
LAUREA III

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Харьковское областное историко-археологическое общество

LAUREA III

Античный мир и Средние века

Чтения памяти

профессора Владимира Ивановича Кадеева

Харьков
ООО «НТМТ»
2019

УДК 94(100)+902/904](082)

ББК 63.3(0)я4+63.4я43

L28

Редакторы: С. Д. Литовченко, С. Б. Сорочан

Редакционная коллегия: А. Н. Домановский, С. В. Дьячков (отв. редактор),

С. А. Кариков, О. А. Ручинская, И. П. Сергеев,

А. Н. Токарев, Ю. И. Цитковская

Дизайн обложки: С. Э. Кулинич

Издается по решению:

Ученого совета исторического факультета

Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

(протокол № 2 от 22.02.2019 г.).

Правления Харьковского областного историко-археологического общества

(протокол № 2 от 28.02.2019 г.).

L28

LAUREA III. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. — Харьков: ООО «НТМТ», 2019. — 164 с.

ISBN 978-617-578-305-4

Профессор В. И. Кадеев (1927–2012) — признанный исследователь истории и археологии античных государств Северного Причерноморья, авторитетный специалист по истории Древней Греции и Рима, отдавший более полувека служению Харьковскому национальному университету имени В. Н. Каразина.

В сборнике представлены тезисы докладов научных Чтений, посвященных памяти известного ученого. Специалисты разных стран, среди которых много учеников и коллег В. И. Кадеева, рассматривают широкий круг актуальных проблем античной, византийской и средневековой истории, историографии, а также истории науки. Большое внимание уделяется изучению разнообразных памятников древней и средневековой археологии.

Для историков, археологов, преподавателей и студентов гуманитарных факультетов классических университетов, всех интересующихся историей и археологией.

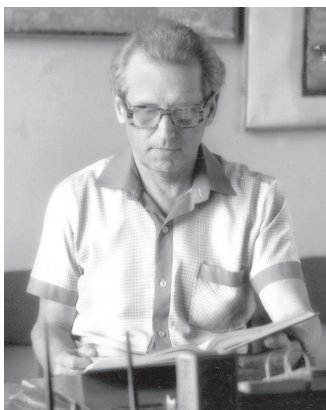
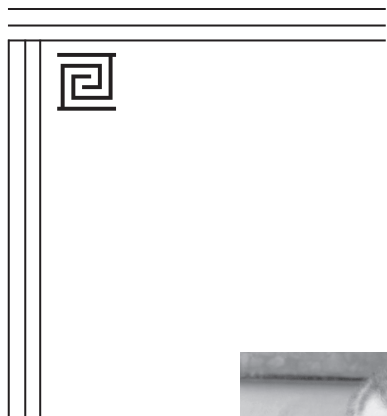
УДК 94(100)+902/904](082)

ББК 63.3(0)я4+63.4я43

© Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2019

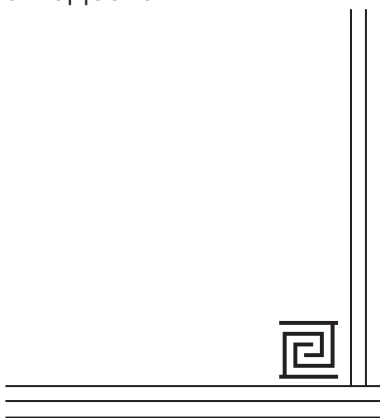
© Харьковское областное историко-археологическое общество, 2019

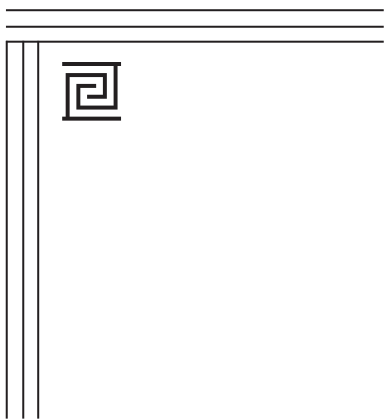
ISBN 978-617-578-305-4

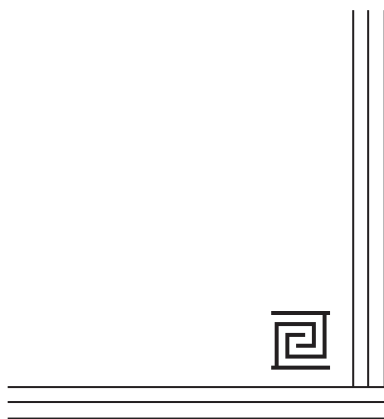
Античный мир и Средние века

Чтения памяти профессора
Владимира Ивановича Кадеева

ПРОБЛЕМЫ
ДРЕВНЕЙ
И СРЕДНЕВЕКОВОЙ
АРХЕОЛОГИИ

В. С. Аксёнов (Харьков)

Новые данные о византийско-крымском влиянии на салтовское население бассейна Северского Донца

V. Aksonov (Kharkov)

New Data on the Byzantine-Crimean Influence on the Saltov Population of the Seversky Donets Basin

Свидетельством тесных контактов салтовского населения бассейна Северского Донца до недавнего времени были в основном находки целых и фрагментов крымских амфор на поселенческих памятниках региона [1], а также присутствие в погребениях керамических и стеклянных сосудов крымского производства [2]. Одним из фактов таких контактов В. С. Флёров считал появление на типично салтовских столовых кувшинах орнамента в виде четырехлистника, ибо для салтовских памятников вообще не характерен импорт столовой посуды. По мнению В. С. Флёрова, такие сосуды были изготовлены «мастерами, побывавшими в Крыму, или выходцами из алано-болгарской среды Крыма, переселившимися в бассейн Северского Донца и в Приазовье» [3, с. 269–270, рис. 1: 1–4]. В контексте последнего тезиса следует обратить внимание на находку в одной из катакомб Верхнего Салтова.

В погребальной камере катакомбы № 148 размером $2,36 \times 1,84$ м были зафиксированы костные останки взрослого мужчины и ребенка 4–5 лет, лежавшие на подсыпке из древесного угля толщиной 2–3 см (рис. 1: 1). При костяке мужчины обнаружены: литая пуговица, два литых бубенчика, литые бронзовые поясные бляшки, литой бронзовый наконечник пояса, топорик-чекан, мотыжка, набор из трех ножей (рис. 1: 3–9). Мужчине принадлежала сабля, установленная в вертикальном положении у левой боковой стенки камеры. За саблей находилась жертвенная пища, представленная столовым кувшином (рис. 2: 1) и трубчатой костью молодой особи животного.

Девочку сопровождали стеклянные бусы, бисер, бронзовые сережки, литые бубенчики, штампованные пуговицы, амулет с соколиными головками (рис. 1: 10–15). Возле черепа ребенка была обнаружена серебряная монета, превращенная в нашивку. Монета представляет собой имитацию (на аверсе: место чеканки — Арминия, год чеканки — 162 г. х. (779/780 г.

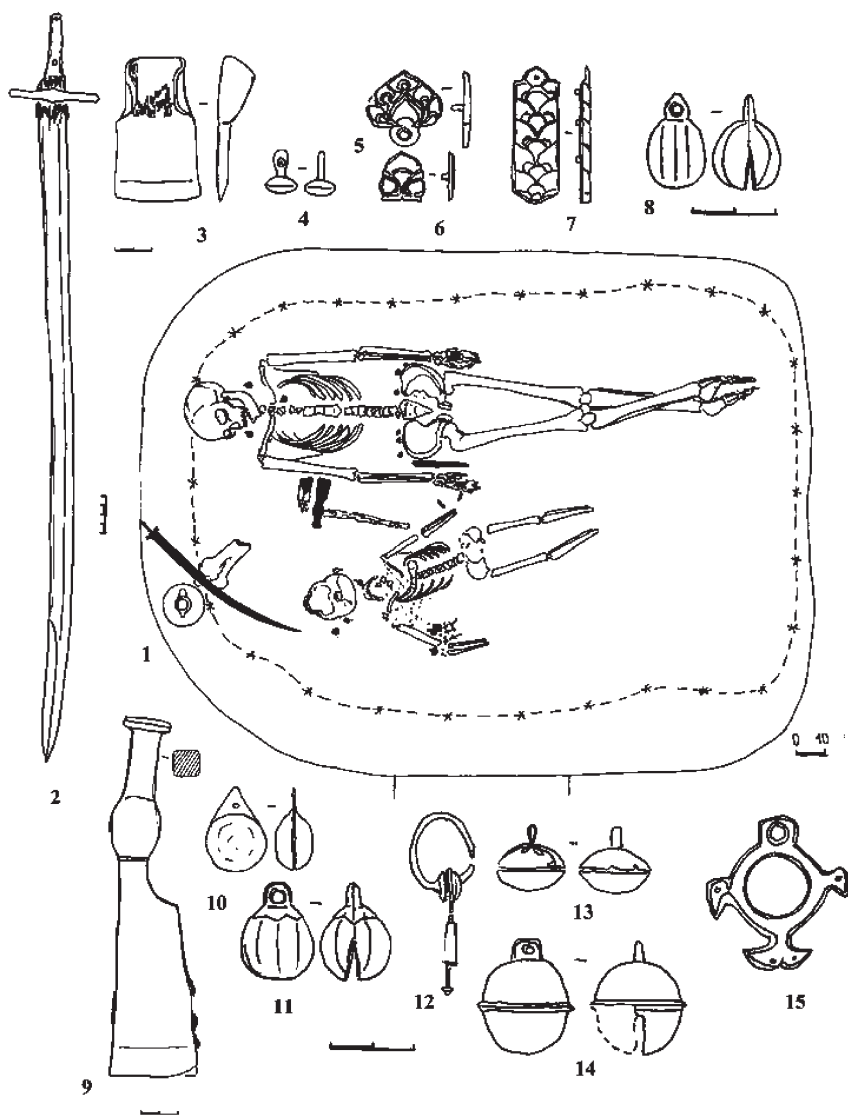

Рис. 1. Катакомба № 148 Верхне-Салтовского IV могильника:

1 — план погребальной камеры, 2 — сабля, 3 — мотыжка, 4 — пуговица литая, 5, 6 — поясные бляшки, 7 — наконечник пояса, 8, 11, 14 — бубенчики литые, 9 — топорик-чекан, 10, 13 — пуговица штампованная, 12 — сережка, 15 — амулет

Fig. 1. Catacomb № 148 Verkhne-Saltov IV burial ground:

1 — plan of the burial chamber, 2 — saber, 3 — adze-hoe, 4 — cast button, 5, 6 — belt plaques, 7 — belt tip, 8, 11, 14 — cast bells, 9 — hatchet, 10, 13 — stamped button, 12 — earring, 15 — amulet

н. э.), реверс монеты соответствует чекану 150-х г. х.), которая датируется второй четвертью IX в.¹

Инвентарь, обнаруженный в катакомбе, находит самые широкие аналогии в салтовских древностях бассейна Северского Донца. Однако детали поясной гарнитуры позволяют достаточно точно определить время создания данного комплекса. Литые бронзовые бляшки сердцевидной в плане формы и литой наконечник пояса характерны для II хронологического горизонта салтовских древностей (конец VIII — первая треть IX в. [4, с. 132, табл. 4]. Поясная литая бляшка с неподвижной круглой петелькой в нижней части щитка относится уже к III хронологическому этапу древностей), [4, табл. 4]. Это позволяет датировать погребальный комплекс второй — третьей четвертью

¹ Определение монеты и ее интерпретация сделаны сотрудником Государственного Эрмитажа Ю. Кулешовым, за что и выражаю ему признательность.

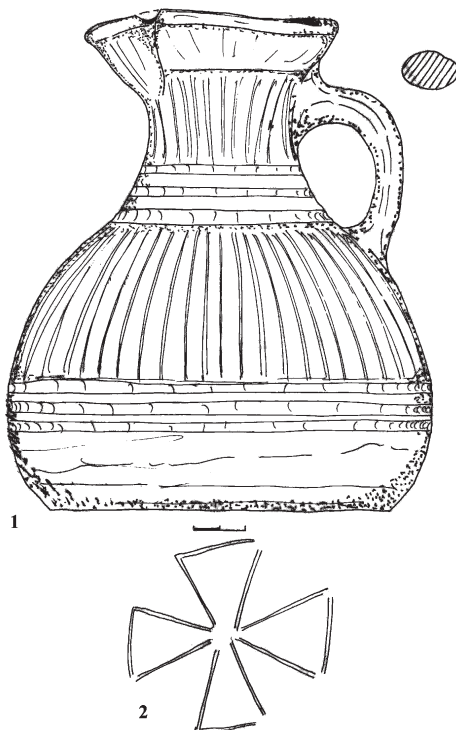

Рис. 2. Кувшин из катакомбы № 148 Верхне-Салтовского IV могильника:
1 — кувшин, 2 — клеймо

Fig. 2. Pitcher from catacomb № 148 of Verkhne-Saltov IV burial ground:
1 — jug, 2 — stamp

IX в., чему не противоречит обнаруженная в камере имитация арабской монеты.

Интерес вызывает клеймо на дне кувшина, который относится к типичным изделиям аланских мастеров (рис. 2: 1). На дне сосуда имеется клеймо в виде четырехконечного креста с концами равной длины, которые равномерно расширяются от центра к обрезанным краям. Данный крест относится к большой группе так называемых равносторонних крестов. Наиболее правильным будет отнести данный крест из-за ровных краев лопастей к типу «лапчатых» крестов [5, вклейка после с. 656, рис. 9]. На салтовских керамических сосудах клейма в виде креста встречаются довольно часто, но это зачастую простой равноконечный крест [6, рис 1–3; 4: 5, 10; 7: 4, 8, 9; 8: 2, 3, 10, 11; 7, с. 102, рис. 36; 8, abb. 2], который, большинством исследователей рассматривается как символ огня, солнечного света, олицетворение солнечного бога, тесно связанного с огненной стихией [9, с. 103–108, 118–119].

Клейма в виде «лапчатого» креста на салтовских сосудах встречаются значительно реже. Так, К. И. Красильниковым на памятниках Среднедонечья зафиксировано всего шесть клейм в виде такого креста [8, abb. 2]. Зато такой крест хорошо представлен в качестве контрольного штампа на византийских серебряных изделиях VI–VII вв. [10]. «Лапчатые» кресты присутствуют на крымских поясных пряжках VI–VII вв. [11, рис. 28: 1–3; 41: 3–7; 12, рис. 98: 1; 99: 1; 13, рис. 5: 21; 77: 11; 110: 12]. С памятников Юго-Западного Крыма второй половины VI — начале VIII вв. происходят находки металлических византийских «лапчатых» крестов (тип 3) [12, рис. 127], которые широко распространены как на территории самой империи, так и в областях, имевших политические и экономические связи с ней [14, рис. 3, 4]. «Лапчатые» пластинчатые кресты встречаются и на памятниках Крыма салтовского времени [15, рис. 140: 1, 4, 7–9; 16, рис. 66: 10; 83: 8; 91: 1], а их изображения — на щитках поясных пряжек VIII–IX вв. [16, рис. 101: 2]. Аналогичные кресты были вырезаны на стенках некоторых крымских плитовых могил VII–IX вв. [16, рис. 72: 1, 1a; 17, рис. 3: 5; 16: 5], которые рассматриваются исследователями как захоронения христианизированного местного и пришлого тюрко-болгарского населения [18, с. 75–81]. С процессом христианизации населения Хазарского каганата связывается находка золотого «лапчатого» креста в катакомбе Верхнечирютовского могильника, вырезанный крест на одной из стен катакомбы того же могильника, разбитые каменные кресты из развалин церквей на Верхнечирютовском городище [19, рис. 64: 1, 2, 3; 66]. Такие же кресты присутствуют на стенках импортных стеклянных стаканов из северокавказских аланских катакомбных захоронений IX в. [20, табл. XXIII: 1].

Кувшин из катакомбы № 148 сделан с использованием поворотного столика и является продуктом домашнего производства [21]. Следовательно,

и значение клейма в виде «лапчатого» креста было вполне понятным не только мастеру, но и потребителям его продукции. Клейма на дне сосудов в большинстве своем связаны с солнечно-огненной стихией и символизируют божество, которое могло обеспечить благоприятный процесс обжига посуды. Ставя клеймо, мастер обеспечивал покровительство божества не только конкретному сосуду, но и всем изделиям, обжигаемым с ним одновременно [6, с. 365]. Можно предположить, что мастер не видел существенной разницы между «лапчатым» крестом и простым равноконечным крестом, т. е. они были равнозначными и взаимозаменяемыми. Такая ситуация наблюдается на материалах Крыма, где на стенках плитовых христианских могил VIII—IX вв. могли вырезаться как «лапчатого» креста и его разновидности, так и простой равноконечный крест [17]. Салтовский мастер, вероятно, просто скопировал увиденное где-то им изображение «лапчатый» крест, вложив в него понятный ему и его сородичам смысл. Впрочем, нельзя исключить и то, что появление «лапчатого» креста на местной керамике связано с проникновением в среду салтовцев Подонцовья христианства. На распространение среди населения Подонья христианской религии, помимо письменных источников [22, с. 218], указывает присутствие в ряде захоронений региона крестовидных подвесок, бронзового креста-тельника византийского типа [23, с. 136–144, рис. 1; 24, с. 361–362, рис. 2: 12].

Литература

1. Суханов Е. В. Амфоры как источник для изучения торговых контактов населения салтово-маяцкой культуры Среднего и Нижнего Дона. Дис. ... канд. ист. наук. — М., 2017.
2. Аксьонов В. С., Михеев В. К. Склняний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині // Археологія. — 2000. — № 4.
3. Флеров В. С. Четырехлистник в орнаментации салтово-маяцкой керамики // СА. — 1976. — № 1.
4. Комар А. В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонт Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. — 1999. — № 2.
5. Винклер фон П. Ф. Главнейшие типы геральдических крестов. Объяснение к таблице // Энциклопедический словарь. — СПб. 1895. — Т. 32.
6. Аксенова Н. В. Назначение и символика гончарных клейм средневековья (по материалам салтовской культуры) // Stratum plus. — 2001–2001. — № 5.
7. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья. — Киев, 1990.
8. Krasil'nikov K. I. Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nordlichen Mit-telauf des Donec // Die Keramik der Saltovo-Majaki kultur und ihrer Variant-en / Varia Archaeologica Hungarica. — Budahest, 1990. — III.
9. Голан А. Миф и символ. — М., 1993.

10. *Dodd E. C.* Byzantine silver stamps. — Washington, 1961.
11. Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — 1990. — Вып. 1.
12. Айбабин А. И., Хейрединова Э. А. Крымские готы страны Дори (середина III—VII в.). — Симферополь, 2017.
13. Веймарн Е. В. Айбабин А. И. Скалистинский могильник. — Киев, 1993.
14. Хейрединова Э. А. Парадный убор жительницы раннесредневекового Дороса // МАИЭТ. — 2017. — Вып. XXII.
15. Майко В. В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. — Киев, 2004.
16. Майко В. В. Средневековые некрополи Судакской долины. — Киев, 2007.
17. Айбабин А. И., Хейрединова Э. А. Плитовые могилы с высеченными крестами из раннесредневекового некрополя Боспора // БИ. — 2015. — Вып. XXXI.
18. Майко В. В., Фарбей О. М. Християнізація тюрко-болгар Криму в світі археологічних джерел (на прикладі поховального обряду) // Археологія. — 1995. — № 4.
19. Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983.
20. Кантемиров Э. С., Дзаттиаты Р. Г. Тарский катакомбный могильник VIII—IX вв. н. э. // Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995.
21. Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии. — 1959. — Т. 42.
22. Гаркави А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русах. — СПб., 1870.
23. Аксёнов В. С. Крестовидные подвески и проблема распространения христианства среди населения салтовской культуры бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. — 2003. — Т. 2.
24. Аксёнов В. С. Катакомба № 99 Верхне-Салтовского IV могильника (к вопросу распространения христианства среди салтовского населения Подонцовья) // Сугдейский сборник. Вып. IV. — Киев; Судак, 2010.

С. В. Дьячков (Харьков)

О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV—XV вв.

S. Dyachkov (Kharkov)

About Port Reservoir of the Cembalo Fortress XIV—XV Cent.

В 2009–2011 гг. объединенная археологическая экспедиция Национального заповедника «Херсонес Таврический» (Н. А. Алексеенко) и Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина (С. В. Дьячков) проводила раскопки башни № 6 генуэзской крепости Чембало (Балаклава). Сооружение расположено в нижней части северного склона г. Кастрон, на высоте 15 м над уровнем моря (рис. 1). В XIV—XV вв. башня № 6 входила в систему приморской оборонительной линии крепости. Сейчас она находится в труднодоступной части склона горы, поскольку в XIX—XX вв. на этом участке крепости были проведены значительные строительные работы. Они существенно изменили ландшафт и береговую линию северного склона г. Кастрон. Остатки средневековых строений здесь были уничтожены.

Башня № 6 представляет собой прямоугольное в плане оборонительное и гидротехническое сооружение. Судя по описаниям французского путешественника Ш. Ж. Ромма, уже в конце XVIII в. башня № 6 находилась в полуразрушенном состоянии: *«В ней находится подземелье, попасть в которое можно только через пробоину, сделанную сбоку. Вы вступаете в погреб, примерно в 4 сажени длины, такой же ширины и 3 сажени высоты. Он разделен пополам рядом аркад, поддерживающих свод»* [1, с. 112]. Схожее описание башни № 6 в 40-х годах XIX в. оставил З. А. Аркас [2, с. 265]. Очевидно, в середине позапрошлого века произошло полное обрушение свода башни. К началу раскопок стены башни № 6 остались без плит лицевого панциря кладки, которые были разобраны, очевидно, в разные периоды строительства Балаклавы.

Ныне башня № 6 является самым крупным из известных сооружений крепости Чембало. В ходе раскопок установлены основные размеры сохранившихся стен башни. Толщина стен колеблется от 2,1 до 3 м в зависимости от рельефа склона горы. Внешние размеры башни № 6 составили $15,4 \times 10,6$ м, а внутренняя площадь $10,4 \times 7,1$ м или более 84 кв. м. Сохранившаяся высота достигает 7,1 м.

Место для сооружения башни № 6 было выбрано с учетом рельефа склона горы. Южная половина сооружения вытесана в скале, что, по всей видимости,

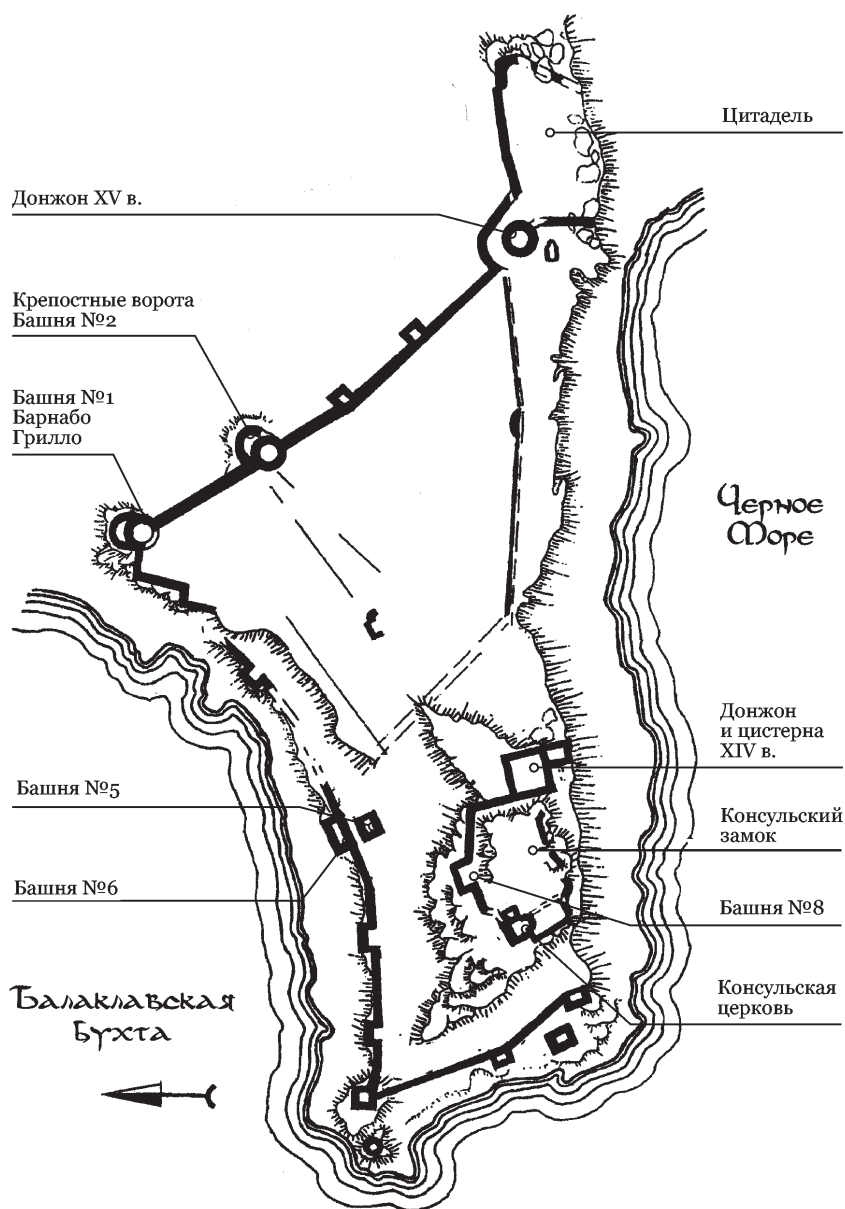

Рис. 1. Крепость Чембало. План
Fig. 1. Fortress of Cembalo. Plan

значительно повышало сейсмоустойчивость башни, а также позволяло использовать ее нижний ярус в качестве водосборной цистерны.

Система кладки стен башни № 6 трехслойная, рядовая, двухлицевая. Более других пострадала восточная стена. Она разрушена в ее центральной части практически до скалы, что облегчает доступ во внутреннее пространство башни № 6. В стены уложен местный необработанный разномерный мраморовидный известняк, скрепленный известковым раствором. Внутренние плоскости стен частично сохранили гидроизолирующую штукатурку розового и бежевого цвета, уложенную на стены несколькими слоями (2–4 см).

Раскопки башни велись двумя траншеями шириной два метра, пересекающимися под прямым углом в центре сооружения. Глубина траншей на раскопанных участках колебалась от 3,05 до 3,3 м: от уровня дневной поверхности до глиняного пола башни.

Внутреннее пространство башни № 6 было заполнено обрушившимся сводом, а также натёчной землей и мусором. Среди камней свода преобладал мраморовидный известняк, а также известняк, диорит, песчаник. В кладке свода оказались монолитные необработанные камни (до 300 кг).

В 50–80-е гг. XX в. башня № 6 находилась на территории воинской части и была местом неорганизованного сброса мусора. Ниже «советского» горизонта (глубина до 1,1 м) артефакты нового и новейшего времени не обнаружены.

Заполнение башни № 6 на глубине от 1,1 м до 2,65 м было «археологически» пустым. В нижних слоях заполнения, на глубине от 2,65 до 3,2 м (до слоя зеленой глины) были выявлены археологические материалы античного, византийского, генуэзского и османского периодов истории Чембало. Среди артефактов преобладали находки второй половины XIV—XV вв. а также материалы периода турецкой оккупации (XVI—XVIII вв.) [3, с. 19–20].

Пол (дно) цистерны был покрыт слоем зеленой глины (5–8 см) и цемянковой штукатуркой, обладающей гидроизоляционными свойствами. Местную зеленую глину строители крепости Чембало применяли регулярно.

Свод башни поддерживался, вероятно, тремя колоннами. На центральной продольной оси цистерны в двух метрах от контрфорса западной стены обнаружено основание квадратной в плане колонны ($0,67 \times 0,66 \times 0,23$ м). Остатки основания колонны позволяют полагать, что она была сложена из хорошо обработанных известняковых камней правильной формы. Плоскости колонны покрыты слоем гидрофобной известковой штукатурки (2–3 см). Согласно распространенной в средневековой Италии архитектурной практике, свод перекрытия башни № 6 имел крестовидную каркасную форму, опирался на колонны, а также контрфорсы стен. Возникающие, таким образом, шесть куполов, облегчали давление кладки монументального свода.

Верхняя плоскость свода башни № 6 (сохранилось около 35 кв. м), вероятно, служила площадкой для установки метательных машин. Она имела

прочную горизонтальную поверхность, сложенную из мелкого и среднего камня, скрепленного раствором. Помимо прочих находок, в заполнении внутреннего пространства башни № 6 обнаружены каменные ядра нескольких калибров для стрельбы из метательных орудий различных типов. Расположенные на верхней площадке башни № 6 метательные орудия держали под артиллерийским контролем внутреннюю акваторию бухты крепости Чембало [4, с. 23; 5, с. 248].

Поступление воды в цистерну башни № 6 обеспечивал водопровод, подведенный к верхней части кладки южной стены. Керамические трубы водопровода ($d = 0,11$ м) изготовлены из местной глины с примесями шамота и извести. Стенки труб укреплены двумя ребрами жесткости, что подразумевает высокий уровень давления в водопроводной системе [6, с. 354]. Глубина цистерны башни № 6 (от зенита арочного свода до пола) составила около 7 м. Таким образом, цистерна башни № 6 была своеобразным крепостным водохранилищем. Предполагаемый объем воды здесь достигал 550 куб. м.

Следует подчеркнуть, что в генуэзский и османский периоды своей истории крепость Чембало имела хорошо продуманную и надежную систему водоснабжения. Она наполнялась водой из источников, расположенных в верховьях балки Кефало-Вриси («Голова источника») и действующих до сих пор. В XIV—XV вв. в крепости было несколько водосборных и распределительных цистерн, сооруженных в разных частях Чембало. Цитадель и «верхний город», очевидно, обеспечивались водой из цистерны, расположенной в нижней части донжона [7, с. 2]. В башне консульского замка находится большая водосборная цистерна, очевидно, хранившая стратегический запас воды для обитателей замка [7, с. 3]. Еще одна цистерна обнаружена раскопками 2013 г. в башне № 5. Эта первоначально оборонительная башня была перестроена, в ее нижнем ярусе сооружена цистерна, выполнявшая, очевидно, распределительные функции в системе водоснабжения города св. Николая [8, с. 353].

Значительные запасы воды, которые содержало водохранилище в башне № 6, вероятно, не были предназначены для нужд гарнизона и жителей крепости. Следует полагать, эта вода из водохранилища предназначалась для снабжения генуэзских кораблей, заходивших в хорошо защищенную бухту именно с этой целью. В пользу этого предположения свидетельствует местонахождение башни № 6. В отличие от иных цистерн, она сооружена в нижней, портовой части крепости. Отсюда подавать воду обитателям крепости и жителям города по трубам самотеком было невозможно. Среди всех крепостных сооружений башня № 6 находится непосредственно у береговой линии. Следует отметить, что на плане крепости Чембало, составленном до Крымской войны (1853–1856), на береговой линии обозначен, вероятно, искусственный «язык», направленный к башне № 6 (рис. 2) и позволявший кораблю подойти на максимально близкое расстояние к водохранилищу [9, табл. LXXXIX].

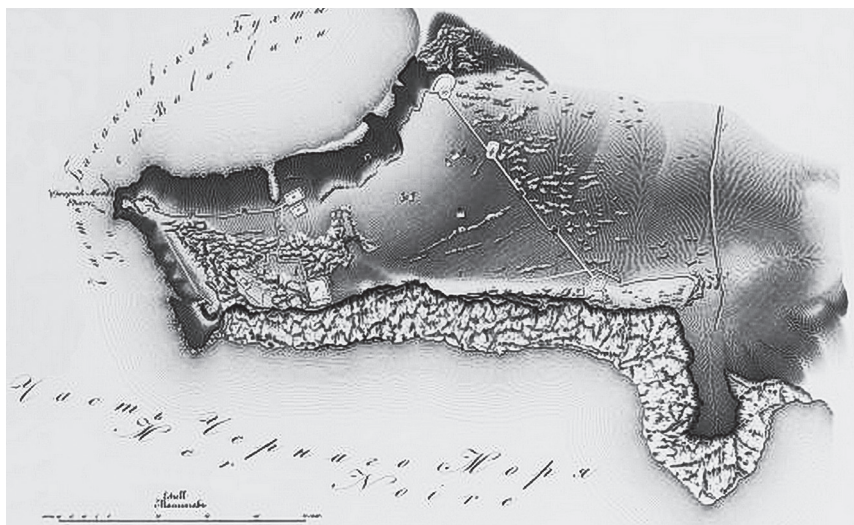

Рис. 2. План крепости Чембало в середине XIX в. [см. 9, табл. LXXXIX]

Fig. 2. Plan of Cembalo Fortress on a middle XIX cent. [см. 9, табл. LXXXIX]

Следует также учитывать, что крупнейшие генуэзские колонии в Крыму (Каффа, Солдайя, Воспоро), обеспечивавшие основной товарооборот международной торговли, испытывали серьезные трудности с водоснабжением. На территории этих генуэзских колоний в Крыму сооружений, аналогичных башне № 6, не зафиксировано. Вероятно, небольшая крепость Чембало, в силу особенностей природных условий, выполняла важнейшую задачу снабжения водой торговых и военных кораблей лигурийского флота.

Литература

1. Петрова Э. Б., Прохорова Т. А. Крымские путешествия: Шарль Жильбер Ромм «Путешествие в Крым в 1786 году» / Под ред. Э. Б. Петровой. — Симферополь, 2011.
2. Аркас З. А. Описание Ираклийского полуострова и древностей его // ЗООИД. — 1848. — Т. 2.
3. Алексеенко Н. А., Гинькут Н. В., Дьячков С. В. Раскопки участка башни № 6 крепости Чембало // АДУ — 2010. — Киев; Полтава, 2011.
4. Дьячков С. В. Раскопки башни № 6 генуэзской крепости Чембало (XIV — XV вв.): предварительные итоги // Международная научная конференция «Охрана культурного наследия: проблемы и перспективы»: Тезисы докладов и сообщений. — Севастополь, 2012.
5. Дьячков С. В. Арбалет, баллиста, требюше на вооружении гарнизона генуэзской крепости Чембало XIV—XV вв. (по материалам раскопок

- 1999–2013 гг.) // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. — Т. III. — Казань, 2014.
6. Столяренко Е. Н. Новый участок водопровода генуэзской крепости Чембало (XIV—XV вв.) // Древности, 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 10. — Харьков, 2011.
 7. Репников Н. И. Материалы к археологической карте Юго-Западного нагорья Крыма // Копия рукописи из архива ЛОИА. — Фонд № 19. — Дело 10. — 1939/1940.
 8. Дьячков С. В. Еще одна башня-цистерна генуэзской крепости Чембало (XIV—XV вв.) // Древности, 2014–2015. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 13. — Харьков, 2015.
 9. Уваров А. Собрание карт и рисунков к исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851.

В. В. Колода (Харьков)

Зерновая яма со следами культовой деятельности на городище Мохнач

V. Koloda (Kharkov)

Grain Pit With Traces of Cult Practices on Mokhnach Hillfort

Городище Мохнач, что находится в одноимённом селе Змиевского р-на Харьковской области, является одним из наиболее обследованных среди поселенческих памятников лесостепной зоны салтовской культуры на Северском Донце. На конец 2018 г. его общая изученная площадь составляет ок. 10 тыс. кв. м. История изучения памятника, равно как и проблемы его развития изложены в литературе. Наиболее исследованный период существования памятника связан с салтовской археологической культурой (середина VIII — середина X вв.). С достаточной полнотой освещены вопросы сельского хозяйства, ремесла и фортификации. Ряд работ посвящен домостроительству, кладкам и погребениям. Наименее изученным аспектом жизнедеятельности его населения в Хазарский период является культовая сфера. Это актуализирует публикацию комплекса, что был выявлен на городище в 2017 г. [1, с. 17–18].

Комплекс № 105 (по сквозной нумерации) обнаружен на северном дворе городища. Он представлял собою перевернутый усечённый конус с эллиптическим основанием (рис. 1: 1). Его верхний край — асимметричный эллипс с размерами 210×165 см. Стенки книзу сужались до плоского дна на глубине 150 см. Размеры дна в плане — 135×110 см. С северной и южной сторон выявлено по 2 материковые ступеньки. Верхняя ступенька южной стороны выявлена на глубине 70 см; её горизонтальные размеры — 100×15 см. Нижняя «южная» ступенька находилась на глубине 140 см; её длина вдоль стенки — 120 см, ширина — до 40 см. Верхняя ступенька с северной стороны выявлена на глубине 100 см; её горизонтальные размеры — 30×15 см. Нижняя «северная» ступенька определена на глубине 140 см; её горизонтальные размеры — 90×10 –15 см.

По форме, размерам и наличию узких ступенек с широким шагом между ними данная яма относится к категории специализированных зерновых *типа II.1*, которые неоднократно встречались на городище ранее [2, с. 240, рис. 2: 4]. Её полезный объём составлял ок. 6669 л, что позволяло сберегать

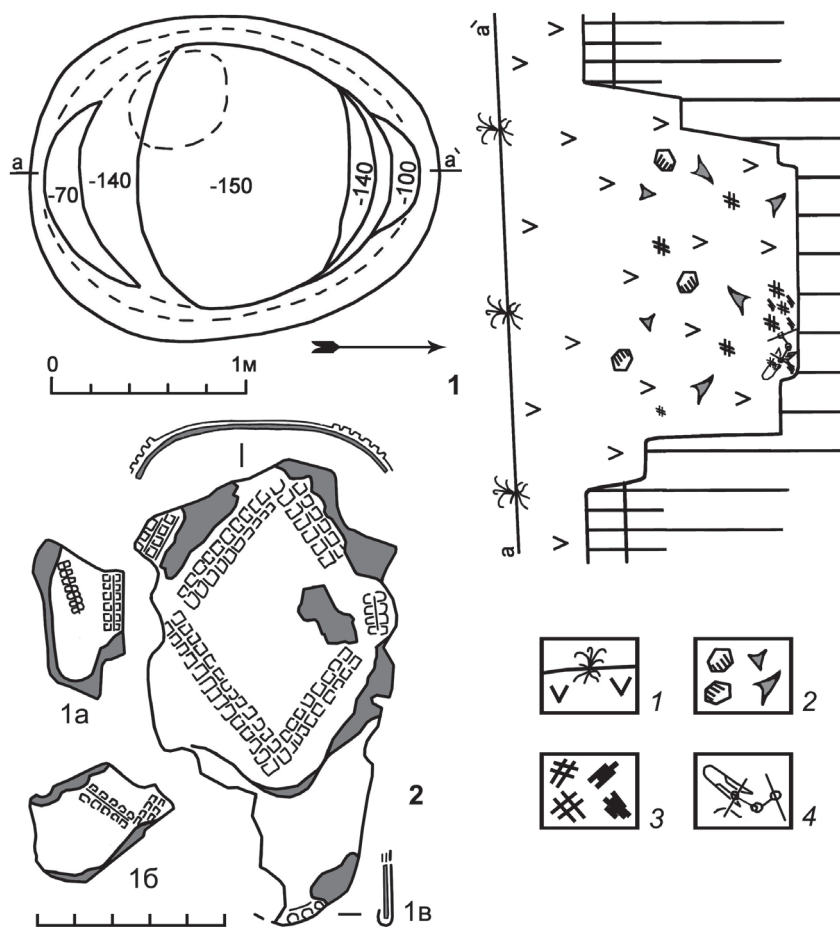

Рис. 1. Комплекс со следами культовых действий на гор. Мохнач:
 1 – план, профиль, 2 – остатки панцирной пластины (бронза, серебро)
 Условные обозначения: 1 – дневная поверхность, чернозём; 2 – камень, керамика;
 3 – перепеченная глина, древесный уголь; 4 – набор предметов

Fig. 1. Complex with traces of ritual acts on Mokhnach hillfort:
 1 – plan, profile, 2 – remains of armored plate (bronze, silver)
 Figure legend: 1 – daylight surface, chernozem soil; 2 – stone, ceramics;
 3 – overbaked clay, woody coal; 4 – set of artifacts

приблизительно 5135 кг зерна.¹ Как правило, зерновые ямы городища Мохнач заполнены «чистым» грунтом с единичными артефактами. Заполнение данного комплекса имело определённые отличия.

В нашем случае заполнение состояло из супесчаного чернозёма с незначительным добавлением фрагментов гончарных салтовских сосудов (представлены практически все категории) и печной крошки. В нём выявлено немного рваного камня (рис. 1: 1) и единичные индивидуальные находки: черешковый нож (рис. 2: 9) пластина от котла (в двух фрагментах) с заклёпкой и отверстием от таковой (рис. 2: 2) — из железа, а также пряслице из стенки амфоры (рис. 2: 6). Ниже 120 см в смеси заполнения увеличивается песчаная составляющая, а находки артефактов крайне редки. Но на глубине 140–150 см (у дна) в юго-западном секторе выявлено скопление остатков очага (40 × 30 см) в виде перепеченной супеси толщиной до 10 см. Остатки очага были сброшены на дно ямы в остывшем состоянии. Остатки очага представляли собою не монолит, а скопление печного крошева в смеси с фракциями древесного угля; кроме того, дно ямы под скоплением печи не имело следов воздействия огня (рис. 1: 1).

В этом скоплении обнаружен ряд предметов в различном состоянии (но без явных следов пребывания в огне). Из железных изделий здесь находились: бесформенные слоющиеся пластины (вероятно, от котла), узкая тонкая пластина (рис. 2: 8), которая, возможно, представляет черешок от ножа, удила со стержневыми псалиями (рис. 2: 5) пружинные ножницы для стрижки овец (рис. 2: 11), ножка от упора для шампура (рис. 2: 1), пара подпружных пряжек (рис. 2: 3, 4). Вместе с тем найдена большая фрагментированная бронзовая пластина, вероятно от панциря, с тонким покрытием из хрупкого белого металла (серебро ?) с тисненым орнаментом и два фрагмента поменьше (рис. 1: 2). Здесь же обнаружен предмет (рис. 2: 7), который представляет собою прикреплённую заклёпками к железной основе бронзовую пластину (пластины) с внешним серебряным тонким разрушающимся покрытием; железная основа предмета и обратная сторона остатков бронзовой пластины несли на себе остатки древесного тлена. Возможно, предмет изначально представлял собою украшение упряжи (седла ?) или снаряжения всадника. К тому же предмету принадлежит и тонкая изогнутая бронзовая пластика с боковой выемкой (рис. 2: 7a). Кроме того, в скоплении выявлен обточенный кусок мелкозернистого железистого песчаника — вероятно, шлифовальный камень или оселок (рис. 2: 10).

Выявленное скопление предметов с остатками очага представляет собою единый комплекс. Его мы склонны считать следствием непонятных в настоящий момент обрядовых действий. Набор предметов включает в себя снаряжение всадника (удила с псалиями и подпружные пряжки), предметы кочевого быта

¹ Для расчётов массы зерна использовался средний показатель массы зерновых продуктов, который составляет 77 кг на 1 гектолитр (100 л) [3].

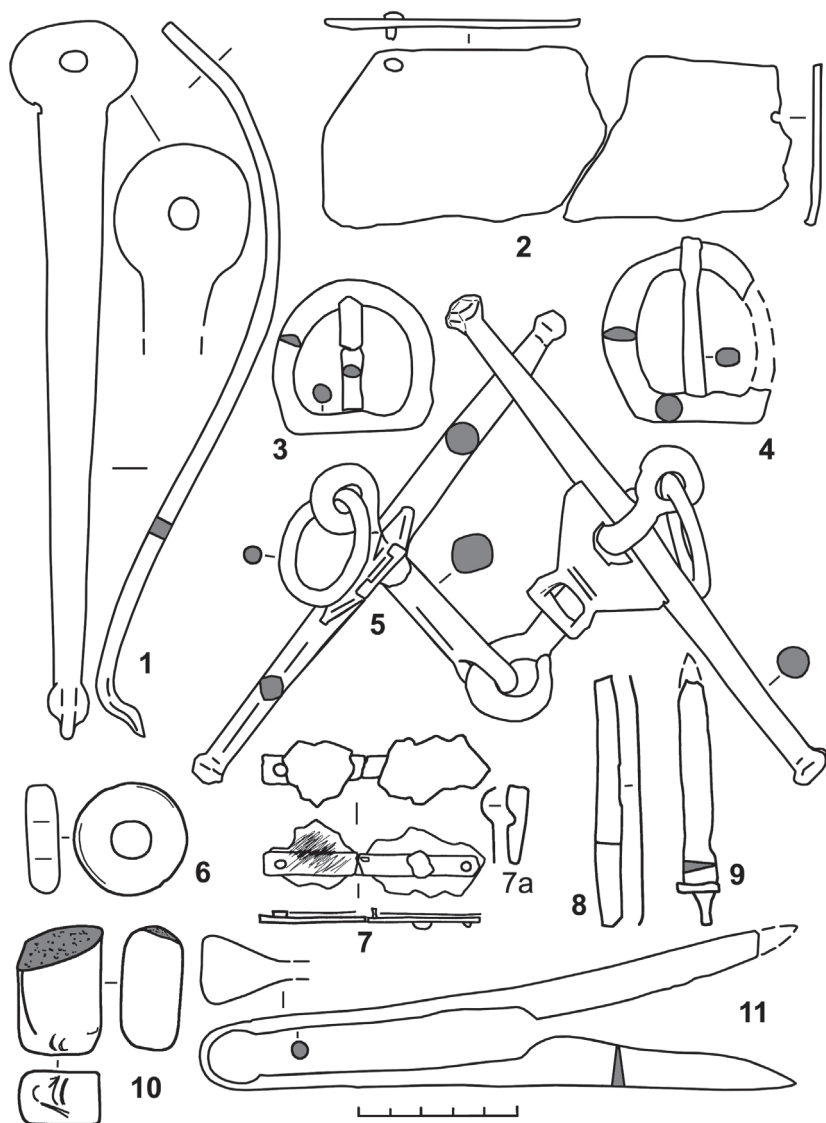

Рис. 2. Набор предметов из комплекса:

1–5, 8, 9, 11 – железо; 6 – керамика; 7 – железо, бронза, серебро, дерево;

7a – бронза; 10 – камень

Fig. 2. Set of items from the complex:

1–5, 8, 9, 11 – iron; 6 – ceramics; 7 – iron, bronze, silver, wood; 7a – bronze; 10 – stone

(остатки котла, часть подставки для шампура), орудие скотовода (овечьи ножицы). Не исключено, что мужчина, который стал поводом или участником проведения обряда был воином (части доспеха), состоятельным человеком (украшения из серебра). Что-то более определённо говорить в настоящий момент затруднительно. Аналогии этому комплексу нам не известны, хотя захоронение «статусной» женщины в зерновой яме уже встречалось на городище Мохнач [4]. Каких-либо костных остатков здесь не выявлено, что не позволяет отнести комплекс к погребальным, а известные нам салтовские поминальные комплексы совершались, как правило, на могильниках в ямах, что по форме и размерам близким к погребальным. Территориально наиболее близкими «поминальниками» являются комплексы из Старой Покровки [5; 6]. Таким образом, культовая сущность этого комплекса остаётся неясной.

Уточнить хронологию комплекса предметов позволяют удила, столбиковые псаии которых украшены на концах декоративными шишечками. Они характерны для конца VIII — третьей четверти IX вв. В этих рамках и датируется данный комплекс в целом. Этапы его бытования выглядят следующими: первоначальное назначение — яма для хранения зерновых запасов; после того, как на дно были сброшены остатки очага и вещи — последствия какого-то не ясного на данный момент обряда, яма использовалась для ссыпания бытового мусора.

Литература

1. Колода В. В. Отчёт о работе на городище Мохнач Змиевского района Харьковской обл. в 2017 г. / НА ИА НАНУ. — № 2017/6. н.
2. Колода В.В. Зберігання врожаю на городищі Мохнач у салтівський час // Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко. — Київ, 2017.
3. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://gatchina3000.ru/brockgaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/index.htm>
4. Колода В. В. К вопросу о салтовских погребениях на поселениях (на примере богатого женского захоронения на городище Мохнач) // Древности, 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 10. — Харьков, 2011.
5. Аксёнов В. С., Колода В. В. Богатый вещевой комплекс близ Старой Покровки на Харьковщине // ХА. — 2017. — Т. 15.
6. Аксёнов В. С., Колода В. В. Салтовский поминальный комплекс воина-всадника из Старой Покровки в Харьковской области // ХА. — 2019. — Т. 16.

В. В. Котенко (*Опішня*)

До питання про художнє оформлення столового посуду в Херсонесі Таврійському в елліністичний час

V. Kotenko (*Opishnya*)

To the Decoration of the Tauric Chersonesos' Tableware at the Hellenistic Time

Векономіці Херсонеса Таврійського в елліністичний час важливе місце займало гончарство, про що свідчать не лише гончарські майстерні кінця IV — початку III ст. до н. е. у південно-східному районі, досліджені в 50-х роках XX ст. [1, с. 144–158], а й масові знахідки кераміки місцевого виробництва в межах городища і на поселеннях його хори. В ергастеріях поліса в цей час масово і серійно виготовлялися не тільки клеймовані амфори, а й кухонний та столовий посуд, кераміка спеціального призначення тощо, які масово надходили на поселення Північно-Західної Таврики й за межі поліса. У порівнянні з іншими північнопричорноморськими полісами, гончарство Херсонеса Таврійського другої половини IV—II ст. до н. е. на сьогодні є одним з найбільш досліджених і мало специфічних риси у вигляді петрографічних характеристик і набору форм та орнаментативних виробів.

«Візитною карткою» херсонеського керамічного виробництва в елліністичний час був, окрім гостродонних тарних амфор, столовий посуд, який відрізнявся різноманітністю форм, які, в цілому, характерні для античного світу доби еллінізму. Серед них особливе місце займає група виробів з орнаментованою поверхнею — переважно одно- та дворучні глеки видовжених пропорцій з овальним тулубом, високою шийою та плоским дном. Всі вони мають червоний колір черепка, а у формувальній масі присутні дрібні домішки вапняку.

Зовнішня поверхня таких виробів інколи покривалася світлим рідким ангобом, поверх якого наносився орнамент червоною або бурю фарбою. Здебільшого столові глеки херсонеського виробництва прикрашалися орнаментом у вигляді оперізуючих смуг різної ширини у середній або у верхній частині тулуба (рис. 1, 1–3). Часто орнаментальна композиція доповнювалася розписом у вигляді завитків виноградної лози (рис. 1, 4–6), гілочок лавру (рис. 1, 7–8) та інших мотивів (рис. 1, 9–15). Такі зображення виокремлюються в єдину типологічну групу, яка відноситься до наслідування так званого стилю Гадра.

Рис. 1. Орнаментальні мотиви херсонеського гончарства

Fig. 1. Ornamental motifs of chersonesian pottery

Витоки цієї орнаментальної традиції варто шукати у Східному Середземномор'ї, де в елліністичний час вона була популярною в гончарному виробництві [2, р. 387]. Морфологія такого посуду представлена зазвичай гідріями та одноручними глеками із заглибленим дном (Dropped Floor Class), виконаних у характерних елліністичних традиціях (складнопрофільовані вінця, округлий тулуб видовжених пропорцій, сплюснена ручка інколи з круглим наліпом у верхній частині, дно на кільцевому піддоні).

Етимологія самого стилю походить від назви елліністичного могильника воїнів у східній частині Александрії Єгипетської, де у 1883–1884 рр. вперше було виявлено гідрії, розписані у такому стилі. Вони використовувалися в якості поховальних урн, а на їх поверхні містилися написи (імена, дати) [3, р. 7].

Найбільша і найвідоміша колекція таких ваз була придбана музеєм Метрополітен у Нью-Йорку у 1890 р., після чого у 1895 р. вийшла перша публікація цих матеріалів блискучого американського філолога, археолога та епіграфіста А. Ч. Міріама [4]. З того часу дослідники неодноразово звертали увагу на ці унікальні посудини, доповнюючи збірку новими знахідками. Однак переважна більшість наукових інтересів була й далі пов'язана з вивченням та інтерпретацією написів на урнах, меншою мірою досліджувався їх декор.

Гене́за орнаментаци́ї такого типу кераміки з мистецтвознавчої точки зору вже неодноразово була розглянута в історіографії. Так зокрема дослідник давньогрецького вазопису Р. М. Кук зазначив, що до кінця IV ст. до н. е. фіксується спад у побутуванні червонофігурного стилю, чим власне він хронологічно й закінчив існування давньогрецького вазопису загалом. Натомість набуло популярності прикрашання звичайного посуду, виготовленого на гончарному крузі, нескладним орнаментом, але такі вироби вже навряд чи можна вважати витворами мистецтва [5, р. 197–198]. Серед таких тривіальних зображень можна виділити гірлянди плюща, лавру (або мирту чи оливи, так як їх складно розрізнити), завитки виноградної лози тощо. На думку дослідника, новий стиль розпису не потребував ні спеціальних навичок, ані уяви художника [5, р. 197]. Так чи інакше, в реаліях побуту Північного Причорномор'я декорований посуд, очевидно, вирізнявся з масиву неорнаментованого гончарного чи ліпленого посуду, що надавало йому естетичної переваги.

Загалом же інший дослідник давньогрецького вазопису Б. Ф. Кук виокремив дві манери орнаментаци́ї посуду у стилі Гадра: коричневою глазур'ю по поверхні, яка лишалася у кольорі глини, та поліхромним розписом на вибіленому тлі [3, р. 9].

На території Північного Причорномор'я в оформленні столового посуду зустрічається його стилістичне наслідування у дещо спрощеному вигляді (Pseudo-Hadra style) [6, р. 234–236]. Зокрема у статті В. Лунгу та П. Дюпона на матеріалах полісів Північно-Західного Причорномор'я (Істрія, Томи, Калатіс) було виокремлено групу кераміки, що стилістично пов'язана з посудинами з Гадри, але має понтійське походження [6, р. 233]. Автори торкнулися також питання походження схожої кераміки з Ольвії та Херсонеса Таврійського.

Вітчизняні дослідники також не одноразово звертали увагу на орнаментовану у характерному стилі кераміку. Розглядаючи питання походження кераміки у стилі Pseudo-Hadra у Північному Причорномор'ї, перш за все варто звернутися до ольвійських матеріалів. 1910 р. вийшла стаття Е. фон Штерна з описом елліністичного розписного посуду з розкопок Ольвії від кінця XIX ст. [8]. З-поміж опублікованого матеріалу привертає увагу один глек, розписаний у схожий спосіб — має «грязно-белый покров», прикрашений по горлу червоною акварельною фарбою орнаментом у вигляді лаврового вінка з ягодами,

а нижче — по тулубу — широкими і вузькими червоними смугами; жолобчата ручка закінчується біля горла широкою волотою [8, табл. IV, 10]. На його думку, центром виробництва такого посуду була Александрія Єгипетська: «...мы должны считать Александрию центром этого своеобразного вазового производства, который не только удовлетворял местным потребностям, но работал и для вывоза простирающегося до крайних форпостов тогдашнего культурного мира» [8, с. 173]. Але згодом його висновки були переглянуті, адже типологічно опублікована Е. Р. фон Штерном посудина тяжіє до понтійського, а саме до херсонеського виробництва.

У статті Т. М. Кніпович 1940 р. про місцеву ольвійську кераміку з розкопу «И» було розглянуто групу елліністичних розписних виробів, до якої автор віднесла глеки з рослинним орнаментом. На її думку, манера такого розпису була більше пов'язана з добою еллінізму, ніж з відродженням архаїчних традицій [9, с. 167–168]. Очевидно, частину з опублікованої вибірки все ж варто віднести до керамічного імпорту з Херсонеса Таврійського. Адже саме там зустрічаємо аналогічне декорування посуду у масовому матеріалі як з самого центру, так й з поселень у Північно-Західній Тавриці.

Але, розглядаючи генезу самого орнаменту, варто згадати, що, на думку О. Д. Дашевської, художні особливості такого розпису вказують на те, що це була спроба відродження архаїчних мотивів у херсонеському вазописі в поєднанні з елліністичними елементами [7, р. 167]. Дещо пізніше, у 1982 р., вийшла ґрунтовна стаття К. Зайцевої про групу елліністичної місцевої розписної кераміки з рослинним орнаментом з Ольвії [10]. У ній автор знову віднесла даний тип кераміки до ольвійського місцевого виробництва, але стиль розпису, а саме рослинні сюжети, влучно пов'язала з впливом Александрії Єгипетської [10, с. 64]. Нині такий тип орнаментованого посуду з Ольвії за незначним обсягом знахідок відноситься до привізного. Його візуальний аналіз дає змогу говорити, що така кераміка походить все ж з майстерень Херсонеса Таврійського [11, с. 113–114]. Серед форм, що зустрічаються в Ольвії і нагадують у своєму оформленні стиль Гадра, відомі столові глеки, прикрашені характерним орнаментом червоною або бурою фарбою [12, с. 121–124]. Відмінною рисою деяких виробів є нанесення орнаменту на лисковану поверхню, що дало окремим дослідникам привід говорити про місцеве (причорноморське) виробництво такої кераміки та про варваризацію регіону в елліністичний час [10, с. 64–65].

Говорити про відродження архаїчних традицій в елліністичний час лише за стилем декору посуду складно. Однак з таким типом орнаментативі (псевдо-Гадра) можна пов'язати розпис херсонеських глеків у вигляді оперізуючих смуг, які часто не зовсім обґрунтовано відносять до іонійських впливів. Загалом же, є всі підстави вважати, що херсонеські майстри гончарної справи творили у руслі культурних традицій елліністичного світу. Поширення

розписної кераміки, хоча й стилістично спрощеної, позначило деякою мірою художні смаки еллінів Північного Причорномор'я, свідченням чого є наслідування популярного у Середземномор'ї стилю.

Література

1. *Борисова В. В.* Гончарные мастерские Херсонеса (по материалам раскопок 1955–1957 гг.) // СА. — 1958. — № 4.
2. *Pagenstecher R.* Dated Sepulchral Vases from Alexandria // AJA. — 1909. — Vol. 13 (№ 4).
3. *Cook B. F.* Inscribed Hadra Vases in the Metropolitan Museum of Art // The Metropolitan Museum of Art Papers. — 1966. — № 12.
4. *Merriam A. C.* Inscribed Sepulchral Vases from Alexandria // AJA. — 1895. — № 1 (ser. 1).
5. *Cook R. M.* Greek painted pottery (3rd ed.). — L.; New York, 1997.
6. *Lungu V., Dupont P.* Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area: Hadra and Pseudo-Hadra Wares // Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretations of Late Hellenistic Pottery (BSS 16). — Aarhus, 2014.
7. *Дашевская О. Д.* Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма // СА. — 1967. — № 1.
8. *Штерн Э. Р.* К вопросу об эллинистической керамике // ЗООИД. — Т. XXVIII. — 1910.
9. *Книпович Т. Н.* Керамика местного производства из раскопа И // Ольвия. — 1940. — Т. 1.
10. *Зайцева К. И.* Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III—II вв. до н. э. // Художественные изделия античных мастеров. — Л., 1982.
11. *Котенко В. В.* До питання про торгівлю Херсонеса Таврійського з Ольвією // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижичького). — Київ, 2017.
12. *Котенко В. В.* Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії // АДПУ. — 2015. — Вип. 1 (14).

Л. Ю. Пономарев (Керчь)

**Могильник салтово-маяцкой культуры
в с. Новониколаевка на Керченском полуострове**

L. Ponomarev (Kerch)

**Burial Ground of Saltovo-Mayaki Culture
in the Village of Novonikolaevka on the Kerch Peninsula**

На археологическую карту Керченского полуострова нанесено свыше 200 салтово-маяцких поселений [1, с. 136–138], но одновременных им могильников открыто на порядок меньше, поскольку в отличие от поселений они не имеют каких-либо признаков на дневной поверхности. Все известные на Керченском полуострове салтово-маяцкие могильники обнаружены случайно, чаще всего в процессе раскопок других памятников, либо проводившихся на их территории строительных работ. К тому же, исследованы были лишь некоторые из них, и небольшими площадями, а результаты раскопок если и публиковались, то, как правило, в виде тезисов или не в полном объеме.

В целом на Керченском полуострове открыто 20 плитовых и плитово-грунтовых могильников второй половины VIII — первой половины X вв., составляющих абсолютное большинство раскопанных на его территории погребальных памятников «хазарского» периода [2, с. 154; 3, с. 97–99, 182, рис. 1]. Их появление свидетельствует о том, что какая-то часть салтово-маяцкого населения Восточного Крыма приняла христианство и отказалась от языческих обрядов погребения. В то же время есть все основания утверждать, что новое вероучение воспринималось ими поэтапно, переплетаясь с прежними обычаями и культами [4, с. 80]. Яркие свидетельства тому получены и при раскопках некоторых плитовых могильников.

Один из них был открыт в 1983 г. в с. Новониколаевка. Он занимал южный склон и вершину небольшой возвышенности, в пределах которой в 80–90-е гг. XX в. во время строительных работ было разрушено более 30 могил. Исследовать удалось только 9 могил, раскопанных в 1983 г. В. Н. Холодковым (рис. 1) [5, с. 20].

Могилы прямоугольной и трапециевидной формы были сооружены из обработанных известняковых плит, установленных на продольное ребро. К сожалению, все они оказались ограбленными, их плиты перекрытия отсутствовали, а останки погребенных фрагментарно сохранились только

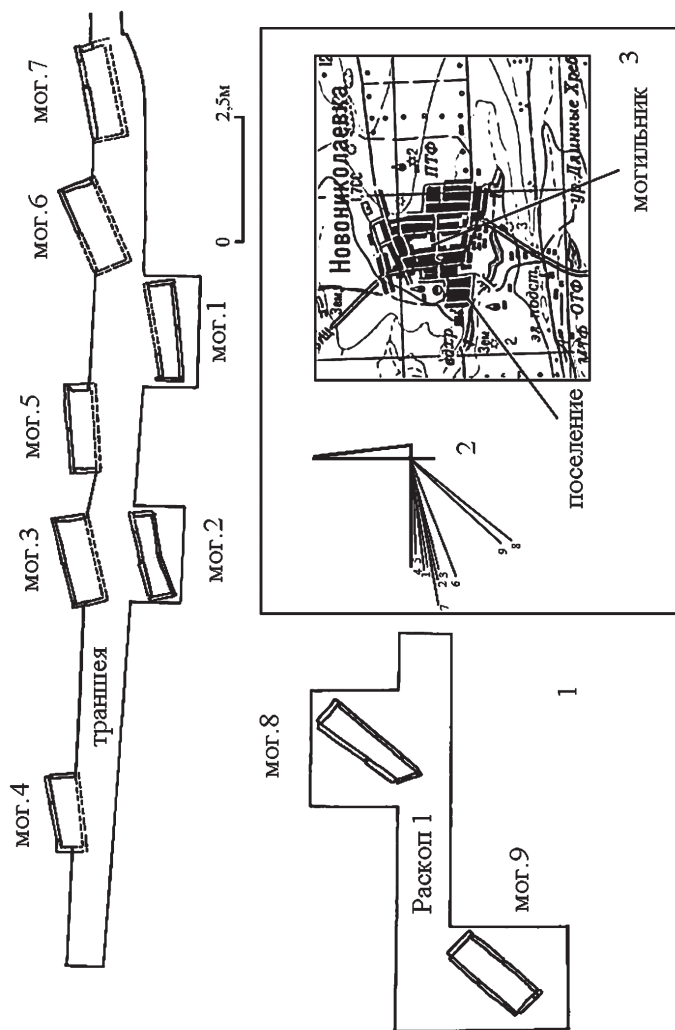

Рис. 1. 1 — план исследованного участка могильника; 2 — ориентация могил; 3 — местонахождение могильника и поселения салтово-маяцкой культуры в селе Новониколаевка
 Fig. 1. 1 — plan of the investigated site of the cemetery; 2 — grave orientation; 3 — the location of the burial ground and the settlement of the Saltovo-Mayak culture in the village of Novonikolaevka

в одной могиле. Тем не менее погребальный обряд удалось частично реконструировать. В могилах совершались одиночные и коллективные, одноярусные и двухъярусные захоронения. Погребенные были уложены на спину и ориентированы головой на ЗЮЗ, ЮЗ и ЮЮЗ. Диапазон сезонных отклонений достигал 46° (221° – 267°) (рис. 1, 2).

Могила № 1 трапециевидной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (261° – 81°). Внешние и внутренние размеры — $2,0 \times 0,50$ м ($1,85 \times 0,30$ – $0,45$ м). Могила частично разрушена, скелет погребенного и погребальный инвентарь отсутствовали.

Могила № 2 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (258° – 78°). Внешние и внутренние размеры — $1,75 \times 0,50$ м ($1,60 \times 0,35$ м). Скелет погребенного отсутствовал. В могиле найдена бронзовая серьга с разомкнутыми концами из круглой в сечении проволоки. Такие же серьги встречаются на салтово-маяцких могильниках Керченского полуострова (Эльтиген-I, Героевка-2) и в Юго-Восточном Крыму (Кордон-Оба, городище Тепсень и его Западный некрополь), но узких хронологических рамок бытования не имеют [2, с. 167; 6, с. 150, тип 1, рис. 71: 2; 77: 1, 10; 138: 6, 15].

Могила № 3 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (257° – 77°) (рис. 2: 1). Внешние и внутренние размеры реконструируются в пределах $1,85 \times 0,75$ м ($1,60 \times 0,50$ м). В изголовной плите вырублена арковидная ниша, размерами $0,30 \times 0,32 \times 0,05$ м. Такие же ниши обнаружены на салтово-маяцких могильниках Керченского полуострова (Тиритакский, Михайловский, Новоотраденский, Эльтиген-I, Героевка-2) и Юго-Восточного Крыма (Судак VI, Западный некрополь городища Тепсень) [2, с. 156–158; 6, с. 130, 142, рис. 74, 10, 11; 7, с. 169, рис. 102, 23]. Со второй половины X в. эту традицию переняло христианское население Боспора [8, с. 236–239]. По мнению В. Н. Корпусовой, эти ниши символизировали портал или дверь — «вход в сакральное пространство вечной жизни» [9, с. 217].

Скелет погребенного в могиле не сохранился, но при ее расчистке найдены гладкий бубенчик, бронзовый перстень с плоской жуковиной, серебряный амулет в виде фигурки козла и фрагментированный игольник из трубчатой кости, украшенный прямыми и перекрещивающимися врезными линиями. Близких аналогий перстню найти не удалось, но из Сухогомольшанского могильника происходит перстень, щиток которого украшал такой же крест (рис. 2: 5) [10, рис. 3, 12]. Особый интерес представляет серебряная фигурка козла (рис. 2, 4). Такие изделия в VIII–IX вв. распространились на Северном Кавказе. Как и другие зооморфные амулеты, они были тесно связаны с языческими воззрениями аланского населения [11, с. 88, рис. 6, 13; 12, с. 248–249].

Могила № 4 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (263° – 83°). Внешние и внутренние размеры — $1,60 \times 0,52$ м ($1,4 \times 0,45$ м).

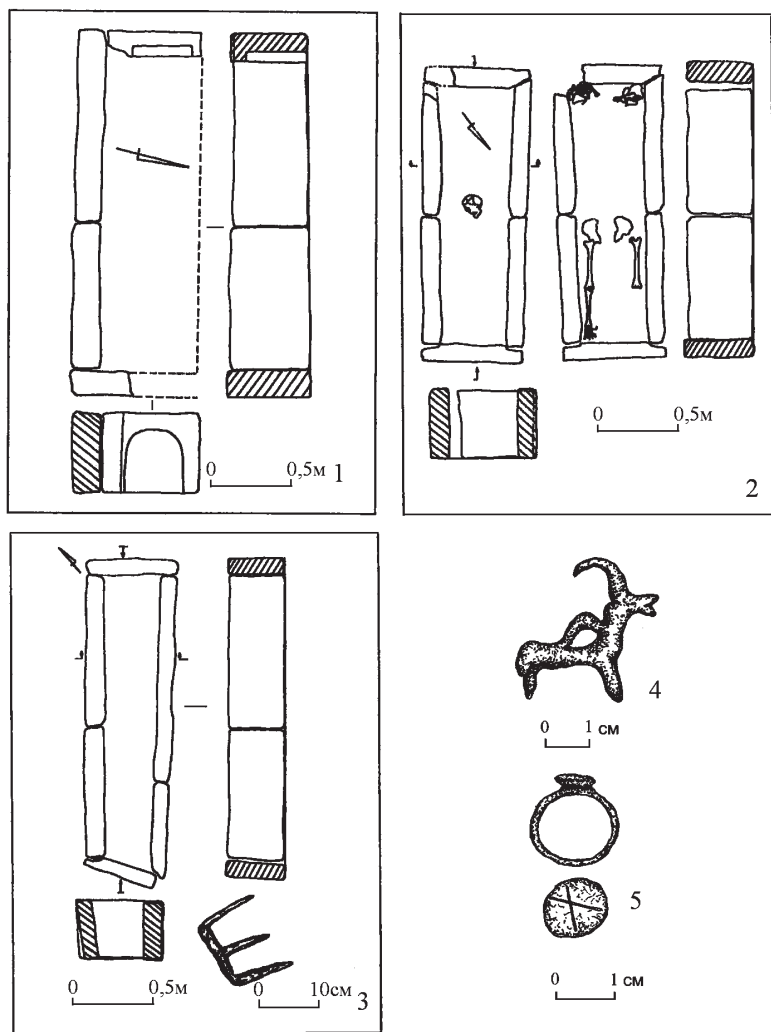

Рис. 2. 1–3 – могилы № 3, 8, 9; 4, 5 – находки из могилы № 3
 Figure 2. 1–3 – the graves № 3, 8, 9; 4, 5 – finds from the grave № 3

Изголовная плита имеет «П»-образную форму. Останки погребенного и инвентарь отсутствуют.

Могила № 5 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВСВ (267°–87°). Внешние и внутренние размеры реконструируются в пределах 1,8 × 0,60 м (1,55 × 0,45 м). Останки погребенного и инвентарь отсутствуют.

Могила № 6 практически полностью разрушена (сохранились только две плиты) и ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (252° – 72°). Внешние и внутренние размеры реконструируются в пределах $1,85 \times 0,65$ м ($1,65 \times 0,60$ м). Останки погребенного и инвентарь отсутствовали.

Могила № 7 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЗЮЗ-ВЗВ (259° – 79°). Практически полностью разрушена. Внешние и внутренние размеры реконструируются в пределах $2,0 \times 0,70$ м ($1,75 \times 0,45$ м). Останки погребенного и инвентарь отсутствуют.

Могила № 8 трапецевидной формы, ориентирована в направлении ЮЮЗ-ССВ (221° – 41°) (рис. 2: 3). Внешние и внутренние размеры — $2,2 \times 0,60$ – $0,52$ м ($1,95$ – $1,85 \times 0,32$ – $0,38$ м). Торцевая плита в ногах погребенного имеет, с одной стороны, вертикальный паз, фиксирующий боковую плиту. Скелет погребенного и инвентарь отсутствовали. На внешней плоскости изголовной плиты вырезана «Е»-образная родовая тамга. До этого тамги на могильных плитах были известны лишь на могильниках Сугдеи — Судак-II и Судак-VI [7, с. 43, 153, рис. 28: 1; 110: 3]. Рассматриваются они как один из внешних признаков религиозного синкретизма салтово-маяцкого населения Крыма.

Могила № 9 прямоугольной формы, ориентирована в направлении ЮЗ-СВ (225° – 45°) (рис. 2: 2). Ее внешние и внутренние размеры — $1,82 \times 0,63$ – $0,67$ м ($1,61 \times 0,40$ – $0,48$ м). По краям внутренней стороны торцевой плиты в ногах погребенного вырублены вертикальные пазы для продольных плит. В могиле совершено последовательное захоронение мужчины и ребенка. Кости скелета ребенка отсутствовали, сохранился лишь череп, смещенный к центру могилы. В анатомическом порядке на полу могилы зафиксирована часть костей таза и нижних конечностей мужчины. Он был уложен на спине, с вытянутыми нижними конечностями, головой на юго-запад. Положение рук установить не удалось, череп отсутствовал. Кости верхнего отдела скелета компактно сложены у изголовной плиты. Характер их расположения указывает на то, что скелет погребенного был разрушен при повторном захоронении. Подобные способы обращения с останками погребенных в коллективных (повторных) захоронениях, когда из костей верхнего отдела скелета одного из них выкладывали своеобразную «подушку» для головы другого, отмечены на могильнике Эльтиген I [14, рис. 10].

К сожалению, в дальнейшем могильник больше не исследовался, собственно, как и не обратило на себя внимание, расположенное поблизости с ним салтово-маяцкое поселение, открытое в 1962 г. В. В. Веселовым и А. В. Гадло на западной окраине с. Новониколаевка [15, с. 438, рис. 17, 3].

Литература

1. Пономарев Л. Ю. Салтово-маяцкие поселения Керченского полуострова (краткий обзор по археологическим данным) // ХА. — 2014. — Т. 12.

2. Пономарев Л. Ю. О раннесредневековых плитовых и плитово-грунтовых могильниках Керченского полуострова // ХА. — 2012–2013. — Т. 11.
3. Майко В. В., Пономарев Л. Ю. Салтово-маяцкие некрополи Восточного Крыма (материалы к археологической карте) // Салтово-маяцкая археологична культура: проблеми та дослідження. — 2013. — Вип. 3.
4. Майко В. В. Языческие элементы салтово-маяцкой культуры Крыма // Проблемы истории и археологии средневекового Крыма: материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию А. И. Айбабина. — Симферополь, 2019.
5. Холодков В. Н. Раннесредневековый некрополь в селе Ново-Николаевка Ленинского района Крымской области // Проблемы истории и археологии Восточного Крыма. Перечень работ участников конференции 1–3 августа 1984 года. — Керчь, 1984.
6. Майко В. В. Средневековое городище на плато Тепсень в юго-восточном Крыму. — Киев, 2004.
7. Майко В. В. Средневековые некрополи Судакской долины. — Киев, 2007.
8. Майко В. В., Пономарев Л. Ю. Об одной особенности погребальных сооружений Боспора второй половины X—XI вв. // XII Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Взаимовлияние культур. — Керчь, 2011.
9. Корпусова В. М. Поховально-віттарні плити в історії християнського поховального обряду Криму (за матеріалами некрополів Золоте, Осовини. XIII—XIV ст.) // Музейні читання 2001 р. — Київ, 2002.
10. Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА. — 1982. — № 2.
11. Албегова З. Х. Палеосоциология аланской религии VII—X вв. (по материалам амулетов из катакомбных погребений Северного Кавказа и Среднего Дона) // РА. — 2001. — № 2.
12. Пономарев Л. Ю. Хозяйственно-бытовой и культовый комплекс находок из салтово-маяцких поселений и могильников Керченского полуострова // История и археология Крыма. — 2016. — Вип. III.
13. Майко В. В. Археологические аспекты религиозного синкретизма Крымской Хазарии VIII — первой половины X вв. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. — Севастополь, 2001.
14. Пономарев Л. Ю. Биритуальный салтово-маяцкий могильник у поселка Эльтиген // БИ. — 2004. — Вип. V.
15. Зинько В. Н., Пономарев Л. Ю. Разведки А. В. Гадлю на Керченском полуострове в 1962 г. (в свете современных археологических данных) // БИ. — 2013. — Вип. XXVIII.

Т. М. Шевченко (Київ)

Гібридні теракоти: нетипові погруддя-фіміатерії в Ольвії

T. Shevchenko (Kyiv)

Hybrid Terracottas: Untypical Bust Thymiateria in Olbia

В Ольвії відомо кілька десятків теракот, які складаються з погрудного жіночого зображення і чаші, встановленої на голову. Поширені в багатьох античних центрах, такі фіміатерії слугували для зображення божества і розкурювання пахоців під час його культу, або для менш активно поширення запаху без застосування вогню. Серійно виготовлялися в Ольвії погруддя-фіміатерії, що зображали діонісійського персонажа (до 10 ідентичних теракот [1]), богиню у стефані (ліпній (від 9 одиниць [2]), або показаній у формі (принаймні 8 ідентичних теракот)) і Афродіту з еронтами на плечах у двох варіантах образу (7 од. і 4 од. [3]).

Крім цих тиражованих теракот, в Ольвії знайдено одиничні зображення інших персонажів з фіміатеріями. Вони були наслідком поєднання різних типів теракот для отримання нових образів. В усіх випадках для цього використовувалися сильно спрацьовані форми. Виготовлення було спрямоване на задоволення попиту на погруддя-фіміатерії, який особливо зріс у II ст. до н. е. Кожен із типів серійних погрудь продукували у 1–2 формах протягом нетривалого часу. Вони набули значного поширення, але в межах порівняно короткого періоду. Далі потреба у використанні в ритуалах погрудь-фіміатеріїв задовольнялася одиничним виготовленням фіміатеріїв з теракот, що первинно не були призначені для фіміама.

Зокрема, деякі теракоти-фіміатерії було зроблено у формах, призначених для виготовлення фігурок «танагрського» типу. Наприклад, «гібридами» є два фіміатерії, знайдені на ділянці Центрального Теменоса і району агори (рис. 1). Один з них (рис. 1, а) виявлено розкопками Е. І. Леві (Ол-72/85). Висота 8,0 см, ширина 4,5 см, глибина рельєфу 3,5 см. Глина світло-коричнева, з дрібними домішками жорстви, кварцу і слюди. Вціліла голова і шия, від чаші — основа. Частина обличчя була оббита, зараз доклеєна, на поверхні численні сколи. Лицьова сторона теракоти була виготовлена у формі, зворот непророблений, дещо сплюснений. На звороті технічний отвір продовгуватої форми з заокругленими кутами (ширина 2,2 см, вціліла довжина 3,2 см). Чаша фіміатерія виготовлялася окремо. Вона заглиблена в основну частину теракоти, її нижній край навскоси зрізаний. Місце з'єднання загладжувалося, при чому доволі недбало, глина виліпленої чаші зсунута на

Рис. 1. Фрагментовані погруддя-фіміатерії з Ольвії, II ст. до н. е.
Наукові фонди ІА НАНУ

Fig. 1. Fragmented bust thymiateria from Olbia, 2nd century BC.
Scientific Repository of the IA NASU

ділянку зображення. Також при з'єднанні деталей було зроблено загострений виступ навколо всієї голови і вздовж шиї. Тепер він нагадує стефану ольвійських погрудь-фіміатеріїв, однак розташовану не зовсім звично. Оригінальне зображення представляло богиню з зачіскою *melon*, особливо властивою для кінця III ст. до н. е. [4, р. 68]. Зачіска складається з восьми великих пасом, напрямлених вгору і зібраних на потилиці. Риси обличчя ледь розпізнаються, оскільки зображення зроблене в доволі стертій формі. Первинно вона слугувала для виготовлення дрібної круглої скульптури. Жінку мало бути зображено у статичній позі, голова прямо встановлена на рівній шиї. У вухах округлі сережки. Лоб округлий, не дуже високий, очі розташовані широко,

повіки важкі, губи доволі близько під носом, показані паралельними валиками. Всі ці риси свідчать про доволі пізню дату зображення, хоча слід враховувати нечіткість зображення через затертість форми. Скоріш за все, це перша половина II ст. до н. е. Для виготовлення лицьової частини було використано стару привізну форму, до якої приєднано примітивно зроблений зворот і чашу, і так само примітивно з'єднано всі частини між собою.

Ще одна голова від погруддя-фіміатерія (рис. 1, б) знайдена на ділянці Е7 розкопками Л. М. Славина (О-59/2131), у приміщенні γ, разом з фрагментами «мегарської» чаші [5, л. 17а]. Її висота 7,9 см, ширина 4,5 см, висота профілю 3,6 см. Глина світло-коричнева на поверхні, на зламі прошарок сірого, з домішками білого і чорного кольорів, значної кількості слюди. Зроблена з суцільної глини, недбало, у двох формах нещільно з'єднаних між собою, краї не загладжені і утворюють високі валики. Зображення вкрай нечітке, оскільки відлучився верхній тонкий шар глини, який заливали в форму для покращення чіткості. Він вцілів тільки на ділянці над правою скронею. Оббита чаша, що була встановлена на маківку фігурки. На звороті була доліплена ручка або інша деталь, від якої вціліли нижній і верхній приліпи. Оббита також ліва сторона зачіски, ніс і підборіддя. Знизу голова кріпилася до основної частини за допомогою шифта, від якого залишилося заглиблення, де видно сліди його встановлення по сирій глині. Богиню прикрашала зачіска *lampadion*: крім волосся викладеного навколо обличчя і загорненого назад, видно один з двох фігурно піднятих пасом над лобом. Лоб набув округлої форми, очі були поставлені доволі близько, але рот ще відділений від щік ямками. Шия масивна, але слід зважати на те, що сама форма була мілка, до того ж лицьова частина з'єднана зі зворотом доволі грубо, тож шия могла передбачатись тоншою. II ст. до н. е.

Також в одній дуже стертій формі було виготовлено два фіміатерії (рис. 2), знайдені розкопками Л. М. Славина: один на ділянці И [6, с. 91, № 11, рис. 70], інший — на ділянці біля агори [7, с. 41, № 21, табл. 13, 3]. Обидва опубліковані, однак з уникненням інформації про наявність отвору для чаші фіміатерія. Після виготовлення в тій самій формі, погруддя були оформлені по-різному. Одна жінка була прикрашена стефаною, інша — покривалом, розвіяним навколо голови. Голова від фіміатерія (рис. 1, а) знайдена біля агори (О-57/386) на ділянці Е7, кв. 537ю, на глибині 0–0,5 м, звідки також походять знахідки графіті та «мегарської» чаші [8]. Вона має висоту 8,6 см, ширину 4,4 см, вцілілу висоту профілю 4,7 см. Глина темно-рожева, з крапленнями білого і чорного кольорів, слюди. На поверхні сліди білої обмазки, світло-рожевої фарби на обличчі і стефана, коричневої — на волоссі. Оббита від правої скроні до потилиці. Теракота порожня всередині. Стефана і сережки доліплені після виготовлення у формі, шви акуратно загладжені. Фрагмент оббитий з усіх боків, під підборіддям тріщина. На ділянці маківки оббиті краї круглого отвору від чаші фіміатерія. Зображення пізніє. Голова дещо нахилена вліво, овал обличчя

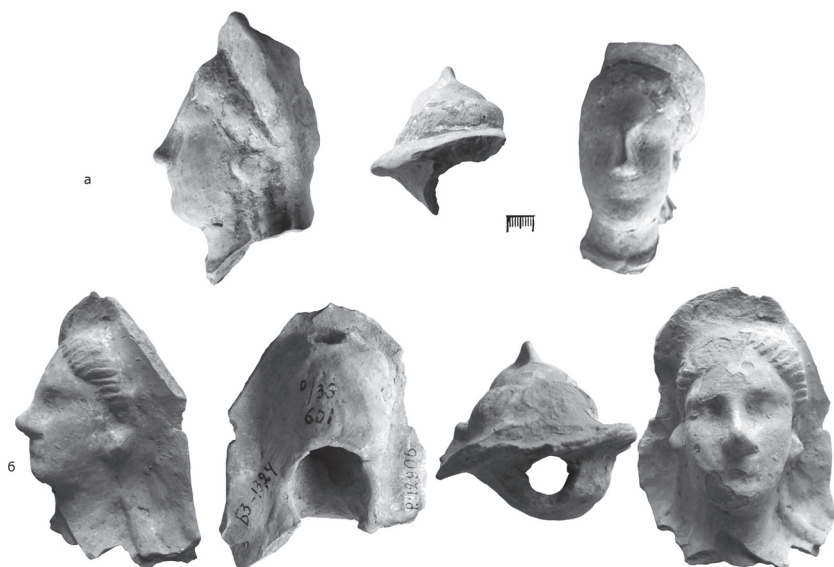

Рис. 2. Фрагментовані погруддя-фіміатерії з Ольвії, II ст. до н. е.
Наукові фонди ІА НАНУ, Національний музей історії України. Вперше опубліковані: [6; 7]

Fig. 2. Fragmented bust thymiateria from Olbia, 2nd century BC.
Scientific Repository of the IA NASU and the National Museum of Ukrainian History. First published: [6; 7]

звужується до підборіддя, внизу заокруглений, повнота щік однакова на всій довжині обличчя, чітко показана пряма лінія брів, лінія носа. Рельєф очей і губ майже стерся ще у формі, видно, що губи були розташовані близько до носа. Ніс стрімко виступає вперед, кінчик його дещо піднятий, що властиво переважно для початку I ст. до н. е. [4, р. 29]. Усе свідчить про те, що статуетку було виготовлено не раніше, ніж в кінці II ст. до н. е. Таким чином, поточнено не лише дату, а й попереднє трактування цієї теракоти [7, табл. 13,3, с. 41, № 21].

Погруддя-фіміатерій, знайдене на ділянці И (рис. 2, б), у великій північній будівлі, нижче рівня підлоги північної стіни, зберігається в НМІУ¹ (О-36/601, БЗ-1324). З тієї самої будівлі походять два інші погруддя-фіміатерії: діонісійського персонажа й Афродіти, а також фігурки Матері богів, ерота, жіночих образів [6, № 2, 7, 9, 11, 21, 26, 28, 31]. Висота 9,2 см, ширина 7,6 см, глибина 6,0 см. Отвір для фіміатерія на маківці — 1,3 см в діаметрі. Технічний отвір має овальну форму. Через виготовлення у дуже спрацьованій формі, рельєф очей і губ майже відсутній. Сережки доіплені

¹ Я вдячна заступнику головного зберігача Національного музею історії України Ользі Олександрівні Пукліній за всесторонню підтримку в опрацюванні теракот в колекції музею.

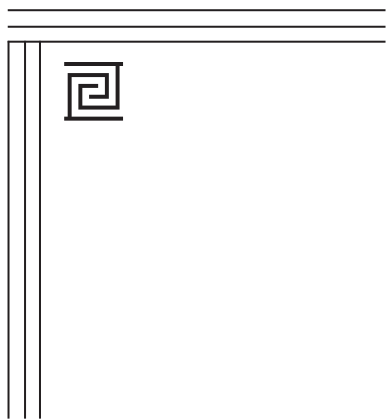
і заглажені врівень з поверхнею. Virізняється чіткістю рельєф волосся. Його було досягнуто допрацюванням фігурки після виготовлення у формі: рідкою глиною зроблено паралельні валики. Зворот сформовано вручну. Гі-матій, що розвіюється, утворився внаслідок розплюснутих вручну країв з'єднань лицьової та зворотної сторони. Зображено богиню з викладеними на плечі пасмами довгого волосся. Це, а також техніка виготовлення нагадує погруддя-фіміатерії богині у стефані II ст. до н. е. За особливостями переда-чі рис обличчя, цю дату можна відсунути до кінця II ст. до н. е.

Таким чином, напрошується припущення, що в цей час існувала настільки відчутна потреба в ритуальній пластиці такого типу, що для її задоволення використовувалися усі можливі засоби. Користуючись вкрай стертими формами, отримували не зовсім чіткі зображення, але це компенсувало розмалювання фарбою. Нові образи не мали однозначних атрибутів, за якими можна визначи-ти, яке божество вшановували за допомогою цих фіміатеріїв. Та це було власти-во більшості ольвійських погрудь-фіміатеріїв. Очевидно, ці теракоти стосували-ся звичних культів на честь і так усім відомої богині. Якщо зважати, що при-близно третина відомих на сьогодні погрудь-фіміатеріїв зображала Афродіту, а ще третина — учасницю діонісійського культу, якою могла бути Афродіта-А-ріадна, то можливо й образи без атрибутів, в яких увагу надається прикрасам, теж були так чи інакше пов'язані з культом богині кохання, що мала і хтоніч-ні риси. Знайдені на ділянках домашніх святилищ і Центрального Теменоса, вони відповідали громадському і родинному вшануванню богині.

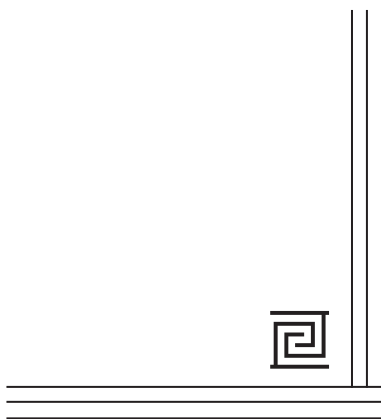
Література

1. Шевченко Т. М. Погруддя-фіміатерії та культ Діоніса в Ольвії. У друці.
2. Шевченко Т. М. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикра-сами // Археологія і давня історія України. — Вип. 3 (28). — Київ, 2018.
3. Шевченко Т. М. Ольвійські фіміатерії-погруддя Афродіти. — У друці.
4. Burr Thompson D. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period. — Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932–1938. Supplementary Monograph. 3. — Princeton, 1963.
5. Славин Л. М. Раскопки западной стороны агоры. Участок Е6 и Е7. Днев-ник // Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1959/11.
6. Худяк М. М. Теракоты // Ольвия. — Киев, 1940.
7. Леви Е. И., Славин Л. М. Описание теракотов ольвийской агоры // САИ. Г1–11. — Ч. I. — М., 1970.
8. Славин Л. М. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1957 г. // Науковий архів ІА НАНУ. — Спр. 1957/13.

ИСТОРИЯ АНТИЧНОГО ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА

Б. М. Боднарюк, І. Г. Сандуляк (Чернівці)

**Траянова Дакія та Нижня Мезія на зламі епох:
від едикту Авреліана
до початку Великого переселення народів (271–375 рр.)**

B. Bodnariuk, I. Sandulyak (Chernivtsi)

**Trajan's Dacia and Lower Moesia at the Turn of the Epoch:
from the Edict of Aurelian
to the Beginning of the Migration Period (271–375)**

Історичні реалії, геополітичні чинники та цивілізаційний контекст складної й досить неоднозначної з точки зору оціночних критеріїв і концептуальних тверджень (теоретичних побудов) епохи (остання третина III — 70-ті рр. IV ст.), пов'язаної з поступовим загостренням (через мілітарну ескалацію) контактів «*rex Romana*» з «*Barbaricum*» на дунайських (центральноєвропейських) кордонах, у своєму культуртрегерському вимірі мають один важливий дослідницький вектор, який для сучасного українського антикознавства залишається актуалізованою історіографічною проблемою: мова йде про вивчення та аналіз особливостей процесу генези майбутніх молдо-валяхів на стадії трансформації фрако-гето-дакійського субстрату — шляхом *дако-римського синтезу* — у нову «етнічну спільноту»; остання формувалася з середини VII — до початку IX ст. Отже, період дако-римського синтезу (271–375 рр.) припадає саме на століття відчутної активізації численних варварських племен на терені Балкано-Карпатського регіону, у першу чергу — в їх асиміляційних проявах.

Звісно, питання етногенезу «румунської нації» стало предметом розгляду провідних вчених Румунії як у XIX, так і в XX ст. (прикладом можуть слугувати класичні роботи Н. Брангі [1], Е. Дорнера [7], О. Торопу [16], Д. Протасе [14], Н. Гуді [12], І. Крішана [4; 5], С. Брезяну [3] та ін. [2; 6; 9; 13; 15]), хоча присутності сегменту «державницької» заангажованості в тій чи іншій мірі їм уникнути не вдалося. Тому інтерпретаційний дискурс означеної теми і нині не втратив своїх наукових перспектив. Звернемося до висвітлення та характеристики стрижневих складових, котрі з одного боку вплинули на передумови, з іншого — визначили витоки румунського націотворення у т. зв. постримську добу пізньоантичної епохи.

Як відомо, в 106 р. Дакійську державу ліквідував імператор Траян; на її території виникли дві римські провінції — Траянова Дакія й Нижня Мезія

(сучас. Банат, значна територія Трансільванії, Олтенія, Мунтенія і частина Молдови), які «доповнили» Скіфію Мінор (сучас. Добруджа), — попереднє завоювання латинян [2, с. 54]. Однак, не вся Дакія опинилась у складі Римської імперії. Північно-західна Трансільванія, дві третини молдавських земель, частина Мунтенії залишилися вільними обширами, населеними «вільними даками та карпами» [8, с. 67]. В межах нових володінь переможці заснували лише одне місто — Ульпія Траяна; дакійські «містечка» (на початок II ст. їх нараховувалось до 30) зберегли свої старі назви — Дробета, Тибускуп, Бурідава, Діерна, Апулум, Потаїсса, Напока, Сучідава, Кумідава [6, с. 81].

Цивілізаційне зіткнення римського адстрату й дакійського субстрату цілком закономірно призвело до початку романізації місцевого «тубільного» населення, яка відбувалось двома шляхами — колонізацією (появою переселенців з внутрішніх областей Імперії) та постійною військовою присутністю. В Дакії розквартирувалося 3 легіони і декілька допоміжних контингентів [11, с. 74]. На 196 р. загальна кількість солдат в обох провінціях складала майже 55 000; у них з'явилися сім'ї — ще до 30 000 цивільних осіб, й понад 400 000 колоністів [11, с. 75]. Едикт імператора Каракалли 212 р. сприяв процесу романізації й обопільним етноінтеграційним рухам: відтоді дозволялися змішані шлюби, вербування до імперського війська, надання права на римське громадянство вільним «провінціалам» [11, с. 78]. Проте, кризові явища III ст. змусили імператора Авреліана у 271 р. віддати наказ, за яким армія та вся адміністрація залишили (задля «стратегічної доцільності») ці північно-дунайські провінції.

Тим не менш, «романське» культурно-мовне нашарування далось взнаки: коли вже не існували римські оборонні кордони, «романство» (напівлатинізоване місцеве населення — т. зв. дако-римляни) колишніх римських провінцій вийшло (і поширилося) далеко за межі старого лімесу і асимілювало сусідніх «вільних даків». Крім того, в цей самий час, частина «вільних даків» із заходу та сходу Дунайсько-Карпатського регіону неконтрольовано проникла на територію «рах Romana» і теж без спротиву була асимільована «романством» [10, с. 159–160]. Необхідно зазначити, що в Дакії романізація тривала в нових формах і після 271 р. за допомогою трьох ключових чинників: постійних економічних та етнокультурних зв'язків дако-римлян з південно-дунайським «романством»; настуництва торговельно-економічного життя «периферійного» соціуму на основі римської грошової системи; використання латинської мови як уніфікованого засобу міжетнічних комунікацій [10, с. 193]. Така ситуація підтримувалась сприятливими геополітичними умовами понад сто років — до початку гунської інвазії на Європу (375 р.), тобто, до початку Великого переселення народів.

Археологічні артефакти підтверджують свідчення писемних джерел. Так, за даними археології, в римській Сармізетусі у першій третині IV ст. були

зведені стіни для зміцнення старого палацу Децебала; розташований неподалік амфітеатр, згідно з розпорядженням імператора Константина I, реконструювали під укріплення [14, с. 226]. Це засвідчує, що жителі колишньої столиці римської Дакії залишились на місці, вдавшись до превентивних оборонних заходів проти можливої загрози; в ролі її «потенційних» носіїв виступали новоприбулі племена. Дако-римське населення не покинуло ні Апулума, ні Напоки, ні Пороліссума, — давніх столиць Дакії [1, с. 115]. Археологами у 50-ті — 70-ті рр. минулого століття, наприклад, знайдено багато дако-римських могил IV ст. поруч з руїнами римських терм в місті Апулум (Алба Юлія). Їх інвентар — ювелірні вироби, кераміка, предмети домашнього вжитку [5, с. 49].

Кремаційні поховання дако-римського походження та римські монети, які карбувалися після Авреліанової «евакуації», виявлені в 9 поселеннях на території Олтенії [3, с. 142]. В Клуж-Напоці знайдені дві римські печі для обпалу керамічного посуду [8, с. 68], а в Мегурі (Бакеу) — відкрито скарб римських монет у карпській посудині [8, с. 69]. Християнські пам'ятки IV ст. були зафіксовані в Ампеллумі (Златні), у Вецелі-Мічії, Мойграді, Горні, Бієртані, — в центральних районах сучасної Трансильванії [12, с. 171]. Нарешті, дако-римський етнокультурний синтез підтверджується дослідниками і на дакійських теренах поза обома римськими провінціями — в Крішані, Марамуреші й північній Молдові, в Медієшул-Ауріт (Сату-Маре) тощо [16, с. 67].

Таким чином, можна констатувати наступне: на практиці римляни й у подальшому не залишили лівий берег Данувія (Дуная), а від Баната і до півдня сучасної Молдови існували їхні укріплені плацдарми із залогами, в першу чергу — для військово-стратегічних цілей, і одночасно — з метою збереження тих самих економічних та етнокультурних зв'язків з колишніми імперськими провінціями. Часткове відновлення римо-візантійського панування на північ від Данувія за правління Константина I Великого, і повне — за Юстиніана I, проявилось у приєднанні до „ромейського світу», котрий у першій половині VI ст. демонстрував нестримну пасіонарність, Баната, Олтенії та Мунтенії, щоправда, на відносно нетривалий термін.

Література

1. Branga N. Urbanismul Daciei romane. — Timișoara, 1980.
2. Brătianu Gh. I. Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești. — București, 1981.
3. Brezeanu S. De la populația romanizată la vlahii balcanici // Revista de istorie. — 1976. — Vol. XXIX (2).
4. Crișan I. H. Civilizația geto-dacilor. — București, 1993. — Vol. I.
5. Crișan I. H. Civilizația geto-dacilor. — București, 1993. — Vol. II.
6. Daicoviciu C. Dacia de la Burebista la cucerirea romana. — Cluj, 1972.

7. *Dorner E.* Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan. — Timișoara, 1968.
8. *Dumitrașcu S.* Daci liberi din vestul și nord-vestul României (secolele II—IV Chr.) // *Crisia*. — 1977. — № 7.
9. *Dumitrașcu S., Bader T.* Așezarea dacică de la Medieșul Aurit // *Acta Musei Napocensis*. — 1967. — № 4.
10. *Giurescu C. C.* Formarea poporului român. — Craiova, 1973.
11. *Gramatopol M.* Dacia antiqua. — București, 1982.
12. *Gudea N.* Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie // *Banatica*. — 1975. — № 3.
13. *Macrea M., Glodariu I.* Așezarea Dacică de la Arpașu de Sus. — București, 1976.
14. *Protase D.* Observații asupra așezărilor rurale din Dacia romană și postromană (secolele II—VI) până la venirea slavilor // *Banatica*. — 1971. — № 1.
15. *Stoicescu N.* Continuitatea românilor. — București, 1980.
16. *Toropu O.* Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană Sud-Carpatică (secolele III—XI). — Craiova, 1976.

О. О. Вар'ян (Запоріжжя)

Релігійний фактор в основі набуття громадянства у Стародавніх Афінах класичного періоду

O. Varian (Zaporizhzhia)

Religion as a Factor to Recipient of Citizenship in Ancient Athens of Classical Period

Релігійні вірування відігравали провідну роль у житті афінського полісу та громадянина, за допомогою ритуалізованої діяльності освячували всі форми організації соціальних спільнот, публічну та приватну сфери життя громадянської общини [1, с. 7; 2, с. 232]. Належність до ойкосу виступала основою належності до полісу, відповідно участь у сімейних релігійних культах відкривала можливість участі у релігійному житті общини. Релігійна єдність полісу та ойкосу проявлялась також у спільному використанні публічного та приватного простору для проведення заходів, спрямованих на відзначення змін у структурі сім'ї. Всі члени ойкосу у відповідності до вікових груп та статі виступали учасниками полісних фестивалів. Громадські релігійні заходи відзначали найбільш важливі етапи соціального життя дитини [3, с. 454–459].

Перший етап дитинства тривав до 3-х років та супроводжувався релігійними ритуалами визнання дитини, введення у сім'ю, залучення до сімейного культу. Протягом 7 днів після народження відбувалась церемонія амфідромії — принесення жертви на сімейному вівтарі, обнесення дитини тричі навколо вогнища, що символізувало введення в ойкос та забезпечення захисту його божествами [4, с. 67]. Стосовно визначення часу надання імені дитині існують певні розбіжності у джерелах. Мантифей у промові проти Беота зауважував, що батько дав йому ім'я на 10-й день народження. Усиновлений також апелює до того, що батько справив йому 10-й день народження, визнавши таким чином своїм сином (Demosth. XXXIX, 20 — XXXIX, 22). Аристотель вказує на найменування дитини через 7 днів по народженні, аргументуючи це високою смертністю серед немовлят протягом першого тижня життя (Arist. Hist. anim. VII, 67). Демосфен згадує, що у Афінах діяв закон, за яким батько мав право спочатку дати ім'я дитині, а потім відмінити його та публічно відмовитись від дитини. У випадку виключення із ойкосу — *apokeruxis*, дитина позбавлялась майнових прав (Demosth. XXXIX, 39).

Наступним етапом інтеграції дитини у громадянську общину виступало введення у фратрію, яке відбувалось на третій день Апатурій — одного з найважливіших фратріальних свят [5, с. 251–252]. Апатурії засвідчували вікову належність дитини та справлялись всіма іонійськими містами, крім Ефеса та Колофона. Покровителями свята та введення хлопчиків у фратрію в Афінах виступали Зевс Фратер та Афіна Фратрія [6, с. 131; 7, с. 21, 50, 160]. Фратрія у Афінах була базою визначення громадянства та забезпечення чистоти походження навіть після втрати свого політичного значення внаслідок реформ Клісфена [8, с. 73; 9, с. 28]. Наділена функцією контролю законнародженості дітей, фратрія відігравала важливу роль у афінському суспільстві у зв'язку з процесом демократизації полісу [10, с. 166]. Завдяки демам і філам відбувалось залучення до політичної діяльності, фратрія регулювала соціальне життя всередині громадянської общини, забезпечувала приєднання до фратріальних і полісних культів [11, с. 44–46].

Основним елементом фратріального святилища, біля якого проводили обряд введення у фратрію — давали клятву щодо законнародженості дитини, здійснювали жертвопринесення, виступав вівтар [5, с. 256; 12, с. 615–617]. Те, що фратери брали камінчики для голосування за введення хлопчика у фратрію із вівтаря Зевса Фратера під час спалення принесеної жертви, трактується як ознака релігійної відповідальності за голосування (Demosth. XLIII, 14).

Перше введення дітей у фратрію відбувалось, вірогідно, у віці 3-х років, оскільки саме з цього віку вони починали брати участь у громадських культах. На другий день весняного свята Анфестерій діти вперше виводились за межі ойкосу для участі з однолітками у церемонії вшанування полісного божества під час фестивалю Хоес [7, с. 130–132; 13, с. 599; 3, с. 455]. Увінчані вінками, вони отримували мініатюрні глечики та куштували обрядове вино. Хоес був першим спеціально створеним атрибутом для відзначення етапу розвитку дитини. На глечиках здебільшого були зображені типові сцени побуту малюків — повзання, гра з улюбленими іграшками, гра з маленькою собакою, заняття старших дітей [14, с. 312].

По досягненні фратріального повноліття, яке пов'язують з 16-річним віком, хлопчики, вірогідно, повторно вводились у фратрію. В день Куреотиди — третій день Апатурій, батько повинен був знову поклястись про законнародженість сина, принести жертви Зевсу та Афіні Фратрії, фратріальним божествам. Окрім того, проводилось ритуальне обрізання волосся, символізуюче перехід з дитинства у зрілість. Метою повторного введення у фратрію було підтвердження архонта-епоніма та першого представлення у фратрії як підґрунтя подальшого запису у списки громадян [15, с. 46; 4, с. 22]. К. Л. Лавтон відносить підстригання волосся до віку між 16–18 роками [16, с. 57–59].

Куреотиді передував обряд oinisteria, який проводився у найбільш важливому святилищі з храмом Геракла у афінському демі Меліта [7, с. 185].

Подібно до куреотиди, oinisteria проводилась для хлопчиків, які мали стати ефебами. Даний обряд посідав провідне місце у вшануванні культу Геракла афінянами. Під час oinisteria хлопчик жертвував Гераклу одну міру вина, здійснював узливання та роздавав залишки вина своїм супутникам [17, с. 133; 18, с. 437].

Напис фратрії Демотионідів містить перелік внеску, який мають сплатити жерцю за жертви мейон та курейон під час введення дитини у фратрію. Зазначений внесок містить перелік окремих частин жертвовного м'яса та три оболи срібла для мейон, окремі частини жертвовного м'яса, випічку з борошна, вино та драхму срібла з курейон [19, с. 28–29]. Наявність подібної різниці у розмірі частки жерця від жертвоприношення можливо свідчить про те, що мейон та курейон відповідали різним етапам введення хлопчика у фратрію. Подібну думку висловлюють С. Ламберт, Дж. Блок, пов'язуючи мейон із першим представленням у фратрію у дитячому віці, а курейон з введенням у фратрію підлітків [20, с. 70; 21, с. 104]. Б. Аулд взагалі пов'язує мейон з введенням маленької дитини у ойкос, публічним визнанням сина батьком, а курейон з введенням підлітка у фратрію, яке супроводжувалось пожертвою волосся юнака у Дельфи [22].

Таким чином, введення у фратрію було пов'язане з релігійними ритуалами, що супроводжували етапи зміни соціального статусу дитини, та відправлялись під час найбільш значимих фратріальних свят. Визнання належності хлопчиків до громадянської общини внаслідок введення у фратрію та подальша участь їх у соціорелігійній діяльності становили ідеологічну основу для набуття політичних прав по досягненні громадянського повноліття.

Література

1. Туманс Х. Рождение Афины. Афинский путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII—V вв. до н. э.). — СПб., 2002.
2. Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Феномен античного праздника в интерпретации Ф. Ф. Зелинского // Ярославский педагогический вестник. — 2010. — № 1.
3. Morgan J. E. Families and religion in Ancient Greece // A companion to families in the Greek and Roman worlds / ed. by B. Rawson. — Malden; Oxf.; Chichester, 2011.
4. Beaumont L. A. Childhood in ancient Athens: iconography and social history. — L.; N. Y., 2012.
5. Hedrick Ch. W. Jr. Phratry shrines of Attica and Athens // Hesperia: The journal of the American school of classical studies at Athens. — 1991. — Vol. 60. — № 2.
6. Зелинский Ф. Ф. История античной культуры. — СПб., 1995.
7. Larson J. Ancient Greek cults: a guide. — N. Y.; L., 2007.

7. *Зелинский Ф. Ф.* Древнегреческая религия. — Петроград, 1918.
8. *Starr Ch. G.* Individual and community. The rise of the polis 800–500 b.c. — N. Y.; Oxf., 1986.
9. *Blok J.* Citizenship, the citizen body, and its assemblies // A companion to Ancient Greek government / ed. by Hans Beck. — Malden; Oxf.; Chichester, 2013.
10. *Глушкина Л. М.* Фратрия и род в структуре афинского полиса в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1983. — № 3.
11. *Kyparisses N., Thompson H. A.* A sanctuary of Zeus and Athena Phratrios newly found in Athens // *Hesperia: The journal of the American school of classical studies at Athens.* — 1938. — Vol. 7. — № 4.
12. *Демосфен.* Речи : в 3 т. — М., 1994. — Т. 1.
13. *A companion to families in the Greek and Roman world* / ed. by B. Rawson. — Wiley-Blackwell, 2011.
14. *Beaumont L.* The social status and artistic presentation of «adolescence» in fifth century Athens // *Children and material culture* / ed. by J. F. Derevenski. — L.; N. Y., 2000.
15. *Construction of childhood in Ancient Greece and Italy* / ed. by A. Cohen, J. B. Rutter. — Princeton, 2007.
16. *Видадь-Накэ П.* Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире. — М., 2001.
17. *Parker R.* Polytheism and society at Athens. — Oxf., 2005.
18. *Dillon M., Garland L.* Ancient Greece. Social and historical documents from archaic times to the death of Alexander the Great. Routledge sourcebooks for the Ancient world. — L.; N. Y.; Routledge, 2010.
19. *Lambert S. D.* The phratries of Attica. — Ann Arbor, 1998.
20. *Blok J. H.* Citizenship in action: «reading» sacrifice in Classical Athens // *Rollenbilder in der athenischen Demokratie* / eds. C. Mann, M. Haake, R. von den Hoff. — Wiesbaden, 2009.
21. *Auld B.* Boys to men: the attainment and classification of male adulthood in ancient Greek society. — Электронний ресурс. Режим доступу: https://www.academia.edu/16434313/Boys_to_men_the_attainment_and_classification_of_male_adulthood_in_ancient_Greek_society.

В. Л. Гуменний (Львів)

**Парфянські кампанії доби Северів
та офіційна пропаганда Римської імперії
наприкінці II — на початку III ст. н. е.**

V. Humennyi (Lviv)

**The Parthian Campaigns of Severan Dynasty Period and Roman Imperial
Propaganda of the Late 2nd — early 3rd Centuries CE**

Римська зовнішня політика була тісно пов'язана з офіційною ідеологією та політичною пропагандою імперії. Без розуміння та аналізу цього зв'язку, неможливо цілісно аналізувати ні внутрішньополітичне життя Риму, ні питання його зовнішньої політики. Пропаганді у системі функціонування римської ідеології в добу імперії відводилось особливе місце. Вона була засобом, який дозволяв створювати необхідний образ діяльності правителя, і усіляко використовувалась у заходах, спрямованих на укріплення його авторитету, та впливала на еволюцію уявлень про ворогів, союзників та сусідів Риму.

Не стали винятком і парфянські кампанії доби Северів, які римляни використовували в системі своєї політичної пропаганди. При цьому пропаганда охоплювала найбільш різноманітні сторони життя римлян.

Септимій Север під час кампанії тричі був проголошений імператором і прийняв титули «*Parthicus Arabicus*» і «*Parthicus Adiabenicus*». Водночас, примітно, що від титулу «*Parthicus (Maximus)*» він відмовився (SHA, Severus 9. 10) і прийняв його лише після кампанії 197–198 рр. (CIL, III, 205), що вочевидь було прямою алюзією на здобутки Траяна. Після кампанії Макріна імператору запропонували титул «*Parthicus*», який він все ж не прийняв [1, р. 163].

До наших днів дійшла тріумфальна арка Септимія Севера, пов'язана з його парфянською перемогою. *Arcus Septimii Severi* була зведена в 203 році на честь перемог імператора Септимія Севера та його синів Каракалли та Гети у війнах проти парфян і Осроени. Вона була розташована на форумі між курією та ростою [2, S. 120].

Арка була споруджена з цегли та травертину і оздоблена мармуровими плитами. Римські монети показують арку, увінчану квадригою з імператорами [3, S. 4–7]. Спільною темою рельєфів є війни в Парфії, яким присвячено чотири величезні рельєфи. Кожна панель складається з двох або трьох

частин, які читаються знизу вгору. Перша панель збереглась не зовсім задовільно, вона поділяється на три яруси, перший демонструє підготовку до війни, війська покидають військовий табір; сцени середньої відображають битви між римлянами та парфянами; і на останньому імператор, який розмовляє з військами, і звільнення обложеного міста (ймовірно, Нізібіса). Друга панель показує сцени з війни проти Осроени. Вважається, що нижчий ярус демонструє римські сили, які нападають на Едессу з військовими машинами, та подальшу капітуляцію міста; середній ярус показує Септимія Севера, який розмовляє з військами, і капітуляцію царя Абгара з Осроени імператору; нарешті, верхній ярус показує імператора, що відповідає за операції, та військову раду в укріпленому таборі [3, S. 36–42].

Третя панель (зліва на стороні Капітолію) розділена на два яруси. Нижній, як вважається, зображає бої за Селевкію на Тигрі, та парфян, що здаються імператору, і вступ до завойованого міста [3, S. 36–42]. Четверта та остання панель показує в двох ярусах облогу Ктезифону, та захоплення самого міста.

Ф. Коареллі вважав, що стилістика рельєфів дуже схожа на рельєфи на колоні Траяна та на колоні Марка Аврелія [4, р. 724–740]. На нашу думку певною мірою їх також можна порівнювати з візуальним рядом Тріумфальної арки Тіта, зокрема в контексті традиції візуальної репрезентації не-римлян. Частини центральної арки прикрашені рельєфами богині Вікторії, які виносили трофеї. У нижній частині є персоніфікація чотирьох сезонів. Головні камені центральної арки прикрашені зображеннями Марса. На обох бокових арках вітражі прикрашені божествами річки та каменями з божествами, які неможливо виявити через поганий стан збереження рельєфів. Бази для восьми окремих стовпчиків прикрашені зображеннями римських солдатів та парфянських в'язнів.

Збереглися також і написи на арці, де спочатку згадувались як імператор Септимій Север, так і його двоє синів Каракалла та Гета. Ім'я Гети було видалено в 212 р. н. е., коли його було вбито Каракаллою. Примітна також титулатура Септимія Севера у написів на арці. Тут він фігурує як «Парфянський, Аравійський і Адіабенський Парфянський», що корелює з титулатурою, яку ми зустрічаємо на нумізматичних пам'ятках.

Між 196 та 202 рр. н. е. було випущено цілу низку емісій Септимія Севера, які містили вказівки на його перемоги на Сході. Зокрема, досить показовою стала поява ауреусів з легендою «*PART ARAB PART ADIAB COS II PP*» на реверсі якої було зображено трофеї та полонених (RIC IV, Septimius Severus, 55). Ціла низка емісій містила легенди, які прославляли «Парфянську перемогу» — «*VICT PARTHICAE*» (RIC IV, Septimius Severus, 142B), «*VICTORIA PARTHICA MAXIMA*» (RIC IV, Septimius Severus, 195B, 295, 297). На реверсі було зображено постать богині Вікторії, яка досить часто фігурувала в емісіях пов'язаних з зовнішньої політикою імперії [5, с. 19–23].

Відомі також випуски з цією легендою, де на аверсі було зображено Септимія Севера разом з Каракаллою (RIC IV, Septimius Severus, 311). Продовженням серії, яка вказувала на перемогу над парфянами, очевидно, слід вважати емісію, на реверсі якої було зображено Вікторію з щитом з написом «VIC PAR». Чергові емісії з богинею Вікторією містили легенду «ARAB ADIAB», і вперше з'являються у зв'язку з п'ятим проголошенням Септимія Севера імператором («L SEPT SEV PART AVG IMP V»), вочевидь у 197 році, де на реверсі також зустрічаємо зображення двох полонених парфян (RIC IV, Septimius Severus, 63). Прикметно, що емісії з вказівками на «VICT PARTHICAE», зустрічаються і після 202 року (RIC IV, Septimius Severus, 142a; RIC IV, Septimius Severus, 125; RIC IV, Septimius Severus, 514). В цьому ж ключі слід розглядати і образ окриленої Вікторії з пальмовою гілкою і легендою «VICTORIA PARTH MAX» (RIC IV, Septimius Severus, 295–296).

На сестерціях зустрічаються вже згадані сюжети і легенди, які вказували на територіальні межі перемог Септимія Севера («PART ARAB PART ADIAB»), і датуються часом його п'ятого проголошення імператором, так і образи з Вікторією (RIC IV, Septimius Severus, 690, 690B), що використовувалось для формування відповідного образу правителя [6, с. 10; 7, S. 97; 8, р. 3–30]. Серед дрібних номіналів варті уваги також відповідні випуски дупондіїв (RIC IV, Septimius Severus, 696) і асів (RIC IV, Septimius Severus, 828).

Легенди, які містили частку «PART MAX», вказували на здобуті перемоги. Нам відомі і ауреуси, які прославляли військову згоду «CONCORDIAE MILITVM». Особливою є емісія денаріїв, яка вказувала на мир («PACI AVGVSTI»). На реверсі було зображено алегоризований образ «Pax». Окрім уже згаданих богів, цікавою є поява на денаріях образу Марса — «MARTI VICTORI», який тримав щит і спис.

У монетному карбі Каракалли, який стосується парфянських кампаній, ми спостерігаємо продовження сюжетів, які ми можемо побачити у емісіях його батька. Так, ауреуси, які прославляють «VICTORIAE PARTHICAE» (RIC IV, Caracalla, 49A) та «VICTORIA PARTHICA MAXIMA» (RIC IV, Caracalla, 78, 79, 144A). Звичним був сюжет, який відображав трофей з двома полоненими і який датується 201 р. н. е. Він вочевидь був виготовлений в рамках тієї ж серії, що й монети Септимія Севера (RIC IV, Caracalla, 54).

217 роком можна датувати серію антоніанів, де йде вказівка на парфянську перемогу «VIC PART» (RIC IV, Caracalla, 297c, 297d) на реверсі яких зображено Вікторію, що зустрічається і на денаріях (RIC IV, Caracalla, 314A). Цим же періодом датуються і емісія денаріїв, на реверсі яких ми бачимо Вікторію в кірасі, з щитом і з трофеем з двома полоненими, що супроводжувалось легендою «VIC PART» (RIC IV, Caracalla, 497E). Серію антоніанів, присвячених «парфянській перемозі», продовжував випуск, де на реверсі було зображено самого імператора, причому в одній з варіацій цього сюжету

його коронувала Вікторія, а біля його ніг знаходився полонений (RIC IV, Caracalla, 299d, 299e).

Слідував цим тенденціям і Макрін, випуски фактично всіх номіналів якого, які датуються 218 роком, також майже повсюдно апелюють до тематики «*VICTORIA PARTHICA*» і містять на реверсі зображення богині перемоги Вікторії в різних варіаціях (RIC IV, Macrinus, 50, 96–98, 164–166).

Отже, римська пропаганда була потужним інструментом ідеологічного впливу і вона включала в себе цілий ряд компонентів. Цілком в дусі римських політичних практик були такі пропагандистські кроки як проголошення імператором після певних військових заходів, та присвоєння йому епітетів пов'язаних з його військовими кампаніями [6, с. 10]. Найбільш масовим засобом пропаганди були сюжети на римських монетах. Сюжети присвячені військовим діям проти Аршакідів зустрічаються фактично на всіх відомих номіналах монет і типологічно різні сюжети часто переплітаються. Імператори нової династії продовжують і тенденцію використання монументальної пропаганди, що ми можемо побачити на прикладі рельєфів тріумфальної арки Септимія Севера. У цьому контексті, мають перспективу подальші дослідження відображення римської зовнішньої політики у політичній пропаганді доби ранньої імперії в контексті потестарної імагології, зокрема формування образу правителя.

Література

1. *Millar F.* The Roman Near East: 31 BC—AD 337. — Harvard, 1993.
2. *Andreae B.* Die römische Kunst. — Freiburg, 1999.
3. *Hinterhöller M.* Der Triumphbogen des Septimius Severus und die historischen Reliefs der Partherkrieg. — GRIN Verlag, 2008.
4. *Coarelli F.* Topographie antique et idéologie moderne: Le Forum romain revisité // *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. — 1982. — 37e Année, No. 5/6.
5. *Абрамзон М. Г.* Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. — М., 1995.
6. *Бойцов М.* Что такое потестарная имагология? // *Власть и образ*. — СПб., 2010.
7. *Schmitt M. T.* Die römische Aussenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr: Friedenssicherung oder Expansion? — Berlin, 1997.
8. *Veyne P.* Lisibilité des images, propagande et appareil monarchique dans l'Empire romain // *Revue historique*. — 2002. — № 1 (621).

С. Д. Литовченко (Харьков)

**Создание римской провинции Сирия:
внешнеполитический аспект**

S. Litovchenko (Kharkov)

**The Creation of the Roman Province of Syria:
Foreign Policy Aspect**

Ликвидация царства Селевкидов Гнеем Помпеем в 64 г. до н. э. неоднократно привлекала внимание исследователей не только потому, что Сирия постепенно превратится в краеугольный камень здания Римской империи на Востоке. Создание Сирийской провинции было достаточно нетипично для римской внешней политики II—I вв. до н. э. и современные учёные пытаются объяснить, прежде всего, причины, которые толкнули римского полководца на такой шаг. Однако почти двухсотлетняя история решения этой проблемы показала, что исследователи не только не пришли к единому мнению по вопросу о причинах появления новой римской провинции в Азии¹, но и обошли своим вниманием некоторые интересные гипотезы. Поэтому, на наш взгляд, обращение к обстоятельствам ликвидации царства Селевкидов все же необходимо, так как позволит разобраться в особенностях изменения римской внешней политики и формирования Римской империи.

Несмотря на то, что в большинстве работ, так или иначе затрагивающих историю создания новой римской провинции, действия Помпея рассматриваются как естественные, аннексия Сирийского царства не соответствует традиционной римской практике. Что, по нашему мнению, было достаточно важно для Помпея, который привык достигать своих целей, опираясь на традиционные политические инструменты [1, р. 225]. Царство Селевкидов не было завоёвано римским оружием, следовательно, не подходило оно и под категорию захваченных земель. Более того, в государстве был законный монарх - Антиох XIII, признанный в Риме «другом и союзником римского народа» и возведенный на престол римским полководцем Лукуллом. Антиох, о чем ясно говорят источники, власть Риму отдавать не собиравшись (App. Syr., 49, 250), не намеревался он и завещать римлянам царство после смерти. Даже если Помпея по каким-либо причинам не устраивал Антиох,

¹ Подробный анализ истории изучения вопроса см.: [2, S. 273; 3, с. 120–123].

то к его услугам был Филипп II, ещё один претендент на Сирийский престол. Или нам неизвестные, но очевидно существовавшие законные или самозванные потомки Селевкидов, появившиеся за несколько десятилетий гражданских войн.

Однако Помпей отказался признавать Антиоха царем, даже не позаботившись убедительно аргументировать свою позицию. Ссылка на то, что римляне отобрали Сирию у Тиграна не может быть признана достаточным основанием, так как Лукулл признал Антиоха XIII царем уже после того как армянский царь потерял Сирию. Не менее странным выглядит и обвинение Селевкидов в неспособности защитить страну от набегов арабов и иудеев. В этой ситуации римляне, как союзники, должны были помочь монарху, а не ликвидировать царство. То, что Помпей без должных оснований пошел на ликвидацию остатков владений Селевкидов, чем мог поставить под угрозу даже признание своих решений в Риме в целом, говорит о чрезвычайной важности для полководца создания Сирийской провинции.

Экстраординарность действий Помпея заставляет более тщательно разбираться в его побудительных мотивах. Как уже говорилось, исследователи неоднократно обращались к проблеме аннексии Сирии. обстоятельный анализ существующих гипотез был проведен в недавней работе Е. В. Смыкова [3, с. 120–123]. Однако, несмотря на убедительную критику, практически все гипотезы можно до сих пор встретить в научной литературе [2, S. 273; 4, p. 253–269].

Поэтому стоит ещё раз уточнить, что на позицию Помпея не могла оказать решающее влияние борьба с пиратством, которое не было распространено в сирийских водах. Не стоит преувеличивать и влияние римских торговцев и откупщиков на действия римского полководца. Их роль в Сирии усилилась после создания провинции. Не могла беспокоить Помпея и угроза парфянского вторжения, вряд ли парфяне, которые не смогли справиться с ослабленным Тиграном II, представляли угрозу для римлян [5, p. 511].

Более убедительно выглядит предположение, что на аннексию повлиял многолетний хаос во владениях Селевкидов, который грозил полной дезинтеграцией государства и созданием вакуума силы, который могла заполнить любая соседняя держава [6, с. 96; 7, p. 212; 8, p. 121; 9, S. 99; 1, p. 213; 10, S. 85; 11, p. 141; 12, p. 20]. Однако, принимая аргументацию сторонников последней версии, мы не можем не указать, что борьба с хаосом в Сирии могла быть только второстепенной причиной аннексии, так как порождала значительные риски. Слишком, на наш взгляд, высокие, чтобы стать ценой умиротворения остатков бывших владений Селевкидов.

Создавая новую провинцию, Помпей не только навлекал на себя обвинения в нарушении прав «друга и союзника римского народа». В первую очередь, Сирия оказывалась открыта для прямого удара нового противника —

Парфянского царства, так как восточную границу провинции не прикрывали земли союзных государств. При этом, Помпей сделал все возможное, чтобы превратить парфян из союзников во врагов, демонстративно поддерживая армянского царя Тиграна II. Кажется маловероятным, что такой опытный полководец и осторожный политик был готов подвергнуть непосредственно римские войска значительной угрозе без должных оснований.

По нашему мнению, согласие Помпея на аннексию Сирии можно объяснить, прежде всего, тем, что незащищенное положение провинции должно было продлиться лишь короткий срок, после которого должен был последовать поход римлян против парфян. В этом случае объяснимо и умышленное ухудшение отношений с Парфией как повод к будущему наступлению, и поспешная аннексия Селевкидских владений, которые превращались в плацдарм для наступления против парфян. В этой ситуации римская провинция больше соответствовала целям Помпея, чем слабое союзное царство.

Однако внутриполитические изменения в Риме привели к тому, что восточный поход возглавил не Помпей, а Красс с печально известным исходом. Но, что интересно, и поражение под Каррами не остановило римских полководцев, которые ещё столетия готовили и даже предпринимали свой Восточный поход. Однако поражение Красса коренным образом изменило положение провинции Сирия. Из плацдарма и оперативной базы она неожиданно превратилась в приграничную территорию со слабо прикрытым восточным направлением и традиционной внутренней нестабильностью. И если Месопотамии ещё предстояло увидеть римские легионы, то Сирия уже вскоре станет объектом парфянских рейдов. В итоге, взаимные удары двух империй фактически приведут к формированию границы по Евфрату, от чего так активно отказывался Помпей.

Литература

1. Sherwin-White A. N. Roman Foreign Policy in the East: 168 B. C. to A. D. 1. — L., 1984.
2. Ehling K. Untersuchungen zur Geschichte der späten Seleukiden (164–63 v. Chr.): Vom Tode des Antiochos IV. bis zur Einrichtung der Provinz Syria unter Pompeius. — Stuttgart, 2008.
3. Смыков Е. В. Сирия в 83–63 гг. до н. э.: от анархии к провинции// АМА. 2013. — № 16.
4. Sartre M. Syrie romaine (70 av. J.-C.—73 apr. J.-C.)// Pallas. — 2014. — 96.
5. Will É. Histoire politique du monde hellénistique (323–30 av. J.-C.). T. 2: Des avènements d'Antiochos III et de Philippe V à la fin des Lagides. — Nancy, 2003.
6. Моммзен Т. История Рима: В 5 т. — Т. 3. — СПб., 1995.

7. *Rice Holmes T.* The Roman Republic and the founder of the Empire: In 3 v. - Vol. 1. — Oxf., 1923.
8. *Syme R.* Anatolica. Studies in Strabo. — Oxf., 1995.
9. *Gelzer M.* Pompeius: Lebensbild eines Römers. — Stuttgart, 2005.
10. *Christ K.* Pompeius. Der Feldherr Roms. Eine Biographie. — München, 2004.
11. *Murphy J.* Pompey's Eastern Acta // The Ancient History Bulletin. — 1993. — 7. 4.
12. *Ball W.* Rome in the East: The Transformation of an Empire. — L., 2000.

М. М. Маркович (Дрогобич)

**Політика імператора Юліана
щодо відбудови єрусалимського храму іудеїв:
контroversійність проблеми**

М. Markovych (Drohobych)

**The Policy of Emperor Julian for the Reconstruction
of Jerusalem Temple of the Jews: a Controversy of the Problem**

Юліан відкинув політику імператора Констанція II і цезаря Галла щодо іудеїв, яка славилася особливою жорстокістю. Засуджуючи у листі до єврейської громади Антіохії важкі податки, Юліан обіцяв не тільки відмовитися від старих поборів, але не встановлювати ніяких додаткових. Євреї відчували свободу вперше з часів Александра Севера. Дискусійною залишається проблема відбудови єрусалимського храму іудеїв. Повідомлення про невдалі спроби Юліана подають нам Григорій Назіанзин (Gr. Naz. Or. V), Амміан Марцеллін (Amm. Marc. 23, 1, 2–3), Сократ Схоластик (Socr. HE, III, 22).

Повідомляючи про спробу імператора відбудувати єрусалимський храм, Амміан Марцеллін зауважує, що він хотів зробити це для того, щоб залишити на пам'ять про своє правління велику споруду. Історик повідомляє, що Аліпій, якому, начебто, було доручено цю роботу, розпочав її, «...Але клуби полум'я, які виривалися частими спалахами поблизу фундаменту, зробили це місце недоступним для робітників, оскільки їх декілька разів обпекло полум'я. Так і припинилося це починання через запеклий опір стихії» (Amm. Marc. 23, 1, 2–3).

Щодо цього збереглися свідчення і самого імператора Юліана. Деякі дослідники припускають, що лист міг бути написаний християнським автором [1, С. 286], проте більшість з них називають джерело автентичним. У листі до общини євреїв, який був написаний наприкінці 362 — на початку 363 р. в Антіохії [2, с. 573; 3, с. 177], він зазначає: «...коли я успішно завершу війну з Персією, я зможу відновити своїми власними зусиллями священне місто Єрусалим, яке протягом багатьох років ви жадали побачити заселеним, і, можливо, приведу поселенців туди, і, разом з вами, прославлю Всевишнього Бога в ньому» (Jul. Ep. 51). Словосполучення «Всевишній Бог» звичайно, відображає поточну тенденцію до монотеїстичних або геноїстичних вірувань, добре відомих у пізній античності [4, с. 22].

Версія подій Григорія Назіанзіна сповнена опису серії Божих чудес, які перешкодили Юліану у відбудові Єрусалимського храму іудеїв: «...Коли ж, налякані раптово сильним вихором і землетрусом, кинулися до одного з найближчих храмів, одні молитися, інші, як звичайно буває у подібних випадках, шукаючи порятунку, де тільки можна, інші ж були охоплені загальною панікою, змішалися з натовпом утікачів, тоді, за словами деяких, храм їх не прийняв. Йдучи до відчинених воріт, виявили, що вони зачинені якоюсь невидимою силою, яка чудодіє цим так, щоб нажахати нечестивих, а благочестивих убезпечити. Але всі вже говорять і впевнені, що коли намагалися увійти, з храму вийшов вогонь і одних попалив і винищив, а інших, покалічивши, залишив живим пам'ятником Божого гніву і помсти грішникам. Так це було, і всякий повинен вірити цьому, так само як і іншим Божим чудесам. Ще ж дивніше і очевидніше для всіх було світло на небі, яке зображало хрест. Це зображення та ім'я, яке перше зневажене було на землі безбожними, робиться нині для всіх однаково видимим на небі і служить знаком Божої перемоги над нечестивими, переважно перед будь-яким іншим переможним знаменням» (Gr. Naz. Or. V). Можна зробити однозначний висновок про те, що християнський історик пише з переказів «...Але всі вже говорять і впевнені...» (Gr. Naz. Or. V).

Сократ Схоластик описує таке: «І дійсно, в одну ніч сильний землетрус викинув каміння стародавніх основ храму і розкидав їх всіх, разом із будівлями, які стояли поблизу. Від цієї події іудеї нажахалися, і чутка про неї зібрала до того місця багатьох людей, які прийшли здалеку. Коли ж народу зібралось безліч, сталося й інше диво. Вогонь з небес знищив всі знаряддя будівельників. Потрібно було бачити, як полум'я пожирало молотки, долота, пили, сокири, і взагалі всі інструменти, що були у працівників для побудови. Вогонь пожирав все це протягом цілого дня. Іудеї, впадши в паніку, мимоволі визнавали Христа Богом, але не стали діяти по волі Його, а залишалися наполегливими в забобонах іудейства. І навіть третє чудо, яке трапилось після того, не привело їх до істинної віри: наступної ночі, на їхньому одязі відбилосся зображення хреста. Побачивши ці зображення коли настав день, вони хотіли витерти і вимити їх, але не могли стерти жодним засобом. За словами Апостола, іудеї скам'яніли і відкинули благо, яке було в руках у них. Так храм, замість того, щоб бути відновленим, був зруйнований тоді остаточно» (Socr. HE, III, 22). Сократ також не веде свою розповідь від першої особи. Християнські історики античності, як і представники церковної історіографії, вважають, що своєю обіцянкою відбудувати храм та Єрусалим для іудеїв Юліан хотів підбурити іудеїв проти християн, а також посміятися над пророцтвом Ісуса Христа про єрусалимський храм (Gr. Naz. Or. V; Socr. HE, III, 22) [5, с. 73]. Висвітлення у такому ракурсі діяльності імператора додає негативного забарвлення його релігійній політиці. Уся ця історія бере

початок від свідчення Григорія Назіанзина. Він, мабуть, знав, що імператор мав намір відбудувати храм і тому, можливо, придумав легенду, яка мала стати точкою тріумфу в його уявній поразці, що насправді була викликана його ранньою смертю. До того Юліан лише обіцяв євреям відновити місто і відбудувати храм. Ця історія Григорія незабаром поширилася направо і наліво, і так звані обґрунтування цього більш пізніми письменниками були практично марними. Всі вони копіювали його і еволюціонували до нових чудес, які поліпшували легенду [6, с. 634].

На думку М. Адлера, Амміан Марцеллін, можливо, також знав про намір Юліана відновити єрусалимський храм, як і про те, що цю роботу буде доручено Аліпію. Найімовірніше, історик дізнався про храм з чуток і через свою любов до запису дивних і незвичайних подій, відвів місце чудесам, записаним Григорієм, але при тому позбавив їх християнського забарвлення [6, с. 642–651]. Можливо, це повідомлення мало за мету показати зведення Юліаном архітектурної споруди на пам'ять про своє правління, як це описано щодо імператора Констанція II. У науці побутує ще одна цікава думка, висловлена Р. Светловим. Учений переконаний, що, крім внутрішньополітичних і релігійних інтересів Юліана, причини для такого рішення лежали також у зовнішньополітичній сфері. Плануючи розпочати перську кампанію (363), яку готував ще його попередник Констанцій II, Юліан міг пам'ятати про сумний досвід парфянської війни Траяна (115–116). Тоді римським військам чинили рішучий опір євреї, які проживали в Нісібісі і Едесі, а услід за цим почалося повстання в Палестині і в громадах діаспори (особливо в Лівії, Єгипті та на Кіпрі). Демонстративні й завчасні кроки Юліана забезпечували римській армії лояльність іудеїв і в імперії, і на території майбутніх військових дій [7, с. 158]. На нашу думку, такий підхід до проблеми видається досить обґрунтованим.

Повідомлення істориків про виділення імператором значних коштів на відбудову храму є неправдивим, оскільки імперія готувалася до масштабної війни, на що було витрачено значні кошти, при тому, що скарбниця не відзначалася великими багатствами. Юліан, завдяки своїм дружнім стосункам з євреями і через ворожнечу до християнства, можливо, планував відновити священне місто і його святилище, але відклав реалізацію цього плану до повернення з Персії, звідки він не повернувся [6, с. 642–651]. Е. Гіббон обґрунтовано вважає, що причиною припинення робіт із відновлення храму іудеїв стала смерть імператора Юліана [8, с. 543].

Література

1. Young F., Ayres L., Louth A. The Cambridge History of Early Christian Literature. — Cambridge, 2008.
2. Император Юлиан. Полное собрание творений. — СПб., 2016.

3. *The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments.* — L.; N. Y., 1923.
4. Миллар Ф. Восстановление Иерусалимского храма // ВДИ. — 2008. — № 1.
5. Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. — Ч. 1. — М., 2000.
6. Adler M. The Emperor Julian and the Jews // *The Jewish Quarterly Review.* — 1893. — № 4. — Vol. 5.
7. Светлов Р. В. Юлиан Отступник и его «Письмо к общине иудеев» // Вопросы философии. — 2017. — № 3.
8. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. — Т. 2 / пер. с англ. — М., 2008.

А. Минчев (Варна)

**Новый фрагмент римской бронзовой трубы (*cornu*)
I—II вв. н. э. из Болгарии**

A. Minchev (Varna)

**A New Fragment of a Roman Bronze Trumpet (*cornu*)
of 1st—2nd c. AD from Bulgaria**

Несколько лет тому назад я опубликовал фрагмент римской бронзовой трубы (*cornu*), случайно найденный на территории Нижнедунайского лимеса в Северной Болгарии, между крупными римскими военными центрами Нове / *Novae* (г. Свищов) и Рациария / *Ratiaria* (г. Арчар). Тогда это была единственная находка такого типа не только в Болгарии, но и вообще в Восточной Европе. Так как не было точных археологических данных об обстоятельствах находки этого бронзового предмета (тогда он был в частной коллекции, а теперь уже приобретен Варненским археологическим музеем), я был вынужден датировать его в широких хронологических рамках: I—III вв. Это было сделано по аналогии с подобными находками из римских провинций в Западной Европе. Кроме того, исходя из района его обнаружения, я предположил, что это был фрагмент боевой трубы, которую использовали в войсках, дислоцировавшихся в этом районе, а не музыкальный инструмент, применявшийся в общественной или частной жизни горожан на Нижнем Дунае [1].

Недавно, среди античных предметов, которые болгарские власти конфисковали у одного «кладоискателя» в этом районе, в Национальный исторический музей (г. София) поступил еще один подобный фрагмент, и мне предложили его опубликовать¹. Такие находки очень редкие — около десяти лет назад в мире были известны только двадцать семь находок римских труб, из которых лишь некоторые были более или менее целыми, а все остальные представлены фрагментами разных частей этих инструментов [2, S. 45–51; 358–366; MI 1-27, Taf. 71–82 и библиография].

Фрагмент имеет крестовидную форму, его нижняя часть представляет собой слегка коническую полую трубку, с рельефным поясом почти по центру перекрестия и два небольших круглых отверстия для крепления с двух сторон в ее нижней части. Над основанием трубы расположена горизонтальная,

¹ Выражаю признательность своему коллеге, сотруднику музея д-ру Н. Маркову.

короткая, бочковидная и тоже полая трубка, но между ними нет отверстия. Середина трубки украшена врезанным Х-образным орнаментом, ограниченным с трех сторон желобками. Указанная часть фрагмента трубы заполнена растительным орнаментом. Обе трубчатые части инструмента — скругленные на концах. Верхняя часть предмета сложно профилирована и по форме напоминает две шахматные фигуры (пешки), поставленные одна на другую. Инструмент изготовлен из бронзы (или медного сплава) хорошего качества с литьем в двухсторонней литейной форме и когда-то был хорошо отполирован, что еще заметно. На его поверхности видны небольшие гнезда старой коррозии и мелкие современные повреждения (рис. 1 а, б, в). Размеры: $11,05 \times 4,41 \times 2,45/2,6$ см.

Насколько мне известно, до этой находки были опубликованы семь фрагментов (деталей) римских труб такой формы, включая тот из Болгарии, который упомянут выше и очень похожий на ныне публикуемый. Остальные находки этого типа: два экземпляра обнаружены в *Pompeii* (Италия); *Virunum* (Zollfeld, Австрия); две находки из Murrhard (Германия), а также из Strasbourg (Франция). Все они датированы в пределах I—III вв. [1, р. 177 и библиография]. Один из них очень близок по форме к экземпляру из Национального исторического музея в Софии, хотя у него наверху только одна «пешка». Зато у него на поперечной части тоже есть врезаной растительный орнамент. Он скрепляет верхнюю часть хорошо сохранившейся римской трубы I в. н. э. из Помпей [2, MI 23, р. 365, Taf. 81 — a detail].

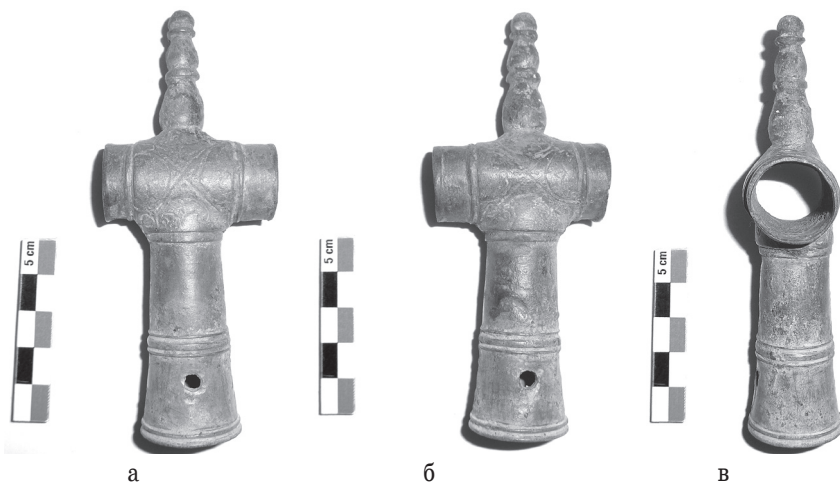

Рис. 1. Фрагмент римской бронзовой трубы (*cornu*) I—II вв. из римского города Нове/*Novae* близ г. Свищова в Болгарии

Fig. 1. Fragment of a 1st — 2nd c. AD Roman trumpet (*cornu*) from the Roman town of Novae, near Svishtov, Bulgaria

Медная или бронзовая римская труба (ее называют также «рог» — точный перевод латинского слова *cornu*) представляет собой большой музыкальный трубчатый инструмент круглой, или почти спиральной формы, напоминающий латинскую букву G, что видно по хорошо сохранившейся трубе из римского города Вирунума (*Virunum*) в Австрии (рис. 2). В нижнем конце у трубы съемной мундштук, а в верхней — раструб, который значительно усиливал низкий и протяжный звук, производимый трубой. Инструмент скрепляла длинная и довольно тонкая, но крепкая бронзовая трубка (или деревянная планка цилиндрической формы), расположенная вертикально, или под небольшим углом. Вверху и внизу она крепилась плотно к трубе одним или двумя крестообразными стержнями [см.: 2, S. 45–46]. Эта опорная трубка служила также своеобразной ручкой для трубача, называемого в Риме корницен (*cornicen*). В походном положении трубач носил *cornu* обычно на ремне. Во время игры на трубе также использовали ремень, так как инструмент был довольно тяжелым [3, p. 53, 74]. Этот музыкальный инструмент иногда достигал больших размеров, и в разобранном виде его длина превышала 3 м [2, S. 365].

Предполагается, что римский *cornu* происходит действительно из естественного рога, которым этруски пользовались как музыкальным инструментом, о чем свидетельствуют некоторые находки в Италии [2, S. 362–364]. Этруски же изготовили трубу в металле, только меньших размеров. Очевидно, что в I в. н. э. труба постепенно получила свою новую, знакомую нам «римскую» форму и размеры. *Cornu* несколько раз упоминается в произведениях Вергилия (70–19 гг. до н. э.) и, очевидно, что этот музыкальный инструмент был хорошо известен в римском обществе [4, p. 178–179]. В Римской империи *cornu* применялся в армии и в повседневной жизни горожан. В I–IV вв. (а может быть и позже), труба использовалась в римской армии для подачи различных сигналов. *Cornu* звучала для утреннего и вечернего сбора легионеров, во время выноса штандартов и других отличительных знаков легионов; трубой подавался сигнал к боевому построению, атаке или отступлению [2010, S. 46–47 и библи.]. В сочинении Аммиана Марцелина (ок. 330 — ок. 391/400) «Римская история» дважды упоминаются трубы, которые подавали боевые сигналы, что доказывает их использование в римской армии в IV веке [5, p. 433, 441]. Трубачией с инструментами часто изображали на рельефах их надгробий I–III вв. [2, S. 321, G 35–36, Taf. 12; 323, G 45–46, Taf. 15; G 58–59; S. 325, Taf. 19; etc.]. Сохранились скульптуры трубачей, в которых они изображены со своим инструментом. Например, мраморная статуя римского трубача найдена в г. Осуны (Osuna) в Испании [6, S. 69, Taf. 14/1]. Очень хорошие изображения корниценов с их трубами представлены на мраморной рельефной стеле I–II вв. из Остии (Ostia) в Италии [2, S. 323, P 29, Taf. 31; 1, p. 179, fig. 8] и на фрагменте мраморной урны II в. из римского муниципиума Ридер (Rider) в Хорватии [7, S. 83–84, fig. 6; 8; 1, 179–180, fig. 9].

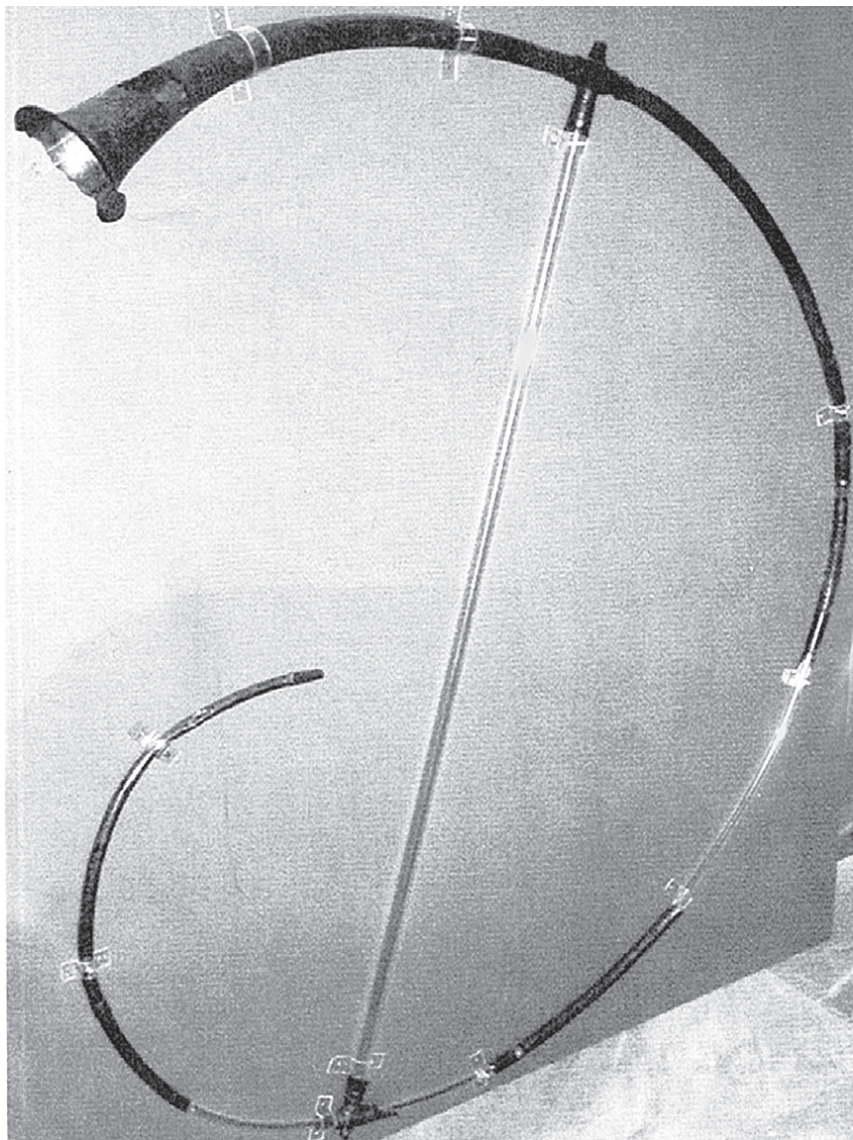

Рис. 2 Римская бронзовая труба II-III в. из римского города Вирунума / *Virunum*, Австрия (см. 2, S. 363, MI 22, Taf. 80)

Fig. 2. Roman bronze trumpet (*cornu*) of 2nd- 3rd c. AD from the Roman town of Virunum, Austria (after 2, S. 363, MI 22, Taf. 80)

В Болгарии найдена римская известняковая стела с надгробной надписью 49–65 гг. н. э. Она принадлежала *корницену* из VIII Легиона Аугуста (*Legio VIII Augusta*), который в то время был расквартирован на Нижнем Дунае в римском военном лагере и городе Нове. Его звали Публий Фарфиниус (P[ublius] Farfinius) из города Фанум Фортуны (*Fanum Fortunae*) в итальянской области Умбрии (Umbria). На рельефе стелы под эпитафией изображен инструмент, подтверждающий армейскую должность покойного [8, с. 193–194, обр. 105; 9, No 300].

Римляне использовали трубы для нужд местной и государственной администрации, а также в повседневной жизни. С помощью *cornu* подавали сигнал сбора для участия в работе городских народных собраний; таким же образом вызывали граждан в суд, и в иных случаях, когда они были должны участвовать в общественной жизни [2, S. 47 и библиография]. В I — III вв. *cornu* использовали в качестве музыкального сопровождения во время дружеских ужинов, подавали сигнал к началу сражения гладиаторов и бестиариев на арене амфитеатров [10, p. 65]. Кроме нескольких фресок, рисунков и граффити, найденных в Помпеях (I в. н. э.) [2, S. 335, Р. 45, 47], *корницены* изображены на мозаиках в разных провинциях Римской империи, на которых показаны сцены с участием гладиаторов. Очень хорошо это видно на мозаике II в. н. э. из Цильтена (*Zilten*) в Ливии, где два сидящих трубача с *cornu* в руках сопровождают своей музыкой гладиаторские поединки, а также схватки с дикими животными (*venationes*) [11, p. 75, pl. 3]. Такие музыканты участвовали и давали сигналы трубой во время тренировок гладиаторов, что указывает на их значение в самой подготовке бойцов [12, с. 282, рис. 43].

Возвращаясь к публикуемому в этой статье фрагменту (стержню) римской бронзовой трубы, отмечу, что он очень похож на артефакт, опубликованный мною в 2016 г. Разница между ними состоит лишь в том, что верхняя часть нового фрагмента сделана в виде двух «пешек» одна на другой, а навершие другого сделано в форме только одной «пешки». Кроме того, у публикуемого ныне нет рельефного перекрестия в середине «креста», но он декорирован с двух сторон врезанным растительным орнаментом. Для более точной датировки я пользуюсь, главным образом, данными, которые дают подобные находки из других провинций Римской империи. Например, аналогичный врезной орнамент четко виден на стержне хорошо сохранившегося *cornu* из Помпей, у которого навершие также сделано в виде одной «пешки» [2, S. 365, МП 22, Taf. 80], — как на первом стержне из Болгарии [1, p. 178, fig. 6b]. Так как эта труба найдена в городе, разрушенном извержением Везувия, она уверенно датируется в I в. н. э., т. е. до 79 г. Таким образом, датировка нового фрагмента трубы из Софийского музея укладывается в рамки I—II вв. Исходя из его большей, или меньшей близости с первым таким стержнем, найденным в Болгарии, я могу теперь корректировать предложенную мною раньше, более широкую датировку I—III вв. и передатировать его I—II вв.

Что касается функции трубы (*cornu*), я воспользуюсь информацией, предоставленной коллегами из Национального исторического музея в Софии. Человек, у которого отобрали новый фрагмент римской трубы признал, что искал античные вещи и вел нелегальные раскопки в районе археологического резервата «Нове» близ г. Сивцова, где был расположен римский город (а как мне сказали, в сущности очень возможно и в нем самом). Поэтому можно с большим основанием предположить, что ныне публикуемый бронзовый стержень происходит именно из этого римского военного центра и, в таком случае, функционально он тесно связан с римской армией. Наверное он был фрагментом боевой трубы, которую использовали в одной из частей римских легионов, расквартированных в этом городе в I или II вв. н. э.

Публикуемый здесь фрагмент римской боевой трубы дает археологической науке новую, неизвестную до сих пор форму стержня для ее крепления. Кроме того, он увеличил число этих редких находок в Болгарии, а также и в самой Римской империи в первых веках ее господства в восточных провинциях на Балканах.

Литература

1. Minchev A. Fragment of a Bronze Roman Trumpet (*cornu*) from North Bulgaria // *Studia classica Serdicensia V. Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915–1991)* / eds. M. Slavova, N. Sharankov. — Sofia, 2016.
2. Alexandrescu C.-G. Blasmusiker und Standartenträger im römischen Heer. — Cluj-Napoca, 2010.
3. Comotti G. Music in Greek and Roman Culture. — Baltimore; L., 1979.
4. Landels J. G. Music in Ancient Greece and Rome. — Oxf., 1999.
5. Rolfe J. C. Ammianus Marcellinus with an English translation. Vols. 1–3. — Cambridge, Mass., 1936–1937 (reprint 1971–1972).
6. Stary R. F. Eisenzeitliche Bewaffung und Militärweise auf den iberischen Halbinsel. — Berlin, 1994.
7. Domić Kunić A., Radman-Livaja I. Urna iz Danila u konteksta društvene elite municipija Ridera. // *Arheološki radovi i razprave*. — 2009. — № 16.
8. Кацаров Г. Антични паметници из България (Втора статия) // *Известия на Българското археологическо дружество*. — 1913. — № 3/2.
9. Gerov B. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. — Serdicae, 1989.
10. Grant M. Gladiators. — Harmondsworth, 1971.
11. Auguet R. Cruelty and Civilization: The Roman Games. — L., 1972.
12. Робер Е. Всекидневният живот в Помпей. — София, 1983.

К. Ю. Нефедов (Харьков)

О возникновении культа Александра Македонского в греческих городах

K. Nefedov (Kharkov)

On the Rise of the Cult of Alexander the Great in Greek Cities

В научной литературе на протяжении многих десятилетий ведутся дискуссии о культе Александра Македонского в греческих полисах. Предметом обсуждения является, прежде всего, время возникновения этого культа. Часть исследователей считает, что культовое почитание македонского завоевателя впервые было учреждено в греческих городах Малой Азии в 334 г. до н. э., то есть сразу после их освобождения македонскими войсками от персидского владычества. Другие ученые настаивают, что Александр удостоился богоравного чествования в греческих городах не ранее 324 г. до н. э., когда прямо или косвенно выразил пожелание быть почтенным как бог. Между тем, есть основания полагать, что проблема возникновения культа Александра в греческих полисах не может быть решена в столь узком хронологическом диапазоне.

От времени жизни Александра не дошло ни одного свидетельства его культового почитания в греческих полисах. Самое раннее сообщение о том, что культ Александра вообще существовал, содержится в надгробной речи Гиппериды, прочитанной уже после смерти Александра в 322 г. до н. э. (Нур., VI, 21). Анализ этого сообщения показывает, что Гипперид говорит о культовых почестях, воздаваемых Александру за пределами Афин, давая понять, что в столице Аттики ничего подобного не было [1, р. 293–306]. Существует ряд поздних свидетельств о дебатах в афинском народном собрании по поводу обожествления Александра, но все они носят анекдотический характер, и либо иронически, либо негативно оценивают возможность приравнения македонского завоевателя к богам [2, р. 266–270]. Все это свидетельствует в пользу того, что в Афинах культ Александра либо вообще никогда не существовал, либо был учрежден лишь незадолго до его смерти и после нее сразу же упразднен.

В других городах Балканской Греции ситуация, видимо, была аналогичной, ибо свидетельств о воздаянии Александру богоравных почестей отсюда не дошло. Судя по упомянутой речи Гиппериды и некоторым другим сообщениям, не только культ Александра, но и вообще богоравное чествование людей воспринималось в годы последовавшего за смертью Александра анти-

македонского восстания (так называемой Ламийской войны), как проявление «македонского богохульства», которое ведет к крушению мирового порядка [3, с. 12–20]. В таких условиях культ Александра не мог получить широко-го распространения и, если где-то и возник в 324 г. до н. э, видимо был упразднен сразу же после смерти царя.

Несколько иная ситуация наблюдается в островных и малоазийских полисах. Здесь также нет свидетельств прижизненного почитания Александра, но более поздние эпиграфические источники сохранили ряд упоминаний о его богоравном чествовании. Наиболее раннее свидетельство такого рода происходит с острова Фасос: в надписи, датируемой рубежом IV—III вв. до н. э., упомянуты местные празднества «Александрей» [4, р. 193–201]. Остальные упоминания элементов культа Александра в эпиграфических источниках разбросаны в пределах значительного хронологического периода — от 70-х гг. III в. до н. э. до начала III в. н. э. Они происходят из таких городов как Клазомены, Эритры, Приена, Илион, Магнезия-на-Меандре, Теос, Баргилия, Родос и Кос. Некоторые из них связаны с культом Александра, отправлявшимся совместно полисами-членами Ионийской лиги [5, р. 497–503]. Х. Хабихт считал, что во всех указанных городах культ Александра был учрежден еще в 334 г. до н. э. [6, S. 17–20], и его мнение до сих пор находит поддержку в научной литературе [7, р. 226–229]. Однако в ряде исследований точка зрения Х. Хабихта была подвергнута основательной критике [5, р. 503–520; 8, р. 265–267; 9, р. 98–102]. Главным аргументом против столь ранней даты является полное молчание нарративных источников о том, что Александр почитался как бог в греческих полисах до 324 г. до н. э. Поэтому сегодня господствующим является мнение, согласно которому культ Александра возник в малоазийских полисах в 324–323 гг. до н. э.

Это мнение во многом обосновано. Из сообщения Арриана известно, что незадолго до смерти к Александру явились послы из греческих городов, которые приветствовали его как бога (Arr., Anab. VII, 23, 2). Вполне вероятно, что эти послы как раз и сообщили царю об учреждении его культа. Однако неизвестно, насколько многочисленными они были, и из каких именно городов они прибыли. Источники не содержат никакой информации о существовании культа Александра в греческих полисах до рубежа IV—III вв. до н. э. При этом культ царей-наследников Александра и, особенно, культ диадохов неоднократно засвидетельствован в этот период и нарративных текстах, и в надписях [6, S. 42–120, 252–254]. Поэтому нельзя с уверенностью говорить о том, что культы Александра в малоазийских и островных полисах, отраженные в поздних источниках, ведут свое начало с 324 г. до н. э. Не исключено, что пожелание Александра быть почтенным в качестве бога поступило грекам незадолго до его смерти, и поэтому многие города могли просто не успеть учредить у себя культ царя при его жизни. Сразу же после

смерти Александра политическая конъюнктура для его культа стала исчезать. Занятые дележом власти преемники Александра в большинстве своем не особенно интересовались его посмертным почитанием. Антипатр, ставший в 321 г. до н. э. регентом империи, вообще считал этот культ кощунственным (Suida, *Antipatros*), и, естественно не поощрял его отправление. В новых условиях культ Александра оказывался просто неактуальным. Об этом говорит, в частности, тот факт, что, когда в 321 г. до н. э. остров Самос по александровскому указу об изгнанниках был возвращен его коренным жителям, богоравные почести воздали здесь уже не покойному Александру, а новым царям — Александру IV и Филиппу Арридею [10, S. 156–158].

Вышеизложенное наводит на мысль, что культы Александра, зафиксированные в позднее время в малоазийских и островных полисах, вероятнее всего, были учреждены не при жизни царя, а через достаточно длительное время после его смерти. Известно, что всплески почитания Александра, сопровождавшиеся учреждением его культа, имели место даже в римскую эпоху [11, р. 275–278], и не вызывает сомнений, что такие же ситуации возникали и при эллинизме. По нашему мнению, первый ренессанс культа Александра наступил в греко-македонском мире именно на рубеже IV и III в. до н. э. — после битвы при Ипсе. В это время на монетах Селевка и Лисимаха появляются изображения божественного Александра [12, с. 20–22; 13, с. 85–87], а в Александрии Птолемей начинает отправлять его эпонимный государственный культ [9, р. 246–248]. Такое возрождение интереса к божественности Александра, судя по всему, было связано с крушением планов Антигонидов по воссозданию его империи под своим началом. Антигон и Деметрий практически не связывали собственную легитимность с именем Александра, в то время как Птолемей, Лисимах и Селевк основывали свое право на власть на заслугах перед македонским завоевателем и даже приписывали себе его сверхъестественное покровительство. В таком контексте поражение Антигонидов должно было восприниматься как победа Александра и его соратников над узурпаторами александровского наследия, вследствие чего его культ вновь приобрел актуальность. В наибольшей степени свою связь с Александром демонстрировал Лисимах, и вряд ли можно считать случайным, что почти все поздние свидетельства культа Александра происходят из городов, входивших в державу фракийского правителя. Известно, что Лисимах переименовывал в честь Александра полисы и приписывал ему всевозможные заслуги в деле восстановления греческих городов [13, с. 86–88]. Поэтому массовое возрождение культа Александра в период правления Лисимаха в малоазийских и островных полисах является более чем вероятным.

Таким образом, традиционное мнение о широком распространении культа Александра в греческих полисах уже при его жизни нельзя признать обоснованным. Дошедшие до нас эпиграфические свидетельства позволяют

с уверенностью говорить только о том, что македонский завоеватель стал объектом более или менее широкого культового почитания в греческих городах только через два десятилетия после смерти, и причиной тому были не столько его личные заслуги, сколько стремления диадохов обосновать свои властные притязания и политические амбиции.

Литература

1. *Cawkwell G. L.* The Deification of Alexander the Great: A Note // *Ventures in Greek History: Essays in honour of N. G. L. Hammond.* — Oxf., 1994.
2. *Siekierka P.* Another Note on Deification of Alexander in Athens // *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition.* — Wiesbaden, 2016.
3. *Нефедов К. Ю.* Культ правителя в афинской пропаганде времен Ламийской войны // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Історія.* — 2000. — № 32.
4. *Salviat F.* Une nouvelle loi Thasienne // *Bulletin de Correspondance Hellénique.* — 1958. — Vol. 82.
5. *Kholod M. M.* The Cults of Alexander the Great in the Greek Cities of Asia Minor // *Klio.* — 2016. — Vol. 98.
6. *Habicht C.* *Gottmenschen und griechische Städte.* — München, 1970.
7. *Dreyer B.* Heroes, Cults, and Divinity // *Alexander the Great: A New History.* — Oxf., 2009.
8. *Badian E.* *Collected papers on Alexander the Great.* — N. Y., 2012.
9. *Stewart A.* *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics.* — Berkeley, 1993.
10. *Habicht C.* Samische Volksbeschlüsse der hellenistischen Zeit // *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung.* — 1957. — Bd. 72.
11. *Muccioli F.* The Ambivalent Model: Alexander in the Greek World between Politics and Literature (1st Century BC / beg. 1st Century AD) // *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great.* — Leiden, 2018.
12. *Нефедов К. Ю.* Селевк Никатор и Александр Македонский: эволюция пропаганды // *Древности, 2011.* Харьковкий историко-археологический ежегодник. Вып. 10. — Харьков, 2011.
13. *Нефедов К. Ю.* Культ правителя в политике Лисимаха в 323–289 гг. до н. э. // *Емінак: науковий щоквартальник.* — 2018. — № 2 (22). — Т. 1.

А. Г. Плешивенко (Запорожье)

Владимир Иванович Кадеев — легионер Херсонеса

A. Pleshyvenko (Zaporizhia)

Vladimir Kadeev — the Chersonesos legionary

Мое знакомство с археологией началось с Херсонеса. В 1967 г., сдав отлично экзамены на истфак ХГУ, уехала в Крым, где отдыхали друзья. Через пару дней предложила поехать в Севастополь. Бродя по городу, обратила внимание на развалины храма, мелькавшие вдали. Потянуло как магнитом. Я увидела Херсонес! Внутри екнуло: «Хочу изучать этот прекрасный город». Далее все как в сказке. На «картошке» узнала — университет проводит раскопки Херсонеса.

Потом состоялось знакомство с главным херсонеситом — Владимиром Ивановичем Кадеевым. Он был красив как бог, с лицом римлянина, гордой осанкой, легкой походкой, безукоризненно одетый. Лекции его завораживали. До сих пор храню конспекты. Первая курсовая работа была посвящена торговле античного Херсонеса. Ближе к лету началась практическая подготовка к экспедиции. Меня и еще нескольких студенток готовили к работе «на точке»: перебирать, мыть, шифровать керамику и другие находки. В Херсонесе этим занималась пару дней. Тянуло на раскоп. Быстро освоила работу киркой, лопатой, мелким инструментом и даже гоняла в отвал тачки с землей по довольно узким металлическим листам, порой перекинутым через каменные стены. Бывало тачка опрокидывалась и все хохотали... Наступил день отъезда. Сокурсники загрузились в автобус, а я, вцепившись в поручни загородки, установленной над портовыми кварталами Херсонеса, рыдала в три ручья. Владимир Иванович утирал слезы и успокаивал: «Алла, вернешься на следующий год».

Все последующие годы учебы как-то «освобождалась» от других практик: поездки по городам Украины, России, архивной. Все лето проводила в Херсонесе: постигала азы античной полевой археологии, работала в музейном архиве, библиотеке. Владимир Иванович привил любовь к знаниям. Заканчивались лекции в университете, шла в читальный зал и занималась до закрытия. В выходные часами, порой на морозе, выстаивала очередь, чтобы попасть в библиотеку Короленко. Тему диплома «Античный Херсонес, как город» определил Владимир Иванович. Первую часть, посвященную эллинистическому периоду, написала легко. По объему это была готовая работа. С римским временем что-то не клеилось. А В. И. Кадеев ждал сравнительного анализа.

Херсонес с высоты птичьего полета. Конец 2000 г.
Chersonese from birds eye view. The end of 2000

Праздник по случаю 200-летия первого выпуска
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
Сидят: В. И. Кадеев, И. П. Сергеев. Стоят: однокурсники Алла Плешивенко,
Оксана Деянова, Лена Слюсаренко, Андрей Ходак. 18.04.2008 г.

The 200th anniversary celebration of V. N. Karazin
Kharkiv National University first issue
Sit: V. I. Kadeev, I. P. Sergeev. Stand: classmates Alla Pleshvenko, Oksana Deyanova,
Lena Slyusarenko, Andrey Hodak. 04/18/2008

Приближались зимние каникулы. Мои друзья собирались покорять вершины Кавказа. Я с первого курса занималась альпинизмом, лазила по скалам Крыма, ездила в горы. Владимир Иванович не одобрял моего увлечения. Говорил: «Умный в гору не пойдет, умный гору обойдет». Но тут, видя мой кислый вид, разрешил поехать с условием, что вернувшись, быстро закончу диплом. Я справилась. Накануне защиты Владимир Иванович напутствовал: «Ничего не бойся. Ты знаешь тему лучше всей комиссии. Отвечай бодро на любой вопрос». Мне задали один: «Сколько лет я писала диплом?»

Учеба закончилась. Мечтала как К. К. Косцюшко-Валюжинич «жить, работать и умереть в Херсонесе». Но в жизни не все сказочно. Свою трудовую деятельность начала в отделе охраны памятников Запорожского музея. Этой работой занимаюсь по сей день. Будучи сотрудником музея, принимала участие в «курганных» экспедициях В. И. Бидзили, В. В. Отрощенко, Ю. В. Болтрика, Ю. Я. Рассамакина. Но всегда хотела в Херсонес.

По счастливому стечению обстоятельств была приглашена Одесским археологическим музеем на раскопки Тиры, где тогда работали Н.А. Кравченко, Н. А. Сон, Т. Л. Самойлова, а возглавлял экспедицию И. Б. Клейман. Во время полевого сезона наведывались П. О. Карышковский, И. Б. Брашинский, С. Д. Крыжицкий. Проводить свой отпуск в Тире стало традицией. Учитывая мой опыт работы в Херсонесе, И. Б. Клейман сразу поручил вести раскоп, где за годы моей работы были исследованы культурные слои от средневековья до эллинизма. Предложили работу в ОАМ... Увы! В те времена многое решала прописка. А Владимир Иванович уже обсуждал с Исааком Бенционовичем тему моей диссертации «Архитектура античной Тиры».

Размах археологических работ в зонах орошения Запорожской области заставил «изменить» античным городам. Первые годы курганы не вызывали у меня положительных эмоций. Мечтала о скорейшем завершении полевого сезона, чтобы хоть осенью поехать в Херсонес, пройти по его улицам, прикоснуться рукой к беломраморным колоннам древних базилик.

Время помогает пережить многое и поставить все на свои места. Смирилась и даже полюбила курганы, их архитектуру, загадочность, непредсказуемость. Выросла до «своей экспедиции». Это случилось в благоприятное время — середина 80-х годов — период новостроечных исследований и (сейчас кажется) сплошных удач. Главное была Работа, о которой сказать «любимая», значит не сказать ничего. Это был «праздник, который всегда с тобой». А желание заниматься античными памятниками вылилось в серию работ, посвященных греческим клеймам, связям Скифии с греческой культурой.

Владимир Иванович был в курсе моих жизненных перипетий и научных изысканий. Я часто приезжала в Харьков и всегда приходила в любимый университет, где подолгу беседовала с уважаемым Учителем. Если встреча не получалась, звонила ему домой. Последний раз мы виделись на конференции

в октябре 2012 г. Подарила ему изданную мною книгу «И жизнь, и слезы, и любовь». Он, листая, расспрашивал, как удалось заполучить такое эпистолярное наследие и фотографии, среди которых есть столетней давности. Хвалил, жал руку, в глазах светилась радость. Заслужить похвалу Владимира Ивановича – большая честь... Вскоре узнала, что его не стало.

В моей памяти он останется навсегда, как и его любимый Херсонес. Последний раз я приезжала туда 15 августа 2018 г. на День археолога. Город очень похорошел. Поразила чистота. Помню горы мусора, особенно у моря. Периодически волонтеры все убирали. В настоящее время строго соблюдается режим заповедника: никаких пикников, пляжи закрыты для купания. Посетители гуляют по городу, сидят на берегу и любуются морем. Обновились экспозиции музейных залов, открыт лапидарий, ведутся масштабные реставрационные работы, дорожки выложены тротуарными плитками, на клумбах благоухают розы и другие цветы. А фонтан в античном дворике много лет молчавший, зазвенел многочисленными струями.

Я гуляла по Херсонесу, вспоминала Владимира Ивановича и благодарила судьбу за то, что она подарила мне этого Человека и Херсонес.

И. П. Сергеев (Харьков)

**Об обязанностях римского quaestor urbanus
в эпоху Республики**

I. Sergeev (Kharkov)

**About Duties of the Roman Quaestor Urbanus
in the Epoch of Republic**

Проблеме государственных учреждений древних римлян, включая магистратуру, в специальной литературе уже давно уделяется много внимания. Это характерно и для изучения истории римской квестуры. Исходя из свидетельств прежде всего нарративных источников [1–9], историки [10–15] прослеживают обстоятельства возникновения у римлян магистратуры квесторов, изменение численного состава этих выборных должностных лиц (изначально квесторов было двое, но со второй половины IV в. до н. э. их численность увеличивается — до 20 при Сулле, а при Юлии Цезаре — до 40), их компетенцию, круг вопросов, которыми приходилось заниматься городским квесторам в эпоху Республики. Должность квестора связанная с розыском уголовных преступников, существовала еще в эпоху царей, а заведывание казной было поручено квесторам в самом начале республиканской эпохи. Магистратами, т. е. выборными должностными лицами, городские квесторы стали только в середине V в. до н. э., однако во второй половине I в. до н. э. происходит существенное падение роли квесторов в жизни Рима.

В исследованиях современных историков признается тот факт, что круг вопросов, которыми занимались римские городские квесторы, был весьма широк. Однако, насколько нам известно, до сих пор в специальной литературе не предпринималась попытка показать степень напряженности работы этих должностных лиц в течение срока пребывания их в должности. Освещению этого вопроса и посвящен наш доклад.

Подобно большинству римских магистратов квесторы пребывали в должности в течение года. Но в отличие от других годовичных римских магистратов квесторы вступали в должность не с началом календарного года (1 января со 153 г. до н. э., до этого — 15 марта), а почти на месяц раньше — 5 декабря. В литературе этот факт отмечается, но при этом не ставится вопрос о причинах такой «аномалии». По нашему мнению, такое отклонение от общепринятой нормы связано с должностными обязанностями именно городских

квесторов (другие разряды квесторов вполне могли бы приступать к исполнению своих обязанностей одновременно с иными магистратами). Дело в том, что городские квесторы должны были предоставить вступающим в должность новым консулам информацию о состоянии финансов римского государства для их доклада о положении дел в государстве на первом заседании сената в начале января. Таким образом, в первый месяц пребывания в должности городской квестор, как заведующий римской казной, эрария Сатурна, должен был произвести учет денежных средств на момент его вступления в должность. Хранившиеся запечатанными в кассе деньги должны были быть распечатанными и проверены на соответствие надписи на кассе; убедившись в сохранности денег, квестор должен был снова их запечатать. Выборы квесторов проводились за несколько месяцев до ревизии. Но жеребьевка по распределению квесторов по разрядам проводилась уже после их вступления в должность. Следовательно, городские квесторы не могли вести какую-то подготовительную работу сбора информации консулу о состоянии казны еще до вступления в должность. Таким образом, уже в первый месяц исполнения должностных обязанностей городскому квестору приходилось работать очень напряженно.

Не менее напряженным для городского квестора был и месяц январь. Это связано с тем, что в первый месяц года на заседании сената производилось распределение провинций между консулами и преторами. При этом сенаторы решали вопрос о том, какие средства, включая денежные, будут выделены из казны для каждой провинции (*ornatio provinciae*). Во исполнение этого решения сената квестор должен был выдать из эрария соответствующие суммы и зафиксировать акт их выдачи. Конечно, не на всем протяжении рассматриваемого нами периода эта процедура в равной степени была трудоемкой (объем работы возрастал по мере увеличения числа провинций).

Следующим напряженным месяцем для городского квестора был март. В этом месяце цензоры заключали контракты с объединениями публиканов, связанные со сбором налогов и арендой государственного имущества и расходами казны на общественные нужды. По сделкам велись документальные записи, внесением всех поставленных для каждого отдельного случая условий. Глашатаи читали каждую статью, а квесторы вели записи. Кроме того, составлялись списки откупщиков (*tabulas publicas*) с указанием имен, дня сдачи в откуп и содержания контрактов. Как заведующий эрарием городской квестор должен был также производить прием и выдачу денежных средств (указать, откуда поступили денежные средства, зафиксировать сумму и запечатать кассу). В связи с производством ценза городские квесторы, будучи и заведующими государственного архива, должны были принять от цензоров на хранение составленные теми списки граждан, а также информацию о размере трибута, который должны были вносить

в казну граждане по трибам, и в дальнейшем принять в эрарий эти денежные поступления. Однако и в этом случае напряженность работы квесторов в марте не в равной степени была напряженной в отдельные отрезки времени рассматриваемого нами периода. В истории Римской республики было время, когда цензоры не избирались и их функции выполняли ежегодно избиравшиеся консулы, т. е. этими «хлопотами» квесторы обременялись не один раз в пять лет, а каждый год.

Весьма напряженным был также последний месяц пребывания в должности городского квестора. В это время он должен был принять отчеты о финансовой деятельности в течение года других разрядов квесторов, оприходовать поступления в эрарий денежных средств из провинций, подготовиться к передаче дел новому городскому квестору, который вступит в должность 5 декабря.

Однако из изложенного выше не следует полагать, что в остальные месяцы своего пребывания в должности городские квесторы «расслаблялись». График их работы был напряженным и в это время: они принимали участие в народных собраниях и заседаниях сената; контролировали работу подчиненного им вспомогательного персонала; как заведующие государственным архивом они принимали на хранение тексты законов, принятых на комициях, постановления сената; выдавали копии хранившихся в государственном архиве документов тем, кто в них нуждался; выдавали определенные суммы денег из эрария по решению сената или по требованию консула; организовывали выплату жалования (*merces*) состоящим на государственной службе гражданам (*apparitores*), жалования (*stipendium*) воинам римской армии и выдачу денег для продовольствия (*cibaria, annua*) государственным рабам (*servi publici*); «курировали» прибывавших в Рим иностранных послов; заключали с публиканами договоры о погребении умерших в Риме почетных гостей и знатных пленников; выдавали римским полководцам знамена при их отправлении на войну и принимали от них эти знамена по окончании военных действий; по постановлению сената осуществляли продажу общественной земли и поступавшего в эрарий захваченного во время войны или конфискованного имущества; выступали в качестве обвинителей в суде по делам, связанным с долгами граждан государственной казне.

В целом можно утверждать, что должность городского квестора отнюдь не была sineкурой. Занимающему эту должность постоянно приходилось решать широкий круг вопросов, общаться со многими людьми, он должен был обладать энтузиазмом и хорошим здоровьем. Поэтому логично, что на эту должность избирались довольно молодые люди (во II в. до н. э. на 28-м году жизни, Август в 24 г. до н. э. снизил этот возрастной ценз для квесторов до 25 лет).

В литературе часто отмечается, что должность эдила, связанная с расходованием личных денежных средств на проведение игр и зрелищ для

городского плебса, была важна для претендующих на высокие выборные должности. По нашему мнению, должность городского квестора в этом плане не уступала эдилитету, а то и превосходила его.

Литература

1. Ливий Т. История Рима от основания города. — Т. 1–3. — М., 1989–1993.
2. Дионисий Галикарнасский. Римские древности. — Т. 1–3. — М., 2005.
3. Полибий. Всеобщая история. — Т. 1–3. — СПб., 1994–1995.
4. Цицерон Туллий М. Речи: в 2 т. — М., 1962.
5. Тацит Корнелий П. Анналы. — Л., 1969.
6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. — Т. 1–3. — СПб., 2001.
7. Varro Terrentius M. De Lingua Latina. — Leipzig, 1910.
8. Festi De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome. — Lipsiae, 1913.
9. Lydus Iohannes Laurentius. De magistratibus populi Romani libri tres. — Lipsiae, 1903.
10. Mommsen Th. Römisches Staatsrecht. — Bd. 1–3. — Leipzig, 1887–1888.
11. Abbott F. F. A history and description of Roman political institutions. — N. Y., 1963.
12. Kunkel W. Staatsordnung und Staatspraxis der Römischen Republik. 2. Abschnitt: Die Magistratur. — München, 1995.
13. Немушил И. В. Очерк римских государственных древностей. — Т. 1. — Харьков, 2014.
14. Дементьева В. В. Sortitio provinciarum квесторов Римской республики // Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры: альманах. — Т. 1. — М., 2011.
15. Дементьева В. В. Римские квесторы III в. до н. э.: персоны, функции, карьера // Восток, Европа, Америка в древности. — Вып. 2. Сб. науч. тр. XVII Сергеевских чтений. — М., 2012.

И. А. Снытко (Николаев)

Божественная триада Сотеров в Пантеоне Ольвии классической и раннеэллинистической эпох

I. Snytko (Nikolaev)

The Divine Triad of Soters in the Pantheon of Olbia Classical and Early Hellenistic Eras

На разных этапах истории Ольвийского полиса в качестве Сотеров (Спасителей) ольвиополитами воспринимались различные божества. Это, прежде всего, Зевс. В первой половине V в. до н. э. в представлениях ольвиополитов эти функции исполнял и Ахилл [8, с. 477]. Не исключено, что в качестве паредры Зевса Сотера выступала и Афина Сотейра.

Зевс в Ольвии почитался как Сотер, Басилевс, Полиарх, Элевтерий и Ольвий [5, с.19]. С древних времён культ Зевса Сотера был известен в Милете и Дидимах [14, с. 156]. По традициям метрополии, ему были сооружены храм и алтарь на территории ольвийского теменоса Аполлона Дельфиния [8, с. 374]. Самое раннее посвящение Зевсу Сотеру на стенке мелкофигурного килика датируется последней четвертью VI в. до н. э., а самое позднее — II в. н. э., промежуточные посвящения носили официальный характер [6, с. 57–59; 8, с. 373]. Важными и информативными являются посвящения статуи от имени народа Каллиника и от жрецов Еврисивиадов с фиасом, относящихся к третьей четверти IV в. до н. э. [8, с. 373–374]. Необходимо отметить, что, преимущественно, посвящения Зевсу связаны с наиболее почитаемым в Ольвии родом Еврисивиадов, представители которого чаще всего избирались его жрецами [7, с. 49; 8, с. 372–373]. Ю. Г. Виноградов предполагал, что культ Зевса в роду Еврисивиадов был гентильным [1, с. 147–148]. С начала IV в. до н. э., учитывая наличие трёх эпиграфических документов [1, с. 135–136], в Ольвии на государственном уровне почитался Зевс Освободитель. Опираясь на исследования К. Раафлауба [15, S. 126–135, 138] и многочисленные исторические примеры, учреждение культа Зевса Элевтерия Ю. Г. Виноградов связывал со свержением в Ольвии тиранического режима на рубеже V—IV вв. до н. э. [1, с. 136–148]. По мнению К. Раафлауба, культ Зевса Элевтерия был вторичным, выполнявшим одну из прерогатив Зевса Сотера, культ которого изначально был первичным [15, S. 135–139].

Культ Афины известен в Ольвии с архаического времени и особое распространение приобретает в классическую и раннеэллинистическую эпохи. Массовые

находки граффити, полисные монеты с её изображением, возможно, свидетельствуют о наличии в Ольвии её отдельного, а не в паре с Зевсом, святилища [8, с. 383]. Почитание Зевса и Афины как Сотера и Сотейры, учитывая известное совместное посвящение им сосуда, вероятно вынесенное в обшейонийский праздник Апатурий, известно в Ольвии с IV в. до н. э. [5, с. 19].

Довольно редки находки, свидетельствующие о почитании Зевса и Афины, на памятниках сельской округи Ольвии. Из категории не поддающихся сомнению, отметим находку фрагмента терракотовой статуэтки Афины, зафиксированную в процессе раскопок поселения Сиверсов Маяк-I [11, с. 53–54].

Примечательны и новейшие находки, связанные с культом Афины, происходящие из хоры Ольвии. Так, на поверхности зольно-земляного холма у с. Кателино, было найдено два свинцовых вотива с изображением богини, на одном из которых она традиционно изображена с пальмовой ветвью в левой руке и крылатой Никой в правой (рис. 1). В изображении вышеуказанных

Рис. 1. Свинцовый вотив с изображением Афины Сотейры с зольно-земляного холма у с. Кателино

Fig.1. Lead votive depicting Athena Soteira with an ash-mound of earth at Katelino

свинцовых фигурок прослеживается атрибутика Афины с эпиклезой Сотейра — паредры Зевса Сотера, культ которого известен в Ольвии с последней трети IV в. до н. э. Его появление, вероятнее всего, связано с победой ольвиополитов над варварами и отражением агрессии македонской армии во главе с Зопирионом в 331–330 гг. до н. э. [8, с. 383–384]. Этого мнения придерживался и Ю. Г. Виноградов, проанализировавший эпиграфические источники и, прежде всего, декрет в честь Каллиника, сына Евксена, благие деяния которого он связывает со временем осады Ольвии Зопирионом в 331–330 гг. до н. э. В этой надписи фигурирует финальная фраза о том, что статую Каллинику «Народ посвятил Зевсу Спасителю». Упоминание в тексте Зевса Сотера послужило Ю. Г. Виноградову дополнительным аргументом тому, что данный документ связан именно со спасением Ольвии от македонской агрессии [1, с. 158, 160]. Если данная интерпретация документа верна, то, вероятнее всего, официальное учреждение (возврат к таковому) культа Зевса Сотера у ольвиополитов произошёл непосредственно после снятия осады города армией Зопириона. Спасение горожан от разрушений, разграбления и порабощения, очевидно, и послужило поводом к воздаянию должных почестей Зевсу Спасителю. Очевидно, в это же время, параллельно с учреждением культа Зевса Сотера, появляется и культ Афины Спасительницы.

В конкретном случае с фигурками Афины из Кателино важен сам факт их находки на территории предполагаемого святилища Геракла. На территории холма найдено значительное число предметов культового характера. Это, прежде всего, известняковый жертвенник, терракотовая статуэтка сидящей богини, свинцовые букрании, гермы и лабрисы, свинцовый вотив Геракла (?), управляющего колесницей бигой, свинцовый вотив Геракла в фригийском колпаке, с палицей и рогом изобилия [10, с. 196–197]. Ещё один вотив стоящего обнажённого Геракла с палицей был найден в начале 2000-х гг. и хранится в частной коллекции. На кателинском зольнике отмечены многочисленные находки монет, которые в определенном контексте могли иметь сакральные функции [9, с. 44]. Эти находки позволяют предположить, что зольный холм у с. Кателино является святилищем — эсхарой. Аналогичные памятники широко известны в Северном Причерноморье, Балканской и Малоазиатской Греции [2, с. 34–47], где они связаны с Гераклом. Появление свинцовых вотивов Афины в месте предполагаемого святилища Геракла не случайно. Общеизвестным является и факт, что Афина была покровительницей героев и особенно Геракла. Исходя из находок фигурок Афины в месте отправления культа Геракла, можно предположить, что для греков Нижнего Побужья Афина могла выступать и в качестве духовной спутницы бога-героя, почитаемого с периода ранней истории полиса. В свою очередь эти находки дополнительно свидетельствуют в пользу того, что зольник у с. Кателино являлся святилищем Геракла [10, с. 199–200].

Находки фигурок Афины Сотейры могут косвенно свидетельствовать и о том, что в раннеэллинистический период Геракл, возможно, почитался ольвиополитами, в качестве Сотера, как и в соседнем Херсонесе [12, с. 61–69; 3, с. 27].

Учитывая находки на кателинском холме-эсхаре, связанные, как с традиционно хтоническими божествами, так и с культом Афины, почитание которой носило официальный характер, а также его незначительную удалённость от Ольвии, можно предполагать, что данное святилище Геракла могло быть общеполисным, как и его культ, который в раннеэллинистический период приобрёл общегосударственное значение. Подтверждением этому предположению служит серия лапидарных документов, рубежа IV—III вв. до н. э., свидетельствующих о существовании культа Геракла в Ольвии [IOSPE, I,² 179, 186, 188; 13, с. 138–140; 5, с. 142]. С учётом новой информации, можем отметить, что учреждение культа Зевса Сотера (возврат к таковому?) сменившего культ Зевса Элевтерия, вероятнее всего, произошло непосредственно после отражения агрессии македонской армии во главе с Зопирионом — после 331–330 гг. до н. э. Параллельно с культом Зевса Сотера ольвиополитами, очевидно, был учреждён и культ его паредры Афины Сотейры. Исходя из находок свинцовых вотивов Афины Сотейры на зольно-земляном холме у с. Кателино — предполагаемом святилище Геракла, можно предположить, что в раннеэллинистический период бог-герой присоединился к культовому тандему Зевса и Афины в качестве Сотера, чем ольвиополитами была создана своеобразная божественная триада Спасителей. Формирование такой культовой триады, если наши предположения на сей счёт верны, могло иметь и некий политический подтекст, учитывая, что культ Зевса был связан с родом Еврисивиадов — Леократидов, а культ Геракла, исходя из эпиграфических документов, вероятнее всего, с родом Пантаклов — Клеомбров (IOSPE I,² 179, 186, 188; 13, с. 138–140; 5, с. 142; 4, с. 1–23). Представители именно этих родов в раннеэллинистическую эпоху, несомненно, занимали лидирующие позиции в ольвийском политикуме, о чём свидетельствуют и многочисленные эпиграфические источники, где они были упомянуты.

Литература

1. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
2. Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники — эсхары // КСИА. — № 103. — М., 1965.
3. Диатроптов П. Д. Культ героев в античном Северном Причерноморье. — М., 2001.
4. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев, 2008.

5. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979.
6. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992.
7. Русяева А. С. Ольвійська демократія // Археологія. — 1994 — № 2.
8. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы Олимпийских богов и героев. — Киев, 2005.
9. Снытко И. А. Литой ольвийский асс из поселения Кателино-1 // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы). — Кишинев, 1990.
10. Снытко И. А. Ещё раз о культе Геракла в Нижнем Побужье в VI—III вв. до н. э. (по материалам зольника у с. Кателино) // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С. Д. Крижицького). — Київ, 2017.
11. Снытко И. А., Касьяновский В. А. Богоявленск и его окрестности: Историко-краеведческие очерки. — Симферополь, 2012.
12. Столба В. Ф. Новое посвящение из Северо-Западного Крыма и аспекты культа Геракла в Херсонесском государстве // ВДИ. — 1989. — № 4.
13. Хирст Д. Ольвийские культы // ИАК. — 1908. — Вып. 27.
14. Ehrhardt N. Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein; Bern; N. Y., 1983.
15. Raaflaub K. Die Entdeckung der Freiheit. — München, 1985.

Я. І. Тарасюк (Дрогобич)

Германська війна Александра Севера

Ya. Tarasiuk (Drohobych)

Germani' War of Alexander Severus

Правління імператора Александра Севера від самого початку не відзначалось особливою стабільністю. Отримавши владу внаслідок двірцевих інтриг у 222 р. н. е., молодий правитель постійно перебував під впливом своєї матері — Юлії Мамеї. Через відданість матері, він не здобув повної незалежності від неї навіть в особистому житті (Herodian. 6. 1. 9). Молодому імператору не вистачало твердості та наполегливості для управління державою [1, с. 274].

Відсутність даних рис у Александра проявилися під час проведення Перської кампанії проти Ардашира I, де римляни зазнали чималих втрат. Через невпевненість імператора, військо зазнало чималих втрат у даній кампанії. Цим римський правитель підірвав лояльність своєї армії. Водночас, під час цієї кампанії, Александр отримав негативні звістки з іллірійських провінцій. Германські племена алеманів перейшли Рейн та Дунай і розграбували римські прикордонні території. Виникла загроза вторгнення до Італії (Herodian. 6. 7. 2). Навала германців також поширилась на територію Галлії (SHA, Severus Alexander, LIX, 2). Напади відбулися у Верхній Германії в районі Ваттерау, Реції в районі долини р. Альтмюль [2, р. 62]. Ймовірно, атака германців носила несподіваний характер і була добре підготовлена [3, р. 204]. Адже на важливих прикордонних ділянках велося уважне спостереження за усім, що відбувається на кордоні. Також діяла розвідка за межами кордону, котра мала надавати дані про можливу загрозу з боку ворожих племен [4, с. 133–135]. Ситуація ускладнювалася тим, що значна частина військ була знята з північних фортів та задіяна у кампанії проти персів.

До наслідків тяжкої Перської кампанії додалися повідомлення про спустошення римських земель германськими племенами. Ці новини деморалізували військо, особливо воїнів-вихідців із земель, котрі піддалися нападу. Адже виникла загроза безпосередньо їх рідним домівкам та сім'ям, і це збільшувало невдоволення легіонерів (Herodian. 6. 7. 3). Становище Александра було надзвичайно вразливим. Східні рубежі вимагали зміцнення оборони у разі повторного нападу персів, миру з якими так і не було укладено. [3, р. 226]. Геродіан повідомляє, що одразу після укріплення східних

кордонів, римський правитель відправився на Рейн та розпочав підготовку до війни з германцями (Herodian. 6. 5. 6). Однак, у Лампрідія зустрічаємо факт повернення імператора в Рим та проведення пишного тріумфу в Римі (SHA, Severus Alexander, LVI, 1). Е. Ертел та Р. Хопкінс погоджуються з даною думкою, припускаючи, що між Перською та Германською війнами був мирний період [5, р. 90; 6, р. 237–238]. Дж. Макхью підтримує твердження Геродіана, вважаючи, що на проведення тріумфу у Александра просто не вистачило б часу. І таку важливу подію, як тріумф, грецький історик обов'язково згадав би у своїй праці. Також необхідно було швидкими темпами здійснити підготовку військ до кампанії на півночі [3, р. 230–231].

Прибувши на Рейн, Александр зіткнувся із заколотом серед війська. Тому він розпустив бунтівні легіони (SHA, Severus Alexander, LIX, 4). Дане повідомлення може бути не вірним, адже розпуск цілих легіонів призвів би до заколоту у війську. Можливо, справа йшла лишень про втихомирення бунтівних легіонів (Aur. Vict. de Caes. 24, 3). Проте це свідчить про напруженість у відносинах між імператором та військом. А зростаючий у цей період випуск монет з написом «*Fides Militum*» підтверджують попередні висловлювання про підірвану лояльність армії [3, р. 232]. Варто відзначити, що своїми запізнілими діями у боротьбі проти германських племен Александр дедалі більш налаштовував воїнів проти себе.

Своїм штабом для ведення майбутніх військових дій Александр обрав Могонціак. Це може свідчити про те, що саме на цьому напрямі ворожі племена зосередили свої основні напади [2, р. 63]. За наказом імператора з човнів був зведений тимчасовий міст через Рейн (Herodian. 6. 7. 6). На монеті 235 р. зображується переправа Александра з легіонерами через зведений міст. На реверсі були зображення імператора та його матері Юлії Мамеї [5, р. 99]. Ймовірно, міст був зведений неподалік його штаб-квартири Могонціака. Що свідчило про певну рішучість у проведенні кампанії. Якби Александр ставив завданням вигнати ворожі племена та відновлення *Agri decumates*, то зведення мосту не було б необхідністю [3, р. 231].

Для боротьби проти алеманів були задіяні воїни-мавританці, лучники з Осроени та частина парфян-перебіжчиків (Herodian. 6. 7. 8). Восени 234 р. він розпочав наступ з Могонціаку в райони розселення ворожих племен [2, р. 63]. Зазвичай тактика варварських племен заключалася в таких ситуаціях у веденні партизанської війни проти противника. Однак, Александр своїм просування на їх територію вимусив їх до відкритого бою. Імператор уникав ближнього бою, застосовуючи загони вище згаданих лучників та застрільників. А у зв'язку з тим, що варварські племена мали слабо захищені обладунки, даний спосіб виявився дієвим у боротьбі проти них [3, р. 232]. Хроніка Зонари описує, що Александр переслідував ворога із луками та списами (Zon. XII, 15). Можливо, у зв'язку з вдалими діями та настанням зими римський

правитель припинив наступ. Римський імператор в такій ситуації вирішив піти на переговори. Шляхом підкупу він вирішив досягнути миру з ворогом. Подібна акція була практикою римлян у боротьбі проти германців (Herodian. 6. 7. 8). Більш за все, згода з алеманами була укладена на тих же умовах, як і попередній договір з Каракаллою [3, р. 232]. За вдалим висновком Р. Хопкінса, цей крок у сукупності з попередніми невдалими діями імператора став фатальним для його правління [6, р. 239].

Було багато факторів, які визначали незадоволення армії. На думку імператора, римська честь була відновлена і сенсу продовження кампанії не було [3, р. 233]. А солдати, родичі яких постраждали та загинули від нападів германців, вимагали помсти. Можливо, якби Александр провів коротку та криваву кампанію, заворушення серед війська не було б [2, р. 63]. В такій ситуації армія вимагала рішучого та авторитетного лідера для себе. Таким лідером був обраний легат *Legio IIII Flavia Felix* Максиміан Фракієць. Він здійснював набір новобранців до легіону та зумів здобути прихильність воїнів. Максиміан розділяв тяготи військової служби із солдатами, навчав їх військовій справі, і був прикладом для наслідування. Одночасно з тим він здійснював подарункові винагороди для своїх воїнів, прив'язуючи їх до себе. Воїни протиставляли жіночність Александра мужності Максиміана (Herodian. 6. 8. 2–3). К. Кріст підмітив, що солдати ненавиділи Александра так само як і скнару Мамею, яка готова віддати гроші варварам, а не поділитись з військом [1, с. 278]. На цьому фоні загроза повстання ставала дедалі більш реальною.

На загальному зібранні паннонські легіони проголосили Максиміана своїм імператором, одягнувши його в пурпурову мантію. Спочатку він відмовлявся від даної пропозиції, але під загрозою смерті він вирішив прийняти цю ношу (Herodian. 6. 8. 5–6). Більш за все, Максиміан хотів упевнитися у вірності воїнів і викрити можливих недоброзичливців. Дж. Макхью вважає, що в Максиміана була особиста образа на Александра: він був усунений з поста губернатора Месопотамії і був назначений *praefectus tironibus*, що явно свідчило у пониженні статусу та посади [3, р. 240]. Максиміан закликав воїнів до вбивства Александра, використавши факт несподіваності (Herodian. 6. 8. 7). Таким чином, дані події свідчили, що долю імператора вирішували не сенат, не населення, а саме армія.

Дізнавшись про заколот, Александр впав у паніку. Спочатку йому вдалось частково відновити вірність своїх військ (насамперед гвардії). Але згодом, коли до його табору наблизилась армія Максиміана, Александр остаточно втратив підтримку своїх воїнів. Його звинувачували у невмілому управлінні армією та залежності від своєї матері у прийнятті рішень (Herodian. 6. 9. 1–5). Історія Августів подає причину невдоволення армії чутку про бажання Мамеї повернутися на Схід. Хоча сам автор вважає це вигадкою прихильників

Максиміана (SHA, Severus Alexander LXIII, 5–6). Коли стає зрозуміло, що смерті не уникнути, Александр повернувся до свого намету. А трибун і декілька центуріонів, за наказом Максиміана, убивають імператора та його оточення (Herodian. 6. 9. 6–7). Точна дата і місце смерті Александра та його матері невідомі. Лампрідій вказує на смерть імператора в поселенні Сицилія, яке знаходиться в Британії або Галлії (SHA, Severus Alexander LIX, 6). Аврелій Віктор також вказує на поселення Сикіла в Британії (Aur. Vict. de Caes., 24. 4). Поряд з Майнцом знаходилося «*Vicus Britannicus*», від чого могла і виникнути плутанина з Британією [6, р. 240; 5, р. 100]. Щодо дати смерті, вказується 21 або 22 березня 235 р. н. е. [5, р. 101; 3, р. 242].

Отже, германська війна Александра Севера 234–235 рр. була відповіддю на вторгнення варварських племен на територію Римської імперії. Імператору вдалось провести вдалий наступ та змусити племена алеманів відступити. Це можна відзначити як успіх Александра у кампанії. Однак, спроба укладення угоди з алеманами, з умовою виплати данини, призвела до заворушення та вбивства імператора бунтівними військами.

Література

1. Крист К. История времен римских императоров от Августа до Константина: Историческая б-ка Бека: в 2 т. — Т. 2 — Ростов-на-Дону, 1997.
2. Southern P. The Roman Empire from Severus to Constantine. — L.; N. Y., 2001.
3. McHugh J. S. Emperor Alexander Severus: Rome's Age of Insurrection, AD 222–235. — Barnsley, 2017.
4. Данилов Е. С. Война и разведывательная деятельность в античном Риме. — Ярославль, 2011.
5. Ertel A. B. The Life of Severus Alexander. — Vancouver, 1986.
6. Hopkins R. V. N. The life of Alexander Severus. — L., 1907.

А. Н. Токарев (Харьков)

К вопросу о награждении М. Кальпурния Фламмы осадным венком

A. Tokarev (Kharkov)

To the Question of M. Calpurnius Flamma Awarding with a Siege Wreath

В эпоху Первой Пунической войны произошло довольно неординарное событие. Согласно сообщению Плиния Старшего, военный трибун М. Кальпурний Фламма был награжден осадным венком, который вручался только в исключительных случаях. Современные исследователи не сомневаются, что это событие действительно имело место. Например, Х. Фибигер [1, Sp. 1637], С. Вейнсток [2, р. 149] и Ж. Гийом-Куарье [3, р. 400] принимают свидетельство Плиния без каких-либо оговорок, а Б. Бергманн, в свою очередь, заявляет, что подобное чествование первое, историчность которого не вызывает сомнений [4, S. 132]¹. Однако данные других источников заставляют остановиться на этом случае более подробно.

Прежде всего, отметим, что осадный (или травяной) венок вручался тому, кто спас окруженную римскую армию или ее часть, находившуюся в крайней опасности (*in desperatione suprema*). Это награждение происходило в состоянии экзальтации, следовавшим за отчаянным положением, когда легионеры пользовались скудной растительностью, собранной на месте освобождения.

О самом М. Кальпурнии Фламме ничего не известно. Это молчание источников весьма явственно указывает на его незнатное происхождение [ср. 2, р. 149]. По словам Плиния Старшего (Plin., XXII, 11), он был удостоен *corona obsidionalis* (или *graminea*) в 258 г. до н. э. за спасение консульской армии под командованием Авла Атилия Кайатина, попавшей в окружение неподалеку от сицилийского города Камарины. Фламма во главе отряда из 300 человек пошел на прорыв и отвлек врага на себя, тем самым позволив римской войску выйти на безопасную позицию. При этом весь отряд, за исключением их предводителя, погиб (Liv., XXII, 60, 11; Epit. 17; Sen. Epist., LXXXII,

¹ П. Штайнер в своем списке ошибочно указывает не военного трибуна Марка Кальпурния Фламму, служившего под началом консула Гая Атилия Кайатина во времена Первой Пунической войны, а его полную тезку, как будто бы участвовавшего в подавлении восстания рабов на Сицилии в 103–99 гг. до н. э. [6, S. 46]. Между тем я не нашел подобной информации в источниках.

22; Flor., I, 18, 13–14; Gell., III, 7; Ampel., 20, 5; Oros., IV, 8, 2; Pseudo-Aur. Vict. Vir. Ill., 39, 3–4; Zonar., VIII, 12) [см. 5, Sp. 1373].

Однако, как не удивительно, но о вручении травяного венка Кальпурнию Фламме говорит только знаменитый энциклопедист. Между тем проблема заключается в том, что уже во времена Республики римские авторы не только предлагали различные версии этих событий, но колебались даже относительно имени отважного трибуна. Собственно, Фронтин говорит об этом прямо: «одни именовали его Лаберием, иные — Кв. Цедицием, большинство же — Кальпурнием Фламмой» (Front. Strat., I, 5, 15; IV, 5, 10). В свою очередь, Авл Геллий отмечает, что Лаберием этого трибуна в своем труде называл историк Клавдий Квадригарий (Gell., III, 7, 20; Claud. Quadrig., fr. 42 Peter), который был современником Корнелия Суллы. К сожалению, каких-либо подробностей от этой традиции не сохранилось.

Тот же Геллий сохранил отрывок из «Начал» Катона Старшего (234–149 гг. до н. э.), где знаменитый римский цензор именует подопечного Авла Атилия Кайатина Квинтом Цедицием (Gell., III, 7; Cato, fr. 83 Peter). Весьма примечательно, что в катоновской версии военный трибун возглавлял отряд не в 300, а в 400 человек, а самое главное то, что он не был удостоен какой-либо *примечательной награды*, хотя своей военной славой сравнялся с греком Леонидом. Причем, Катон это особо подчеркивает: «...лаконца Леонида, совершившего подобное при Фермопилах, за его доблесть по всей Греции в знак почета и исключительной благодарности к блеску славы прославили в памятниках: изображениями, статуями, элогиями, историческими произведениями и другими вещами это его деяние сделали заслуживающим признания; а военному трибуну, который сделал то же самое и спас войско, осталась лишь малая похвала за совершенное» (Gell., III, 7, 19, пер. А. Б. Егорова).

Автором третьей версии, очевидно, является М. Теренций Варрон, хотя и он естественно опирался на более ранний неизвестный нам источник. По Варрону, отряд составлял 300 воинов, военачальника звали Кальпурний Фламма, он за свой подвиг был удостоен особой награды — *corona graminea*. Наиболее вероятно, что свое яркое оформление эта версия получила из-под пера Тита Ливия. На то, что он взял за основу варроновское объяснение указывает эпитома к седьмой книге (Liv. Epit., 17). Правда, он, очевидно, заимствовал у Катона Старшего его эмоциональное сравнение военного трибуна со спартанским военачальником Леонидом. Об этом говорит то, что его компиляторы, в частности Флор и Луций Ампелий (Flor., I, 18, 13–14; Ampel., 20, 5), сохранили эту параллель. Скорее всего, сюда же относится и патетический отрывок из Сенеки Младшего: «А тот римский вождь, который, посылая солдат пробиться сквозь огромное вражеское войско и захватить некое место, сказал им: «Дойти туда, соратники, необходимо, а вернуться оттуда

необходимости нет»» (Sen. Epist., LXXXII, 22, пер. С. А. Ошерова). В то же время, возможно, в угоду патриотическому сопоставлению с Леонидом Ливий говорил об отсутствии наград у Кальпурния Фламмы, так как Флор повторяет приведенную выше сентенцию Катона (Flor., I, 18, 14), а другие поздние писатели ни о каких наградах не упоминают (Ampel., 20, 5; Oros., IV, 8, 2; Pseudo-Aur. Vict. Vir. Ill., 39, 3–4; Zonar., VIII, 12).

Если кратко прокомментировать данные источников, то в целом нет необходимости отвергать свидетельство Плиния Старшего, так как информацию о вручении Кальпурнию Фламме травяного венка современник династии Флавиев, несомненно, позаимствовал у Варрона, который специально занимался этим вопросом и работал с архивами, а также, по-видимому, составил список получателей осадного венка [7, S. 3 sqq.]. Сам по себе Варрон — источник довольно надежный и сомневаться в его данных какой-либо необходимости нет. Однако тот факт, что уже в первой половине II в. до н. э. римляне точно не знали имени совершившего подвиг трибуна и, как Катон Старший, предполагали, что он не был удостоен ни какой награды, вызывает если не скепсис, то большое удивление. В таком случае можно допустить, что corona graminea в то время не играла такой уж значительной роли, либо мифы о выдающихся римлянах формировались исключительно в рамках родовых преданий знатных фамилий, а о деятельности выходцев из незнатных семей уже через поколение оставались лишь смутные воспоминания.

Литература

1. Fiebiger H. O. Corona // RE. — 1901. — Hbhd. 8. — Sp. 1636–1643.
2. Weinstock S. Divus Julius. — Oxf., 1971.
3. Guillaume-Coirier G. Couronnes militaires végétales à Rome. Vestiges indo-européens et croyances archaïques // Revue de l'histoire des religions. — 1993. — T. 210.
4. Bergmann B. Der Kranz des Kaisers. Genese und Bedeutung einer römischen Insignie. — Berlin; N. Y., 2010.
5. Münzer F. Calpurnius (42) // RE. — 1897. — Hbhd. 5. — Sp. 1373.
6. Steiner P. Die Dona militaria // Bonner Jahrbücher. — 1906. — Bd. 114/115.
7. Mercklin L. De Varrone coronarum Romanarum militarium interprete praecipuo. — Dorpati, 1859.

В. М. Цюпак (Дрогобич)
Становище християн у добу правління Марка Аврелія

V. Ciupak (Drohobych)
The Policy of Marcus Aurelius Towards Christians

Постановка проблеми. Марк Аврелій Антонін (161–180 рр.) є одним з найвідоміших правителів Римської імперії. Його правління стало важливим етапом розвитку Римської імперії. Було проведено ряд реформ, докладено багато зусиль для ліквідації зовнішньополітичних загроз.

Марку довелося мати справу з потужною епідемією чуми, яка коштувала життя багатьом мешканцям Римської імперії і суттєво підірвала продуктивні сили держави. А. Боак вказує: «...провінції Римської імперії, які важко постраждали під час чуми Марка Аврелія не досягли попередньої чисельності населення аж до такої ж сурової епідемії 251 року» [10, р. 250]. Порятунком від лих імператор шукав від богів. Якраз у другому столітті починає у Римській імперії поширюватись християнство, тому важливо є прослідкувати розвиток нового вчення, проаналізувати ставлення імператора до християн. Це дасть змогу правдивому висвітленні постаті Марка Аврелія як імператора, філософа чи просто людини тодішнього часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що правління Марка Аврелія привертає увагу багатьох дослідників. Відомий французький дослідник релігії Е. Ренан написав серію праць, присвячених історії виникнення християнства. Завершальним твором цієї серії стало дослідження «Марк Аврелій і кінець античного світу». Увага автора зосереджена на викладі розвитку християнської Церкви в правління Марка Аврелія [8]. На початку ХХ ст. невелике за обсягом дослідження щодо становища християн у Римській імперії за Марка Аврелія опублікував Л. Багрецов [2]. Сучасний історіограф Р. Грант аналізує ставлення до римської держави, і зокрема до Марка Аврелія, ранніх християнських апологетів. Серед іншого, автор зазначає: «У той час процвітав релігійний фанатизм» [12, р. 2]. Г. Фавден розглядає висвітлення так званого «дива дощу» 172 р. язичницькими авторами [11]. О. Пантелєєв у своєму дослідженні робить висновок про те, що у правління Марка Аврелія не було видано нових антихристиянських указів, а переслідування у той час християн відбувалося на основі законів, у яких про християн не йшлося взагалі [3]. Проблеми розвитку раннього християнства розглянуто у ряді досліджень О. Петречка. Він вважає, що Марк Аврелій не був ініціатором переслідування християн: «Ініціатива переслідування

християн, як і за Траяна, належала не владі, а натовпу» [4, с. 270]. А. Берлі у ґрунтовному дослідженні життя Марка Аврелія вказує, що Марк Аврелій є однією з найкраще висвітлених античних персоналій [9].

Метою нашого дослідження є з'ясувати політику Марка Аврелія щодо прихильників християнської релігії.

Одночасно з розвитком Римської імперії виникло і поширювалось християнство, яке відкидало римських богів, проповідуючи Єдиного Бога Творця неба і землі. Населення Риму, виховане на традиціях багатобожжя, відкидало канони християнства, захищаючи споконвічну релігію. Ті протистояння набували все більшого характеру, тому сам імператор був змушений втрутитися. Це явище християни назвали гоніннями, тобто переслідуванням за віру Христову. Перше гоніння проявилось за династії Юліїв-Клавдіїв, найжорстокішим випадком вважають 64 р. н. е. за Нерона. На думку О. Петrenchко: «Аналіз взаємин Римської і держави і християнства у I ст. н. е. дає підстави стверджувати відсутність офіційної лінії щодо християнства. Переслідування християн за Нерона та Доміціана не можна розглядати як державну політику. Проте ситуація змінюється у II ст. н. е., за Антонінів» [5, с. 145].

На час приходу до влади Марка Аврелія число християн, котре служило у війську імператора зростає. Історики зафіксували один випадок, який дав підставу імператору по-іншому дивитися на християн. Під час війни римлян з рядом племен, серед яких були маркоммани, квади, вандали та ін., Орозій розповідає, що, коли римське військо було оточене ворогами і через нестачу води виявилось у більшій небезпеці від спраги, ніж від ворогів, деякі християни відкрито помолилися Христу. Після цього пішов сильний дощ, який римлян наповнив силою. Варвари ж, налякані потужними блискавками, частково загинули, а решта втекли (Oros. 7. 15. 8–10). Потрібно зауважити, що Орозій — християнський історик. Язичницькі ж автори про цю подію розповідають по-іншому: «Нехристиянські автори також вказують на втручання Неба у перебіг битви війська Марка Аврелія та варварів. За Діоном Кассієм, римське військо, оточене чисельнішими силами варварів і відрізане від джерел води, страждало від виснаження, ран, спеки та спраги. Врятував ситуацію єгипетський маг Арнуфіс, що супроводжував імператора. Він звернувся з молитвами до Меркурія і цим викликав дощ» [5, с. 151].

Треба зазначити, що Марк Аврелій був філософом, його називають іноді «філософом на троні». Можна сказати, що людина, яка любить філософію, то гуманна постать, яка любить і поважає усіх людей. У своєму творі «Роздуми» [1], пише, що потрібно ставитися до релігії без «забобонів»: «τὸ μὴτε περὶ θεοὺς δεισιδαιμον» (Aug. 1. 16. 3). Що імператор мав на увазі?

«Забобони» — це український еквівалент для латинського «*superstitio*». Марк Аврелій вживає грецький термін «*δεισιδαιμονία*». Потрібно зазначити,

що цей термін власне і є рівнозначний терміну «*superstitio*»: «Грецький еквівалент для *superstitio* — *δεισιδαιμονία*, буквально — страх перед демонами» [6, с. 53].

На думку Марка Аврелія, людина, доки живе, повинна задовольнитися тим, що шануватиме і славитиме богів та робитиме людям добро (Aug. 6. 33. 1), жити у злагоді з богами (Aug. 6. 16. 5).

Дуже детально становище християн розглянуто у своїй монографії А. Берлі, дослідник зазначає, що «Статус християнства був чітко встановлений... рескриптом Траяна Плінію за дев'ять чи десять років перед народженням Марка» [9, р. 256]. Потрібно сказати, що за рескриптом Траяна людину можна було переслідувати уже тільки за те, що вона визнавала себе християнином. Це був «перший закон проти християн, який санкціонує їх переслідування» [7, с. 202–203]. Під тиском населення імперії, яке вимагало покарань, Марк Аврелій лише забезпечив дотримання чинних законів. Тому закономірно, що переслідування християн за цього імператора не припинилися: «з ім'ям Марка Аврелія християни пов'язують четверте гоніння» [7, с. 207]. Оберегаючи римську релігію, забезпечуючи шанування традиційних римських богів, Марк Аврелій не міг не вступити у конфлікт з християнством, яке, з його точки зору, було «забобоном».

Висновки. Проведене дослідження показує, що за правління Марка Аврелія Антоніна політика Римської держави щодо християн залишалася такою ж, як була і за його попередників. Правове становище християн визначалося виданим ще імператором Траяном рескриптом. За часів правління династії Антонінів число християн зростає. Марк не міг прийняти головну концепцію християнства, яка приналежність до християнства ставила вище за приналежність до античного суспільства, а відданість Христу ставило вище за відданість римському імператору.

Перспективним напрямком подальшого дослідження може бути розгляд політики римського уряду щодо християнства у період правління імператора Коммода.

Література

1. *Аврелій Марк*. Наодинці з собою // Марк Аврелій; пер. з грец. Ростислава Паранька. — Львів, 2007.
2. *Багрецов Л. М.* Положение христиан в Римской империи при императоре Марке Аврелии. — Гродна, 1904.
3. *Пантелеев А. Д.* Христиане в правление Марка Аврелия // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. — 2005. — Т. 4.
4. *Петречко О. М.* Переслідування християн у добу Марка Аврелія // Гуржійські історичні читання. — 2012. — Вип. 5.
5. *Петречко О.* Рим та християнство у I — II ст. н. е. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2007. — Вип. 10.

6. *Петречко О. М.* Римське суспільство і superstitio доби принципату // Древности, 2011. Харьковский историко-археологический ежегодник. Вып. 10. — Харьков, 2011.
7. *Петречко О.* Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I — на поч. III ст. н. е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії: монографія: [для вищ. навч. закладів]. — Львів, 2009.
8. *Ренан Э.* Марк Аврелий и конец античного мира / пер. с фр. В. А. Обручева. — М., 2017.
9. *Birley A.* Marcus Aurelius. A biography. — New Haven, 1987.
10. *Boak A. E. R.* Egypt and the Plague of Marcus Aureliusk // Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte. — 1959. — Vol. 8. — № 2.
11. *Fowden G.* Pagan Versions of the Rain Miracle of A. D. 172 // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. — 1987. — Vol. 36. — № 1.
12. *Grant R. M.* Five Apologists and Marcus Aurelius // Vigiliae Christianae. — 1988. — Vol. 42. — № 1.

А. Л. Янко (Полтава)

Tabula Cortonensis — уявний ключ до етруської мови

A. Yanko (Poltava)

Tabula Cortonensis — the Imaginary Key to the Etruscan Language

Більше двох тисяч років минуло відтоді, як популярним був вираз «Etruscum non legitur» (етруське не читається). Етрусська писемність послуговувалася західногрецькою абеткою, яка досить добре розібрана сучасними етрускологами, котрі мають можливість оперувати вже понад 12 тис. написів. Більшість цього епіграфічного матеріалу — це короткі епітафії на могилах або вотивні посвяти, які загалом зрозумілі та не потребують якогось особливого тлумачення, бо здебільше складаються із займенників та особистих імен. Проблема інтерпретації етруської мови постає тоді, коли дослідникам доводиться мати справу з більш розлогими текстами, однак і вони у цілому піддаються дешифровці. Вони вказують на ту чи іншу річ або ділянку землі, що належали місту чи особі. Тексти деяких великих епітафій на етруських гробницях, саркофагах та урнах дають відомості про належність похованого до суспільної групи та про посаду, яку той обіймав. Проте великі тексти релігійного змісту (від ста слів і більше) й досі мало зрозумілі. Причиною є те, що етруську мову неможливо поки що віднести до жодної з відомих мовних сімей, тому етимологічний метод¹ дешифровки не працює.

Стислість багатьох етруських текстів з одного боку дозволяє їх швидко дешифрувати, але з іншого бідність їх лексичного матеріалу призводить до неможливості накопичити «банк» зрозумілих етруських слів (він на сьогодні сягає близько 200 термінів, відкритих за допомогою комбінаторного методу² [1, S. 480–487]). Відсутність великих і добре зрозумілих білінгв також не сприяє розумінню наявних етруських текстів³. Тому епіграфісти з великим нетерпінням чекають від археологів відкриття нових і, по можливості, зрозумілих написів. Кожний віднайдений текст одразу стає сенсацією, як це було 1964 р., коли італійські дослідники на чолі з М. Паллоттіно оприлюднили золоті пластинки з паралельними етруським і фінікійським текстами. Написи дещо збагатили словничок етрусколога, але

¹ Метод міжмовних порівнянь.

² Внутрішній аналіз певного тексту.

³ Так званий «білінгвістичний» метод.

не змогли стати ключем до «етруської Бастилії» через неповну відповідність цих текстів.

Щось подібне відбулося з бронзовою табличкою III—II ст. до н. е. з 40 рядками вирізьбленого з двох боків етруського тексту, що була виявлена при знесенні старого будинку в місті Кортоні (етруська назва *Curtun*) в Італії в 1992 р. (перша публікація — лише в 1999 р. у газеті «*La Repubblica*»)⁴. Не зважаючи на те, що текст не виявився білінгвою, він все одно привернув увагу ЗМІ, мабуть, через восьмирічну мовчанку і таємничу появу, а також відносно великі розміри (близько 200 слів, це третій за довжиною з відомих етруських текстів після знаменитої «Книги мумії» та Капуанської черепиці) та можливий світський характер. Та радіти було зарано, адже значний обсяг тексту складали особисті імена (їх там 28, треба також мати на увазі, що кожне складається з особистого, гентильного імені та патроніміка, тобто всього 84 слова), які мало що додають до збільшення лексики етруської мови [2; 3, р. 707]. На додачу, добра половина слів тексту була для дослідників новою.

Робота над дешифровкою почалася фактично з 2000 р., коли вийшла перша монографія, що присвячена безпосередньо виданню і попередньому тлумаченню даного тексту [4]. Л. Агостініані виділив 55 зовсім невідомих раніше слів, розібрався зі словами з суфіксами *-θur*, спираючись на попередній досвід етрускологів, переклав слова з коренем *śrap* як «долина, рівнина», *innī* — «котрий», *male* — «наглядати» [4, р. 81; 59–61; 92–93; 99–100; 106]. Йому стали зрозумілими навіть два вирази «*cēn zic zixuxē*» (цей документ написано) та «*celtinēi tiśś tarśminass*» (на території озера Тразименського) [4, р. 108; 112–114]. Майже водночас молодий тоді лінгвіст Дж. М. Факетті опублікував науково-популярну працю з амбіційною назвою «Розкрита загадка етруської мови. Ключ до проникнення в секрети цивілізації, що оповита таємницею упродовж століть» [5]. Ця праця була популярним варіантом його монографії, що вийшла перед тим [6]. Чільне місце тут приділено аналізу саме тексту Таблиці з Кортони [5, р. 59–88]. Окрім згоди з попередниками за деякими питаннями [6, р. 75, 80, 82, 83–85], Дж. М. Факетті висловив оригінальне припущення про вираз *peśś tarxianēs* як про посилання авторів тексту на закони чи постанови (настанови) міфологічного героя етрусів Тархона [6, р. 69]. Проте це майже одразу було піддано під сумнів [7, р. 38; 8, р. 4–5]. Тим не менше, цей текст і досі вважається юридичним.

Ці твори не створили особливої сенсації, але через 18 років у російському науковому збірнику з'явилася коротенька стаття відомої дослідниці раннього Риму І. Л. Маяк, що мала назву «Новини і завдання етрускології» [9]. Спираючись лише на зазначену вище популярну роботу лінгвіста-початківця, російська дослідниця написала буквально про «визначення

⁴ Розміри таблички — близько 50 × 30 см, товщина 2–3 мм.

етруської мови як самостійної, особливої італійської мови, що відноситься до індоєвропейської мовної сім'ї» [9, с. 10]. Далі вона зазначала, що «вибух в області етрускології» зобов'язаний саме тексту Таблиці з Кортони [9, с. 10].

Треба з усією відповідальністю сказати, що подібні твердження не відповідають дійсності. Дж. М. Факетті зовсім не оволодів «ключем» до етруської мови, бо такого універсального пароля просто не існує, до того ж це підтверджується подальшими його працями. Проте і зазначена вище його монографія, і низка наступних його наукових публікацій дійсно сприяли поступовому проникненню дослідників у таємниці етрусків та їхньої мови.

У наступних публікаціях Дж. М. Факетті продовжив доводити власну гіпотезу про текст із Кортони як про юридичний документ, порівнюючи подібні фрагменти Таблиці з Кортони з давно відомим записом угоди (контракту) на Камені з Перузії [10, р. 89, 92]. Слова *šparzêstis, šparzête, šparza*, що доволі часто зустрічаються у тексті з Кортони (ТСо, А, 18, 20–21; В, 4), він запропонував вважати терміном «табличка» [11, р. 61–62]¹. Але в жодній із цих статей він, як і в попередніх працях, не визначав етруску мову індоєвропейською, тим більше не відносив її до італійської групи індоєвропейської мовної сім'ї.

Навпаки 2008 р. у статті до енциклопедії західноєвропейських мов він зазначав, що етруска мова є ізольованою з точки зору її походження, а також аглютинативною² [13, S. 221, 224]. За останньою ознакою, стверджував дослідник, мова етрусків подібна хурритській і турецькій мовам [13, S. 227]. До таких же висновків прийшла і більшість сучасних етрускологів [1, S. 455; 14, с. 28; 15, р. 473; 16, р. 212]. Щоправда, Дж. М. Факетті вказував на деякі граматичні ознаки, що мали, на його думку, індоєвропейське походження, такі як суфікс *-i*, що в етрускій мові є продуктивним лише при утворенні жіночих гентильних імен [13, S. 225]³. Однак, наприклад, у словосполученні «*mi larθia*» (Я належу) Лартії) (СІЕ, № 1) в жіночому імені в генитиві бачимо два самостійних показника — суфікс жіночого роду *-i*, що є й у називному відмінку, і суфікс родового відмінку *-a* [17, с. 162]. Тобто так, як це відбувалося і відбувається в аглютинативних неіндоєвропейських мовах.

¹ Майже водночас до цих самих висновків прийшов і каталонський дослідник І.-К. Адьего, див.: [12, р. 11–15].

² Аглютинативна мова — мова, в якій кожний граматичний елемент має лише одне граматичне значення і кожна граматична інформація подається своїм власним морфологічним сегментом. Від лат. *agglutino* — «приклеюю, приліплюю».

³ Наприклад, TLE, № 98: «*gamθa matulnai seχ marces matulnas...*» (Памта Матулна, дочка Марка Матулни...); TLE, № 127: «*larθi spantui larcēs spantus seχ...*» (Ларті Спанту, Ларка Спанту дочка...).

Таким чином, Таблиця з Кортони не надала універсального «ключа» від фортеці під назвою «етрусська мова». Також цей текст не дає жодних підстав стверджувати, що етрусська мова є індоєвропейською, тим більше, що вона генетично споріднена з мовами італіків.

Література

1. *Pallottino M.* Etruskologie: Geschichte und Kultur der Etrusker. — Basel, 1988.
2. *Иванов В. В.* *Tabula Cortonensis* и новое в этрускологии. — [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://kogni.narod.ru/cortona.htm>
3. *Clackson J.* Local Languages in Italy and the West // *The Oxford handbook of Roman epigraphy*. — Oxf., 2014.
4. *Agostiniani L., Nicosia F.* *Tabula Cortonensis*. — Roma, 2000.
5. *Facchetti G. M.* L'Enigma svelato della lingua Etrusca. La chiave per penetrare nei segreti di una civiltà avvolta per secoli nel mistero. — Roma, 2000.
6. *Facchetti G. M.* Frammenti di diritto privato etrusco. — Firenze, 2000.
7. *Wylin K.* Pyrgi B et la rédaction de la Tabula Cortonensis // *Revue belge de philologie et d'histoire*. — 2006. — Antiquité — Oudheid. — T. 84. fasc. 1.
8. *de Simone C.* Alcuni termini chiave della Tabula Cortonensis // *Rasenna: Journal of the Center for Etruscan Studies*. — 2007. — Vol. 1: Iss. 1.
9. *Маяк И. Л.* Новости и задачи этрускологии // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. — СПб., 2018. — Вып. 18. 2.
10. *Facchetti G. M.* La Tabula Cortonensis come documento giuridico // *La Tabula Cortonensis e il suo contesto storico-archeologico (Atti dell'incontro di studio 22 giugno 2001)*, Istituto per l'Archeologia Etrusco-Italica. — Roma, 2002.
11. *Facchetti G. M.* Some New Remarks on the Tabula Cortonensis (= TCo) // *Lingua Posnaniensis*. — 2005. — № 47.
12. *Adiego I.-X.* The Etruscan Tabula Cortonensis: a tale of two tablets? // *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. — 2005. — Bd. 45.
13. *Facchetti G. M.* Etruskisch (Etruscan) // *Wieser Lexikon der Sprachen des europäischen Westens / Wieser Encyclopaedia of Western European Languages*. — Band I / Vol. I: A—I. — Klagenfurt, 2008.
14. *Тюйе Ж.-П.* Цивилизация этрусков. — Екатеринбург; М., 2011.
15. *Agostiniani L.* The Etruscan language // *The Etruscan world* / ed. J. MacIntosh Turfa. — N. Y., 2013.
16. *Wallace R. E.* Language, Alphabet, and Linguistic Affiliation // *Companion to the Etruscans* / ed. S. Bell, A. A. Carpino. — Oxf., 2016.
17. *Яценевский С. А.* Опыт сравнительного описания минойского, этрусского и родственных им языков. — М., 2011.

G. Tsetskhladze (*Oxford*)

Ethnic Names for Slaves?

Г. Р. Цецхладзе (*Оксфорд*)

Этнические имена рабов?

One of the academic interests of my university teacher, prof. V. I. Kadееv, was the study of slaves and their names in the ancient world. Thus, it is appropriate to express my own opinion on this subject.

Slavery in the Black Sea region has been studied less thoroughly than elsewhere in the ancient world — not for lack of academic interest but for lack of evidence (what exists is sparse and contradictory). This is certainly so for the Archaic period. Here we are dealing mainly with the names of local people in the Black Sea and beyond and the interpretation of the presence of such names in the Greek cities as evidence of slavery. Whenever a slave called by the name of a country (or some derivative) is encountered, we are tempted to identify his/her ethnic origin with that country, citing Strabo (7. 3. 12) to justify the practice: "...for the Attic people were wont either to call their slaves by the same names as those of the nations from which they were brought (as 'Lydus' or 'Syrus'), or addressed them by names that were prevalent in the countries (as 'Manes' or else 'Midas' for the Phrygian, or 'Tibius' for the Paphlagonian)».

But the evidence does not always support this. There was often confusion about where a slave was from. Immediately before the above remark, Strabo (7. 3. 12) himself observes that "...there is also another division of the country which has endured from early times, for some of the people are called Daci, whereas others are called Getae — Getae, those who incline towards the Pontus and the east, and Daci, those who incline in the opposite directions towards Germany and the sources of the Ister. The Daci, I think, were called Dan in early times; whence the slave names 'Geta' and 'Dacs' which prevailed among the Attic people; for this is more probable than that 'Dacs' is from those Scythians who are called 'Daae', for they live far away in the neighbourhood of Hyrcania, and it is not reasonable to suppose that slaves were brought into Attica from there..."

Or we have the example from Xenophon (*Anabasis* 4. 8. 4–7) of a man who had been a slave at Athens but who did not know his own origin: he recognised the local language when he reached the territory of the Macrones on the southern coast of the Black Sea, and assumed that he must have come from thereabouts.

The athlete Nicostratus can be added to this list — Phrygian by origin but sold on the coast of Cilicia, he could be regarded as Cilician (Pausanias 5. 21. 10).

To rely on personal names to make ethnic or other identification can be (and is) very difficult and often misleading. Names such as “Skythes”, “Kimmeros”, “Kolchos”, etc. and their derivatives are not just those of ‘faceless’ foreigners, especially slaves. Although often ignored, the problem of the ethnic identity of people with such names has already been addressed in the literature (including by Prof. Kadeev himself), where it is demonstrated that the persons with these names might be Greek citizens or freedmen. In volume IV of *A Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford, 2005), which covers Macedonia, Thrace and the northern parts of the Black Sea, such names as Kolchos, Skythes, Getas, etc. are considered as Greek, otherwise they would not have been included. We have quite a number of examples of Greeks bearing these names, often those in high positions. Kimmerios, known from an early 5th-century sympotic graffito from Xanthos, cannot be a Cimmerian traveller for one simple reason: in this period there were no Cimmerians. Nor can another Kimmerios, father of a priest on Rhodes (371/70 BC), nor an Ephesian Kimmerios, participant in the battle of Aegospotami in 405 BC (Pausanias 10. 9. 9), nor Kimmerios, archon on Tenos in the 3rd century. The best example of Kolchos comes from a 2nd-century AD inscription from Olbia; it mentions him as the father of Rhaodmeos, an archon of Olbia (*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini* 12 132). Another interesting case is Perses, the name of Hesiod’s brother (Hesiod *Erga* 10, 27, 213, 274, etc.).

Even more revealing are the examples of names derived from the ethnic name Scythian: Prof. Kadeev had devoted some time to this. For example, one Skythes was the tyrant of Cos; most probably, he later escaped to Zancle (Herodotus 6. 23–24; 7. 163). Such names used by Greeks are known widely from the 5th century BC among priests, the fathers of archons, etc. in Sparta, Halicarnassus, Thasos, Delos, Chalcedon, Miletos, Ephesos, Samos and elsewhere. They are also known from the Black Sea cities of Gorgippia, Kallatis, Heraklea Pontica and Khersonesos. In the last two, they are found as well on amphora stamps, where they are the personal names of *astynoms*, thus of Greeks.

The presence of Skythes in Khersonesos is of particular interest, since the city enjoyed poor relations with the Scythians. Moreover, the name appeared in Khersonesos before Scythians moved into the region; and it is attested earlier in Khersonesos’s mother city, Heraklea Pontica, than in its colony. Thus, the perfectly logical conclusion that the name came to Khersonesos from its mother city is correct. But in Olbia, which enjoyed a closer, more pacific relationship with the Scythians, no instance of a Scythian-derived name has yet been recorded. Khersonesos was situated in an area populated by local Taurians. One tombstone found in Khersonesos, dating from the 1st century AD, has an inscription written in *koine*: *gune Taurike* (*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini* 12 528).

The woman is considered Greek. Furthermore, in the list of the priests of Asclepius from Thyssanous in Rhodes (second half of the 4th century BC), the male personal name Taurikos is mentioned twice; it belonged to Greeks of Rhodian origin, as can be judged by the patronymic in the first case, and by a personal name which is the father's name in the second.

On Athenian painted pottery of the 6th century, we have the names of potters and painters, such as Sikelos, Thrax, Kolchos, Sikanos, Mys, Skythes and Brygos. We could assume that these are names derived from their bearers' ethnic or geographical origin, but we can just as readily regard the names, and those bearing them, as Greeks. There is nothing to confirm this one way or another. Potters and painters could be citizens or non-citizen *metics* or slaves. It is very difficult to generalise; each case requires individual consideration. None of the above-mentioned inscribed pots betrays any artistic indication that its painter came from a foreign country. We have some 125 names of potters and painters on vases. Of these a half at least bear names which are decidedly not appropriate to Athenian families of upper or lower (as far as can be judged) class. Some name another land or race — Lydos, Skythes, Sikanos, Sikelos, Syriskos. Kolchos, Thrax, Kares, Mys: others bear names appropriate elsewhere or derived from foreign names — e.g. Amasis, Brygos, Midas, Phintias, Ismenos, Makron and the Herm — names commonest in East Greece; several seem nicknames or adopted names — Epiktetos ("newly acquired" — a slave name), Pistoxenos ("trustworthy foreigner" — Syriskos), Euenpotos ("good trader"), Onesimos ("profitable"), Padikos ("boy mad"), Priapos, Smikros (Tiny), Oreibelos ("mountain-goer"). But it is hard to categorise, and these are samples only. Nor is enough yet known about how and when *metics* or slaves might acquire or change their names, except that it was easier for them than for citizens. Look at the list of *kalos* names from the same vases, where you find hardly a single name of this type, to judge the difference in status and origins between the artisans and their cynosures. In one case, a late 6th-century Athenian painter (?), Lydos, signed as a slave. In this case we can assume that he was a slave who originated from Lydia, but it is still difficult to be certain. Another painter called Lydos, of the middle of the 6th century, left a signature with a mistake — *ho ludos egrsen* (instead of *egraphsen*). One can speculate that the mistake indicates a certain unfamiliarity with the language, consistent with being a foreigner (from Lydia). But we might also say that Greeks made mistakes, as we all do.

It is reasonable to think that people with these 'ethnic' names might just have been migrant potters and painters who called themselves by names linked to their origins. The Amasis Painter is a good illustration. He has a Hellenised Egyptian name, was a potter and painter, and made the earliest known Athenian example copying the Egyptian alabastron shape. But, as has been pointed out, his name does not make him Egyptian: perhaps he was connected with Ionian

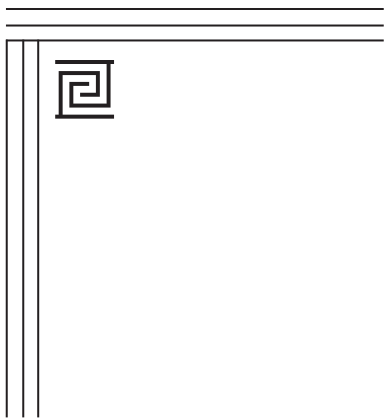
Naukratis. Solon, in the early 6th century, encouraged the immigration of non-Athenian craftsmen. To judge from the artistic influences, one of the major areas from which craftsmen came was Ionia, a move possibly encouraged by the pressure on Ionia from the Lydians (around 600 BC) and from the Persians (mid-6th century BC). Indeed, it was an immigrant potter from Ionia who made the Caeretan Hydriae in Etruscan Italy. It is unlikely that painters and potters calling themselves by names such as Thrax, Kolchos, Skythes and Brygos migrated from Black Sea areas in the 6th century BC. There is no evidence of any local tradition of vase painting in Thrace, Colchis or Scythia. On the contrary, it is considered that some potters and painters might have emigrated to Panticapaeum, for instance Xenophantos Athenaios. Kerch-style vases or pelikai were initially produced in Athens for the Black Sea market; later, from the end of the 4th century BC, so-called polychrome pelikai were manufactured locally, probably by immigrant craftsmen. It seems that not only painters and potters migrated to Panticapaeum/the Bosporan kingdom, so too did jewellers and toreutic craftsmen, setting up workshops there. Even if we consider Kolchos, for example, to be a slave, we cannot be certain that he came from Colchis because, according to Herodotus (2. 104–105), Egyptians and Colchians looked alike. Thus, the supposed slave from Colchis might have been Egyptian, and the reverse could apply just as easily.

It is hard to be certain why Greeks were given names with what appears to be an ethnic. We learn from Thucydides (1. 20) and Plutarch (*Cimon* 16) that members of the elite very often gave their offspring names reflecting their own connections with other states. Athenians and other Greeks had business relations with the Greek colonies situated around the Black Sea and thus met local peoples in these cities. From Demosthenes and other sources we know that the Athenians had very close trading links with the Bosporan kingdom (mainly concerned with grain), as had Mytilene (Thucydides 3. 2. 2). Some Bosporan kings, notably Leukon I, were honoured not just by the Athenians but by the Arcadians (*Corpus inscriptionum regni Bosporani* 37). In the 4th century BC, Olbia honoured Athenians for reasons unknown (*Nadpisi Ol'vii* 5). These are just a few of the many examples of the Greek Black Sea cities honouring foreigners. With the name Kolchos, we can suppose that it reflected the relative popularity of the myth of the Argonauts. We should not forget that the Pontic ethnic names encountered are those given by Greeks to the various peoples of the Black Sea, not the names by which those people described themselves. When they allotted these names, the names had some meaning in Greek. As Herodotus (4. 6) observes: “Lipoxais, it is said, was the father of the Scythian clan called Auchatae; Arpoxais, the second brother, of those called Katiari and Trasprians; the youngest, who was king, of those called Paralatae. All these together bear the name of Skoloti, after their king; ‘*Scythians*’ is a name given them by Greeks” [my italics — GT].

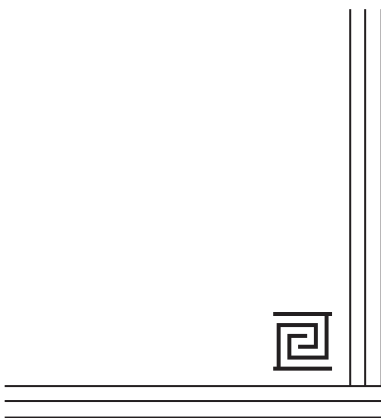
Stephanus of Byzantium (*Ethn.*, s. v.) explained the origins of the *Skuthai* as from the verb *skuzesthai* (“to be angry”). According to some modern opinion it can also be connected with such Greek words as *skudmainein* or *skuthros* (“angry”). Thus, at least for the name Skythes, we can say that it is connected with a Greek word, and one should not be surprised that so many Greeks were given it. There is no doubt that there were many angry Greeks, not least in high positions. As to the Scythians, their image can be taken from Strabo’s description (7. 3. 6): “...that they sacrificed strangers, ate their flesh, and used their skulls as drinking-cups”.

Thus, inscriptions with an ethnic on pots can be misleading. The artist executing them may seem to be used to writing in a script from elsewhere. But does this say something about the artist and where he had learned his letters, or might it be deliberate copying of a style from elsewhere on an object bound for that same elsewhere? One of the best examples is a Laconian vase found in Cyrene and inscribed with a name in the local, not the Greek, script. The same can be said about epigraphic evidence mentioning ethnic names. Every such name requires an individual approach and not just simple generalisation.

ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ И ВИЗАНТИИ

Н. Н. Болгов, А. М. Болгова (Белгород)

Север Антиохийский: материалы к биографии

N. Bolgov, A. Bolgova (Belgorod)

Severus of Antioch: Materials to Biography

Известный деятель ранневизантийской церкви начала VI в., патриарх Антиохийский Север родился в Созополе в Писидии около 465 г. Его родители происходили из языческой семьи высшего класса, хотя в сирийской биографической традиции его языческое происхождение полностью исключено из повествования. Этот факт известен только благодаря коптскому переводу автобиографического отрывка из проповеди (гомилии 27), которую Север произнес в храме св. Леонтия в Дафне (близ Антиохии) 18 июня 513 г., о чем у нас есть собственный рассказ Севера, что делает его языческое происхождение абсолютно достоверным.

Затушевывание языческого происхождения Севера имело место уже в «Жизни Севера» Захарии, где автор (который наверняка знал правду) однозначно заявляет, что «некоторые говорят», что дед Севера был епископом.

Действительно епископ Созополя по имени Север, который присутствовал на соборе в Эфесе, существовал, и это совпадение имен, без сомнения, очень помогло ретроспективной христианизации предков Севера.

Северу было около 20 лет, когда он прибыл в Александрию, чтобы получить там высшее образование. Вероятно, он провел два года в Александрии (485–486), и именно в это время он встретил там Захарию, своего будущего биографа.

Затем Север переехал в Берит, чтобы изучать там право (487), а год спустя туда приехал и Захария. Изучение права Севером, вероятно, продолжалось до 491 г., и в какой-то момент за это время произошло его обращение и Крещение.

После завершения учебы он провел некоторое время, путешествуя с Захарией, все еще целиком намереваясь посвятить себя юридической карьере. Его отказ от этих планов и принятие монашеской жизни произошло через некоторое время после смерти (1 декабря 491 г.) знаменитого аскета Петра Ивера, одного из главных лиц монашеской оппозиции Халкидону, чей монастырь находился в Маюме близ Газы.

Север начал свою монашескую жизнь при настоятеле Феодоре, преемнике Петра Ивера. Впоследствии он решил начать более строгую аскетическую жизнь в районе Элевтерополя, но это оказалось слишком тяжело для его организма, и ему было рекомендовано переехать в близлежащий монастырь Романа. Со временем Север вернулся в Маюму и начал привлекать учеников.

Возможно, на этом этапе своей жизни, около 500 г., он был рукоположен в священники епископом Епифанием.

В 508 г. в результате кампании против миафизитских монастырей в Газе под руководством египетского монаха Нефалия, действовавшего под покровительством Илии, патриарха Иерусалимского, Север и его сторонники были изгнаны из своего монастыря. Затем и Нефалий, и Север отправились в Константинополь, чтобы изложить там свои дела. В то время как Нефалий получил поддержку от Македония, патриарха Константинопольского, Север смог завоевать друзей при императорском дворе и, таким образом, успешно получил поддержку императора Анастасия.

После этого Север остался в столице, и, вероятно, именно он разработал «Типос» Анастасия, который истолковывал Энотикон в явно антихалкидонском смысле. Влияние Севера в конечном итоге позволило ему и другим добиться смещения патриарха Македония 6 августа 511 г. Вскоре после этого Север должен был вернуться на Восток, поскольку он присутствовал в октябре на Соборе в Сидоне, созванном императором в надежде объединить различные стороны богословских споров. В этом случае ничего не было достигнуто, и имперскому легату Евтропию пришлось распустить Собор. Однако в следующем году его преемник провел про-халкидонца Флавиана в Патриархии Антиохии, а Север стал наследником последнего.

Север был рукоположен в качестве патриарха Антиохийского 16 ноября 512 г., Филоксеном, епископом Маббугским, который был движущей силой смещения Флавиана. Чтобы закрепить свое положение, Север провел Собор в Антиохии весной 513 г. За шесть лет пребывания на кафедре Антиохии ему пришлось столкнуться с противодействием с разных сторон, как диофизитов, так и миафизитов (последние состояли из сторонников более жесткой линии против Халкидона). В то время как его отношения с патриархами Константинополя и Александрии были хорошими, Иерусалимский патриарх Илия разорвал с ним связь, поддержанный в этом Саввой, влиятельным палестинским монашеским авторитетом.

Некоторое представление о беспокойном характере жизни Севера в эти годы можно увидеть из дат, мест и тем 125 проповедей, которые он произнес с ноября 512 по сентябрь 518 гг. Еще одно свидетельство его разнообразной деятельности можно найти в его переписке.

О драматических обстоятельствах бегства Севера из Антиохии во время вступления Юстина на престол в конце лета 518 г. сам Север рассказал в неопубликованном письме неизвестному получателю. В конце письма указывается точная дата его бегства, 29 сентября 518 г., подтверждая некоторые гораздо более поздние источники.

При вступлении Юстина на престол Виталиан, злейший враг Севера, послал некоего Иринейя с приказом схватить его и вырезать язык. Север бежал

из Антиохии ночью, отправившись пешком в Селевкию, где он и несколько его спутников прятались в гробнице днем. Передвигаясь по ночам, они достигли Оронта. Далее беглецы отправились на юг вдоль побережья морским путем, затем прятались в горах. В конце концов, на Кипре они нашли корабль, плывущий в Египет.

Подробная информация о последних 20-ти годах жизни Севера, проведенных полностью в Египте, за исключением посещения Константинополя в 535–536 гг., немногочисленна. Когда его огромная корреспонденция (по оценкам, содержащая 3759 писем!) была классифицирована, она была разделена на три части: до его патриаршества (512 г.), во время патриаршества и после его изгнания в 518 г. Сохранилась небольшая часть этих писем, наиболее важной из которых является VI книга избранных писем, состоящая из 123 посланий [2], переведенная на сирийский язык в 668/9 г.; некоторые из них относятся к его времени в Египте и описывают трудные обстоятельства, в которых он жил там.

Его первые десять лет в Египте были полны споров, как с халкидонитом Иоанном Кесарийским, так и с его бывшим другом Юлианом Галикарнасским, чье учение нашло много приверженцев в Александрии и в Египте. Правительству пришлось вмешаться в 535 г., чтобы изгнать юлианистского патриарха Гайана и восстановить Феодосия (сторонника Севера) на патриаршем престоле. Однако, через несколько лет тот удалился в Константинополь на всю оставшуюся жизнь; там он стал одним из главных представителей миафизитского учения после смерти Севера.

Сначала Север оставался в монастырях Энатон и Октокайдекатон за пределами Александрии, но большую часть времени он был вынужден жить жизнью беглеца и изгнанника, перемещаясь из одного места в другое, путешествуя даже далеко на юг, до Асьюта; в конце концов, он смог укрыться от преследования своих юлианских противников в Ксоисе (Саха) в Дельте; там, согласно «Истории патриархов» (Александрии), в старости о нем заботился местный житель по имени Дорофей.

Север отказался приехать в Константинополь для бесед, инициированных Юстинианом в 532 или 533 гг. между некоторыми халкидонскими и миафизитскими епископами. Без сомнения, именно Юстиниан (а не Феодора, как предполагает Захария) несколько лет спустя попросил Севера приехать в Константинополь. Дата его прибытия неясна, но, скорее всего, это было в конце лета 535 г., когда Анфим уже был избран патриархом Константинополя после Епифания, который умер 5 июня 535 г. Последующее вступление в общение Севера с Феодосием, патриархом-миафизитом Александрийским, привело к драматическому повороту событий. На пятой сессии 4 июня Север был осужден. Защищенный первоначальным обещанием Юстиниана о его безопасности, Север смог вернуться невредимым в Египет, плывя через Хиос. 6 августа 536 г. Юстиниан в своей новелле 42 приказал сжечь сочинения Севера.

Север, которому было уже около 70 лет, прожил еще полтора года, о чем Дорофей позаботился в Ксоисе, и, наконец, умер в 538 г., 8 февраля, в день, который отмечается в Коптской, а также Сирийской Православной Церкви.

Главным источником сведений о Севере является «Жизнь Севера» Захарии Схоластика. Это апология, которая охватывает лишь период до избрания Севера патриархом Антиохии в 512 г. Первоначально написанная на греческом языке, она сохранилась только в сирийском переводе, в рукописи 740/1 г.

Стандартное издание М. А. Кугенера, сопровождаемое французским переводом, вышло в *Patrologia Orientalis* 2, fas. 1 (1904). Полный английский перевод — Л. Амбьёрн [1] воспроизвел текст Кугенера. В 2013 г. вышел перевод С. Брока и Б. Фитцджеральда [3], где были введены новые номера разделов, хотя номера страниц Кугенера (стандартная форма ссылок) были указаны в квадратных скобках. Принимая во внимание, что перевод Амбьёрн сопровождается очень редкими аннотациями и не имеет никаких указателей, новый перевод восполняет этот пробел.

«Жизнь Севера» Афанасия сохранилась только на коптском (фрагменты), на арабском и эфиопском языках. Современная наука обычно приписывает эту работу сирийскому православному патриарху Антиохии Афанасию Гаммале (594–630/1 гг.). Интерес ко времени пребывания Севера в Египте убедительно свидетельствует о том, что эта работа возникла в этой стране, возможно, в монастыре Энатон, где, как говорится в «Жизни», было сохранено тело Севера.

Гиваргис (Георгий), ученый епископ (ум. 724 г.), оставил стихотворную гомилию о Севере. Это биографическое повествовательное стихотворение из 1050 строк, построенное по образцу греческой похоронной речи (*epitaphios logos*).

Из собственных писем Севера, можно также извлечь некоторые автобиографические сведения.

В целом, фигура Севера Антиохийского ныне нуждается в изучении как одна из наиболее интересных в религиозной полемике первой половины VI в.

Литературы

1. *Ambjörn L.* The Life of Severus by Zachariah of Mytilene. — Piscataway; New Jersey, 2008.
2. *Brooks E. W.* The Sixth Book of the Select Letters of Severus Patriarch of Antioch, I—II. — L., 1903.
3. *Two Early Lives of Severos, Patriarch of Antioch* / Translated with an introduction and notes by Sebastian Brock and Brian Fitzgerald. — Liverpool, 2013.

А. М. Домановський (Харків)

**«Справедлива ціна» у ранньосередньовічній Візантії:
засади «чесної торгівлі» за уявленнями ромеїв**

A. Domanovskyi (Kharkiv)

**«Fair Price» in Early Medieval Byzantium:
Byzantines's Conceptions About the Principles of «Fair Trade»**

Одним із ключових понять економічного світогляду візантійців була ідея так званої «справедливої ціни» (*iustum pretium*; *τὸ δίκαιον τίμημα*), яка неодноразово згадується у законодавчих пам'ятках (Dig., XX, 1, 16.9; Basil., XXV, 2, 16 та ін.). Для з'ясування змісту поняття «справедливої ціни» звернімося до положення Дигест, згідно з яким покупець, який придбав річ в особи, що не мала права здійснювати продаж, постає перед вибором: або залишити куплену річ собі, сплативши за неї справедливую ціну (підтвердивши й узаконивши у такий спосіб здійснену раніше обгородку), або ж повернути річ, натомість отримавши назад сплачені за неї кошти (Dig., XXXVIII, 5, 1. 12). Попри те, що спочатку у тексті йдеться лише про незаконний продаж речі патрона вільновідпущеником без окремої вказівки на те, що річ було продано за заниженою ціною, останнє цілком очевидне з контексту. Отже, для того, щоб сплатити «справедливу ціну» за річ, покупець мусив саме доплатити різницю між вже сплаченою сумою та певною «справедливою» вартістю речі.

Зроблений висновок підтверджується наступним фрагментом Дигест, в якому наведено, так би мовити, дзеркально протилежну ситуацію: вільновідпущеник купив щось за надмірно високою ціною, завдавши, таким чином, збитків патрону. У цьому разі змінити умови купівлі-продажу пропонують продавцеві — він може або переглянути ціну (й, очевидно, повернути частину перепланих понад рівень «справедливої ціни» коштів), або забрати продану річ назад, віддавши отриману за неї суму (Dig., XXXVIII, 5, 1. 13).

Однак як же визначається у такому разі «справедлива» ціна? Про це можна скласти уявлення зі ще одного фрагменту Дигест (Dig., XIX, 2, 22. 3), в якому сказано, що під час торгівлі цілком природним є (*naturaliter concessum est*) купувати за меншу ціну те, що коштує дорожче, і продавати за вищу ціну те, що коштує дешевше, «обходячи» (*circumscribere*), себто обманюючи, таким чином, контрагента. Єдиним критерієм «справедливості» ціни за такої ситуації є ситуативна взаємна домовленість, а саме готовність покупця

сплатити певну суму за товар, а продавець — продати товар за певною узгодженою ціною. При цьому ключовим моментом у наведених фрагментах Дигест є неповноправність однієї зі сторін (продавця чи покупця), яка, взявши участь у здійсненні торговельної угоди, порушила таким чином право справжнього власника речі або коштів на самостійне проведення торговельних перемовин. У разі, якщо б у торговельній обгородці брав участь повноправний власник, розглянуті положення Дигест не мали б сили, позаяк жодним чином не порушувалося його право на самостійну участь у процесі торгів — обговоренні, узгодженні й остаточному прийнятті тієї або іншої ціни. За таких умов у збитках, спричинених не вигідною для сторони угодою, неможливо було звинуватити того, хто не мав права здійснювати продаж або купівлю, оскільки не був власником речі або коштів. Отже, «справедливою» вважалась ціна, добровільно прийнята обома повноправними сторонами, незалежно від того, завдавала вона котрійсь із них збитків чи ні.

Розглянутий припис добровільності прийняття взаємоузгодженої ціни речі обома повноправними сторонами є одним із наріжних каменів уявлень візантіїців про поняття «справедливої ціни». Він засвідчує уявлення рومیїв про договірну природу ринкових відносин і одночасно слугує виправданням прагнення кожного із контрагентів збагатитися коштом іншого. Втім, неважко помітити, що приписи передбачають не лише договірне встановлення «справедливої» ціни обома повноправними сторонами купівлі-продажу, але й існування уявлення про певний рівень ціни, який є «справедливим». Дійсно, в обох випадках існує сприйняття того, що або продаж було здійснено за дешево, або купівлю — за дорого. Також наявна можливість як скасувати торговельну угоду, відмовившись від обгородки, так і зберегти її, компенсавши постраждалій стороні завдані збитки шляхом доплати або, навпаки, повернення коштів до рівня «справедливої ціни».

Яким же чином визначається цей рівень? Зрозуміло, шляхом нових торговельних перемовин, результат яких має задовольнити обох контрагентів. Втім, згідно з розглянутими приписами Дигест, повторне узгодження ціни можливе у випадку, коли одна зі сторін не мала права укласти угоду. Себто у разі, якщо обидві сторони мали всі права на здійснення торговельної обгородки, й одна з них постфактум вважатиме, що зазнала при цьому збитків, перегляд умов угоди є неможливим. Чи означало це абсолютизацію вільної стихії ринкових договірних відносин і, головне, відмову від будь-яких обмежень морально-етичного ґтибу під час здійснення торговельних обгородок? Справді, якщо природнім визнається «обходити» (*circumscribere*) контрагента під час укладання торговельної угоди, то, за умови неможливості перегляду узгодженої і вже сплаченої ціни, це дозволяє уникнути будь-яких юридично обґрунтованих претензій щодо зазнаних збитків та вимоги їхнього відшкодування. Якщо торговельну обгородку здійснили дві повноправні

сторони, тоді за будь-яких умов ні гроші, ані куплений товар поверненню не підлягають.

Вочевидь, щоб уникнути цього і певним чином обмежити сваволю учасників торгівлі один щодо одного, законодавством було передбачено принцип *laesio enormis* — заборону завдання надмірних збитків (Cod. Just., IV, 44, 2; Basil., XIX, 10, 72). При цьому під надто низькою малася на увазі ціна, що становила менше, ніж половину реальної вартості (*nec dimidia pars veri pretii* / *εἰς ἡμισείαν διατίμησιν*) речі, що продавалась. Передбачалось, що у випадку, якщо хтось продасть свою річ за надто низькою ціною (тобто отримає за неї менше половини справжньої вартості), то він має право повернути покупцеві сплачені гроші й забрати собі річ назад. Водночас і покупець мав змогу лишити річ собі за умови, якщо він доплатить потрібну суму до рівня справедливої ціни. Отже, з метою здобуття особистої вигоди обидві сторони торговельної оборудки мали право вводити одна одну в оману («обходити»), однак при цьому покупець не мав права сплатити менше, ніж половину від реальної вартості речі (див.: Cod. Just., IV, 41, 8; Basil., XIX, 10, 77). У такому разі торговельна угода могла бути розірваною, й або продавець повертав річ собі, віддаючи отримані гроші, або покупець доплачував необхідну різницю для сплати справедливої ціни. На перший погляд, закон стоїть на сторожі інтересів продавця, хоча насправді враховано також й інтереси покупця, який міг лишити собі без доплати річ, куплену за півціни.

Цікаво зазначити, що в Еклезі, виданій 741 р. законодавчій збірці, яка намагалась одночасно враховувати як традиції юстиніанівського законодавства, так і зважати на живу повсякденну практику, зазначалось, що торговельна оборудка вважається дійсною у тому випадку, коли її здійснено за ціною, встановленою «без обману» (*συνίσταται ἀδόλφῳ*) за спільною узгодженою домовленістю учасників (*τὸν συναλλασσόντων συμφωνίᾳ*) (Ecloga, IX, 1). Якщо, за дотримання цієї умови, відповідну ціну було сплачено продавцеві, а річ передано покупцю, то продаж уже не міг бути скасований через просту зміну намірів однієї зі сторін. Як бачимо, в Еклезі зазначено низку умов, за яких купівля-продаж могла бути здійснена, була законною і не підлягала відміні, а саме: досягнута згода учасників оборудки щодо встановленої без обману ціни, сплата узгодженої суми покупцем та передача речі продавцем. Окремо наголошувалось, що покупець мав бути належним чином достатньо поінформований про предмет продажу і лише знаючи його особливості здійснював купівлю. Попри те, що словосполучення «справедлива ціна» в Еклезі не використовується, нема жодних сумнівів, що під встановленою «без обману» ціною мається на увазі саме ціна «справедлива», оскільки її було встановлено чесно.

Як же мала «без обману» встановлюватись «справедлива ціна», якщо «природнім» для поведінки покупця і продавця під час купівлі-продажу вважалось

«обходити» один одного? Перш за все, слід зазначити, що нагляд за рівнем «справедливої ціни» мав здійснюватись відповідними вповноваженими посадовими особами — чиновниками на чолі із самим імператором. Наприклад, юридичні джерела суголосно повідомляють про обов'язок епарха (префекта) міста забезпечувати продаж м'яса за «справедливою ціною» (Dig., I. 12, 11; Basil., VI, 4, 2 та ін.). За дотриманням «справедливої ціни» на ринку міста мали слідкувати або чиновники відомства міського епарха, або, як зазначено у «Законах хім'яритів», представники місцевого квартального управління — гітоніархи. Вони повинні були особливо пильно наглядати за продажем хліба, вина, масла та іншого харчу (Homeritarum leges, § 1; пор.: § 62). Продовжувач Феофана свідчить, що василевс Феофіл (829–842) особисто регулярно й уважно цікавився цінами на предмети першої необхідності (їжу, напої, паливо й одяг) на ринках столиці (Theoph. Cont., III. 3).

Однак чи встановлювали посадовці чи навіть сам імператор рівень «справедливої ціни» і яким чином це відбувалось? Скласти уявлення про механізми визначення «чесної» ціни незалежно від прагнень безпосередніх учасників торговельної оборудки дозволяє Книга Епарха. Згідно з її приписами належна вартість низки товарів розраховувалась за спеціальними формулами, що відштовхувались від закупівельної ціни, враховували витрати на виробництво і визначений рівень належного законного прибутку, що вважався достатнім і чесним для торговця тієї або іншої спеціалізації (Кн. Еп., XV, 2; XVII, 1; XVIII, 1). Ще одним способом встановлення «справедливої ціни» було визначення вартості речі компетентними особами — ремісниками чи торговцями, фахівцями у галузі певних товарів (Кн. Еп., II, 2, 12; XIX, 1; XXI). З'ясувавши таким чином «справедливу ціну», чиновники відомства епарха мали надалі слідкувати за її дотриманням на ринках. Дієвість цих механізмів і глибоке вкорінення ідеї «справедливої ціни» у світогляді ромеїв засвідчують пізньовізантійські народні перекази про створену василевсом Левом VI Філософом (886–912) мармурову руку, яка у чудодійний спосіб безпомилково визначала реальну вартість речі, що продавалась.

С. А. Кариков (Харьков)

Саксонские евангелические уставы 20–40-х гг. XVI в. как основа конфессиональных преобразований

S. Karikov (Kharkov)

Saxon Evangelical Articles of the 20s — 40s. XVI Century as the Basis of Confessional Transformations

Динамичному распространению лютеранства в саксонском регионе во второй половине 20-х — первой половине 40-х гг. XVI в. способствовало создание евангелических церковных уставов. В ходе Реформации в курфюршестве Саксонском началось создание документов, регламентирующих вопросы развития территориальной церковной организации. Такие документы имели различное происхождение: если в период массового реформационного движения начала 20-х гг. XVI в. инициатором их создания чаще всего выступала бюргерская община («Новый порядок города Виттенберга» 1522 г.), то после завершения Крестьянской войны первенство в осуществлении преобразований церковной организации Саксонии переходит к курфюрсту и магистратам. Аналогичные процессы происходили и в других регионах Германии.

По нашему мнению, сдвиги в позициях политической верхушки были обусловлены как массовыми выступлениями низших и средних слоев немецкого общества в начале 20-х гг. XVI в. против католической церкви, так и изменениями в отношениях между императорской властью и территориальными правителями. С принятием постановления Первого Шпейерского рейхстага 1526 г. фактически было признано право немецких князей действовать в религиозной сфере по своему усмотрению. Благодаря этому территориальные правители развернули активную деятельность в направлении регламентации устройства евангелической церкви. Такая активность князей стала важной чертой лютеранской конфессионализации.

Основой решения проблем евангелической церковной организации в различных регионах Германии стали идеи виттенбергских реформаторов. Подходы к проблеме регулирования церковной жизни были намечены уже в 20-х гг. XVI в. К первым евангелическим церковным уставам Саксонии принадлежат труды, написанные Мартином Лютером: «О порядке богослужения в общине» (1523 г.) [1], «Формула мессы», подготовленная для евангелической общины Виттенберга (1523 г.) [2], «Порядок немецкой мессы» (1526 г.) [3]. Основное содержание указанных евангелических уставов составляли проблемные вопросы проведения богослужения, выявившие себя уже в первые годы Реформации.

Намерения Мартина Лютера предоставить верующим четкую программу реформирования церковной организации проявились уже в произведении «О порядке богослужения в общине», написанном реформатором по просьбе евангелической общины Лейснига и впервые изданном в 1523 г. Главным объектом критики Лютера в указанной работе стали «злоупотребления», которые реформатор видел в повседневной религиозной жизни. К ним Лютер относил: забвение Слова Божьего, от которого «остались только обломки в виде чтения и пения»; возникновение «многочисленных небылиц», распространенных в жизнеописаниях святых, гимнах и проповедях; отношение к литургии как к доброму делу, «при посредничестве которой можно получить Божью благодать и спасение» [1, S. 2].

Названные явления, по мнению реформатора, должны быть устранены из жизни евангелической общины верующих. Путь к улучшению ситуации Лютер видел в реформировании богослужения. Его идейным центром должны стать чтения и толкования библейских текстов — Ветхого Завета и Нового Завета. Проповедь и молитву реформатор считал обязательными элементами любой литургии [1, S. 3]. Как следствие, в среде сторонников Реформации начинали закладываться основы новой конфессиональной идентичности — несмотря на то, что первоначальной целью самого Лютера было не создание новой церкви, а обновление уже существовавшей церковной организации.

Работа Лютера «О порядке богослужения в общине» имела целью регламентацию конкретных вопросов церковной жизни и создание фундамента новой евангелической общины [4, S. 125]. Распространение названного произведения в немецком обществе стало важной предпосылкой развертывания лютеранской конфессионализации, прежде всего — на территории курфюршества Саксонского.

В начале 20-х гг. XVI в. Лютер считал преждевременным введение принципиально новой формы евангелической мессы: в то время он отстаивал идеи реформирования существующей литургии. Сохраняя в целом форму римско-католической мессы, Лютер удалил из нее все, что касалось ее жертвенного характера, культа святых, поклонение Деве Марии. Главное значение Лютер придавал распространению слова Божьего. По мнению реформатора, когда Божьему слову будет открыт путь, когда оно распространится среди масс, тогда можно будет ввести новое богослужение [5, с. 55].

Дальнейшее становление территориальной церковной организации Саксонии на основе евангелического вероучения было связано с разработкой Лютером «Формулы мессы». Если труд «О порядке богослужения в общине» регламентировал отношения между священнослужителями и евангелической общиной, то «Формула мессы» направляла конфессиональное строительство в направлении утверждения евангелического культа, принципиально отличавшегося от католического.

Утверждение лютеровской «Формулы мессы» в 1526 г. и подготовка Филиппом Меланхтоном «Наставления визитаторов пасторам курфюршества Саксонского» в 1528 г. обозначили новый этап создания евангелических церковных уставов Саксонии. Упомянутые произведения, в которых определялись масштабы реформы богослужения и основные задачи евангелических общин, заложили основы разработки последующих евангелических уставов, связанных с политикой территориальных правителей, городских властей, церковных общин [6, С. 71]. В 30–40-х гг. XVI в. важное место в уставах заняли проблемы проведения визитаций евангелических приходов, проводившихся при участии представителей светской власти и предусматривавших контроль над функционированием церковных институтов.

Евангелические церковные уставы содержали в себе изложение основных догматов и культа лютеранского вероучения, а также регламентировали практическую деятельность церквей и школ определенного региона. В результате «вертикальное влияние» Реформации дополнялось «горизонтальным влиянием» [7, р. 316]. Благодаря внедрению евангелических уставов в действие Реформация распространялась не только по направлению «Виттенберг — территории», но и от центров этих территорий к их периферии (от крупных городов до городков и поселков). В дальнейшем, согласно принципам евангелических уставов, осуществлялось реформирование местной церковной организации (назначение проповедников, школьных учителей, регламентация их обязанностей, материального обеспечения) и содержания богослужения (соблюдение таинств крещения и причастия по лютеранским обрядам, исполнение евангелических духовных песен общиной).

А. Ю. Прокопьев определяет отношения между лютеранским духовенством и светской властью как «партнерские», развивавшиеся на основе взаимопомощи [8, с. 120]. Однако утверждение исследователя об отражении подобного положения вещей в церковных уставах второй половины XVI в. требует уточнения — указанные идеи выявили себя в евангелических уставах уже на рубеже 20–30-х гг. XVI в. В то же время, по нашему мнению, в реальном развитии евангелической церкви конфессиональной эпохи партнерские отношения с самого начала лютеранской конфессионализации не означали равенства между партнерами: светская власть подчиняла себе церковные структуры, превращая их в неотъемлемую составную часть земельного государства раннего Нового времени. Евангелические уставы обнаружили важную тенденцию лютеранской конфессионализации — стремление территориальных правителей (князей и магистратов) за счет церковных прав расширить собственные полномочия.

Ведущую роль в регламентации вопросов устройства территориальной церковной организации играла местная власть соответствующего региона. В то же время сохранялась тесная связь евангелических городов и земель

Германии с ведущим центром лютеранства: иногда авторами церковных уставов были специально приглашенные из Виттенберга теологи. Среди них особенно значимой была активность Иоганна Бугенхагена, который за период 1528–1544 гг. подготовил евангелические уставы Брауншвейга, Гамбурга, Любека, Померании, Шлезвиг-Голштинии, Брауншвейг-Вольфенбюттеля, Хильдесхайма, а также по приглашению короля Кристиана III принял участие в осуществлении Реформации в Дании [9].

Разработка реформаторами и принятие органами территориальной власти документов регламентационного характера засвидетельствовала легитимизацию реформационного движения. Активная деятельность Лютера, Бугенхагена и других виттенбергских реформаторов усилила влияние саксонской модели лютеранской конфессионализации на другие евангелические регионы Германии и страны Европы, в которых распространилось реформационное движение.

Литература

1. *Luther M. Von ordenung gottis diensts in der gemeine. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig, 1902. — Bd. 1. — Hbd. 1.*
2. *Luther M. Formula missae et communionis pro ecclesis Wittembergensi. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig, 1902. — Bd. 1. — Hbd. 1.*
3. *Luther M. Deudsche messe und ordnung gottis diensts. 1526 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. — Leipzig, 1902. — Bd. 1. — Hbd. 1.*
4. *Bornkamm H. Martin Luther in der Mitte seines Lebens: das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag. — Göttingen, 1979.*
5. *Голубкин Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — № 526: Історія. — Вип. 33.*
6. *Dreher M. N. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther // Luther-jahrbuch. — 2004. — 71. Jg.*
7. *Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform // Concordia Journal. — 1990. — Vol. 16. — № 4.*
8. *Проконьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648. — СПб., 2008.*
9. *Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark // Der späte Bugenhagen. — Leipzig, 2011.*

Е. Е. Качинська (Вроцлав)

**Мартиріон (?) з візантійського архітектурного комплексу
на березі озера Кючюкчекмедже.
Спроба інтерпретації в світлі сучасного стану досліджень**

E. Kachynska (Wrocław)

**Martyrion (?) from the Byzantine Architectural Complex
on the Shore of Lake Küçükçekmece.
An Attempt to Interpret in the Light of the Current State of Research**

Під час археологічних досліджень на півострові Фірузкой (Firuzköy) на озері Кючюкчекмедже (Küçükçekmece) в провінції Стамбул було відкрито візантійський архітектурний ансамбль. Розкопки проводились з 2014 р. польсько-турецькою експедицією. Останній сезон робіт відбувся 2016 р., які перервано з адміністративних причин. Внаслідок такої ситуації подальша ідентифікація та аналіз зібраних матеріальних джерел і архітектурних об'єктів були значно ускладнені.

Релікти будівель збереглися в основному на рівні 1 м висоти стін, в окремих випадках до 2 м. На досліджуваній території відкрито рештки таких архітектурних об'єктів: носокомейон (*nosokomeion*), ритуальна лазня, агіасма, водні канали, група поховань типу *ad sanctos* з одним виділеним похованням, мартиріон. На певній відстані від комплексу відкрито резервуар для води у вигляді цистерни. Припущення про те, що відкрита на пам'ятці археології споруда найбільшого розміру могла виконувати функцію носокомейону, висунуто на базі знахідки великого скупчення керамічного посуду — *unguentarium*, в якому відкрито сліди заспокоїливих і знеболювальних речовин на базі різноманітних трав'яних композицій. На підставі висунутого припущення окреслюються функції інших архітектурних об'єктів комплексу (рис. 1).

У цій доповіді здійснено спробу стилістичного аналізу та інтерпретації будівлі, ідентифікованої як мартиріон. Споруда належить до центричного архітектурного типу. Актуальний стан об'єкта не дозволяє однозначно ствердити, яким був план будівлі: октагональним чи круглим. Фрагментарно збережена підлога виконана технікою *opus sectile*. Центральна частина підлоги була знищена внаслідок завалу верхніх архітектурних структур, рештки яких не усунуто на даний момент. У верхньому шарі ґрунту всередині об'єкту знайдено численні фрагменти мозаїки іншого типу — *opus tessellatum*,

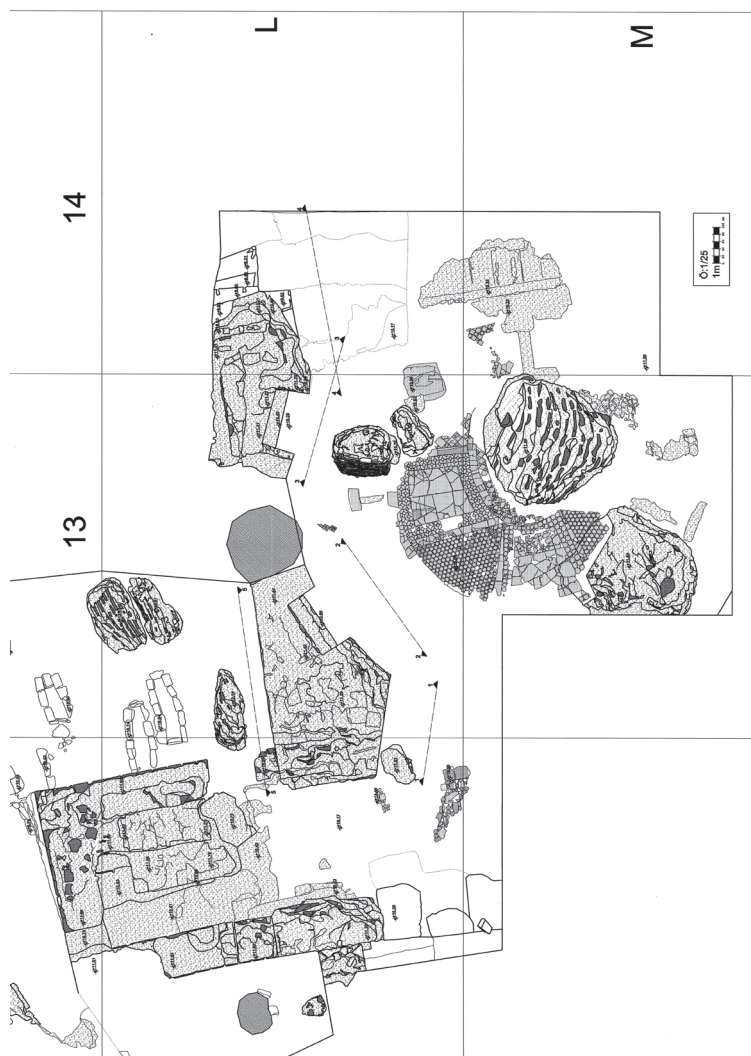

Рис. 1. План розкопок візантійського архітектурного комплексу на півострові Фірюзкой на озері Кючуккекмедже (Туреччина).
Зображення мартиріону (?), мурованої гробниці і поховань *ad sanctos*. Архів Bathonea Excavations
Fig. 1. Plan of byzantine architectural complex on peninsula Firuzköy in the lake Küçükçekmece (Turkey).
Image of the *martyrion* (?), masonry tomb and graves *ad sanctos*. Bathonea Excavations Archive

припускається, що вона могла походити з декорації внутрішнього боку стін і/або склепіння чи купола споруди.

Питання датування об'єкта залишається відкритим, у його межах не знайдено жодних предметів, які допомагали б встановити його хронологію. Аналіз рис архітектурної форми і частково збереженої підлоги могли б визначити період починаючи від VI ст. н. е., не закриваючи другої межі датування. Шукаючи генетичних ів'язків цього типу будівлі, знаходимо відповідники у різних регіонах християнського світу (дотримуючись думки про комеморативне призначення споруди). Прийнято вважати, що форма мартиріонів виводиться з традиції римських мавзолеїв. На думку деяких дослідників, на форму візантійських мартиріонів могли мати вплив зали для аудієнції [1, с. 52]. У різні історичні періоди спостерігається виразна тенденція надання центричним спорудам специфічної функції, досить часто, власне, комеморативної. Апогей будівництва мартиріонів і пов'язаних із ними сакральних споруд настав у V ст. н. е., що було наслідком розвитку культу мучеників і перенесенням їхніх тіл, або предметів з ними пов'язаних, з місць поховань до сакральних будівель (ініціатором цього руху вважається Амвросій Медіоланський) [2, с. 129–131]. Така споруда зазвичай мала центричний характер з місцем, виділеним для саркофагу або іншого типу поховання святої особи. Не зважаючи на відносний розвиток культу реліквії і мучеників, такі будівлі не поставали масово і залишались досить специфічним архітектурним типом. Серед візантійський будівель сакрального характеру тільки 6 % становлять групу святинь такого типу [3, с. 49, с. 59].

Версія ідентифікації об'єкта як баптистерія була відкинута, оскільки під час археологічних робіт не відкрито хрестильного басейну або його слідів.

Збережений фрагмент мозаїчної підлоги підкреслює центричне планування простору, чергування сегментів трикутної і трапецієвидної форми було знайдене в основній частині композиції. Візерунок був виключно геометричний, сформований з шестигранних елементів і дрібніших три- та чотиригранних фрагментів. У трапецієвидних сегментах у центрі розміщено плити більшого розміру, оточені *opus sectile*. Як саме виглядала центральна партія, важко стверджувати однозначно — під завалами вцілів тільки бордюр і перший ряд мозаїки. Матеріалом, з якого виконано мозаїчну підлогу, був мармур різних відтінків: біло-сірий (припускається, що це *pavonazzetto*), червоний, жовтий і зелений (*antico verde*).

Мозаїчна підлога з подібною композицією плиток зустрічається досить часто на колишніх візантійських територіях, як, наприклад, у головній наві собору в місцевості Аморій (Фригія). Датування підлоги припадає на середньо візантійський період і ця укладка вважається вторинною [4, с. 269–286]. Іншим прикладом *opus sectile* з простою геометричною композицією можна вважати Софійський собор у місті Нікея (сучасний Ізник, провінція Бурса).

Характер композиції, як і форма плиток фрагменту мозаїчної підлоги, у партії апсиди наближені до прикладу з Кючюкчекмедже. Собор у Нікеї збудовано за часів Юстиніана I (VI ст. н. е.), хоча вважається, що *opus sectile* покладено пізніше, під час розбудови в XI ст. н. е. Проблема датування будівлі залишається відкритою, оскільки на даний момент не знайдено однозначної відповіді як у матеріальних, так і писемних джерелах. Окреслення віку будівлі *per analogiam* до інших прикладів охоплює досить широкий проміжок часу від VI по VIII / IX ст. н. е.

Повертаючись до спроби інтерпретації функції споруди, слід зазначити, що вона, головним чином, спирається на сакральний контекст цілого комплексу. Архітектурні форми окремих об'єктів були прочитані як ті, що належать до християнської традиції. До споруди мартиріону примикає мурована гробниця, яка становить центральний елемент комплексу поховань *ad sanctos*. На основі зібраних даних та інтерпретаційних теорій висунуто гіпотезу про зв'язок комплексу з постаттю святої особи чи мученика. Дослідження писемних джерел, пов'язаних із місцями культу поза мурами Константинополя, не дали точної відповіді. Припущення про зв'язок комплексу з постаттю одного зі святих Теодорів не знайшло однозначного підтвердження в матеріальних джерелах, знайдених під час археологічних робіт.

Відкритий архітектурний комплекс породжує велику кількість запитань, на які частково не вдається знайти відповідей. На даний момент неможливо ідентифікувати центричну будівлю як мартиріон св. Теодора, оскільки не вдалось ні підтвердити, ані спростувати теорію про зв'язок цього сакрального ансамблю з його культом. Оскільки археологічні розкопки не завершено, це ускладнює прокладання інтерпретаційної стежки, змушуючи базуватися на уривчастому матеріалі.

Література

1. *Mango C.* The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents. — Toronto; Buffalo; L., 1986.
2. *Filarska B.* Archeologia chrześcijańska zachodniej części Imperium Rzymskiego. — Warszawa, 1999.
3. *Patricios N. N.* The Sacred Architecture of Byzantium. Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches. — L., 2014.
4. *Lightfoot Ch.* Trade and Industry in Byzantine Anatolia. The Evidence from Amorium: Dumbarton Oaks Papers — 2007. — Vol. 61 — 2007.

С. И. Лиман (Харьков)

**История Франкского государства в курсе лекций
профессора Харьковского университета М. М. Лунина**

S. Liman (Kharkov)

**History of the Frankish State in the Lectures Course of the Professor
of Kharkiv University M. M. Lunin**

Императорский Харьковский университет заслуженно считается одним из крупных центров дореволюционной отечественной медиевистики. Уже на первом (раннем) этапе её развития (1804 — середина 1880-х гг.) харьковские учёные рассматривали широкий круг проблем зарубежного Средневековья.

Известным учёным и популяризатором всеобщей истории в стенах Харьковского университета был Михаил Михайлович Лунин (1806 или 1809–1844). Изучению педагогической деятельности и отдельным аспектам его творчества были посвящены в разное время публикации ряда учёных, в т. ч. В. П. Бузескула [1], С. И. Лимана [см. напр.: 6, с. 31–36; 7, с. 127 и др.], Ю. А. Голубкина и А. С. Голубкиной [3]. Попытка осветить в рамках отдельной статьи изучение М. М. Луниным истории Франкского государства предпринимается впервые.

Уроженец Дерпта (Тарту), сын купца-фабриканта, М. М. Лунин окончил в 1828 г. Дерптский университет, в 1833 — Профессорский институт при Дерптском университете, где защитил диссертацию на степень доктора философии «Введение в историю ахейских царей по мифам Арголиды». В 1833–1835 гг. М. М. Лунин был отправлен в заграничную научную командировку, в ходе которой посещал занятия в Берлинском университете и проникся там идеями гегельянства [7, с. 571–572].

Пройдя основательную научную стажировку, М. М. Лунин получил назначение адъюнктом в Харьковский университет. Здесь с 1835 г. до своей смерти в 1844 г. он занимал кафедру всеобщей истории: в 1837 г. стал экстраординарным, в 1838 г. — ординарным профессором [7, с. 571–572].

В то время в университетах Российской империи не существовало узкой научно-педагогической специализации, поэтому М. М. Лунин читал все периоды всеобщей истории — древнюю, среднюю и новую. Чтение этих курсов осуществлялось не каждый год, а чередовалось. Как следует из содержания ежегодных «Обзрений преподавания наук в императорском Харьковском

университете», историю Средних веков он читал в течение двух семестров по 4 [10, с. 11], а чаще по 5 часов в неделю [11, с. 4; 12, с. 11].

Автор докторской диссертации по истории Древнего мира, М. М. Лунин почти все свои публикации посвятил именно этому разделу всемирной истории. История Средних веков в его педагогических и научных предпочтениях занимала подчинённое положение. Он даже не был единственным лектором этого курса в Харьковском университете: для студентов-юристов историю Средних веков здесь в конце 30-х — первой половине 40-х гг. XIX в. читали И. А. Сливичский и М. П. Клобуцкий [12, с. 15]. Именно в эти годы в Харьковском университете два его преподавателя защитили диссертации, посвящённые истории Средних веков: ученик М. М. Лунина И. А. Сливичкой — магистерскую («О влиянии колоний на политические перевороты в Европе») (1839) юрист А. И. Паломбецкий — докторскую («О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русской правдой и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении») (1844) [7, с. 594–595]. Это даёт нам представление о месте, которое реально занимал М. М. Лунин в истории харьковской медиевистики того времени.

Да и первое упоминание о том, что курс истории Средних веков М. М. Лунин будет читать «по собственным записям» встречается в «Обозрениях преподавания» лишь за 1843/44 уч. г., т. е. в самом конце его педагогической деятельности [12, с. 11]. До этого пособия, положенные в основу его лекций, либо не упоминались (1841/42 уч. г.), либо указывалось: «по руководству Герена» (1836/37); «по руководству Де Мишеля» (1837/1838) [10, с. 11; 11, с. 4]. Собственное прочтение лекций М. М. Лунина позволяет нам согласиться по основным пунктам с мнением В. П. Бузескула, считавшего, что лекции М. М. Лунина во многом, иногда дословно, напоминают содержание книги Ф. Гизо «История цивилизации в Европе» [1, с. 44–45]. От себя добавим: это особенно касается лекций по истории христианской церкви, падения Западной Римской империи и раннего Средневековья.

Студенческие записи курсов лекций М. М. Лунина сохранились в фондах Отдела рукописей Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина [см.: 6]. Наиболее обширный из них — «Лекции по истории средних веков» (д. 545/с), записанные студентом Д. Чириковым в 1839 г. или в 1840 г. Эти лекции в 42 тетрадях на 458 листах включают в себя 51 параграф, включая первый. Они начинаются с характеристики Римской империи на рубеже IV—V вв., отражают историю Великого переселения народов, новых варварских королевств и завершаются датским завоеванием Англии.

Особенно подробно, в согласии с европейской научной традицией, М. М. Лунин освещал историю Франкского государства. Этому посвящён материал, занимающий 10 тетрадей, т. е. почти 1/4 часть сохранившегося курса. Находясь под влиянием научных доктрин Ф. Гизо, М. М. Лунин фактически разделял его

идею о том, что «Франция была центром, фокусом цивилизации Европы» [2, с. 3]. Именно поэтому особенно важны лекции М. М. Лунина по истории зарождения и развития федалных отношений во Франкском государстве.

М. М. Лунин подчёркивал закономерность упадка власти Меровингов, однако считал, что это было связано не только с субъективными, но и с объективными факторами, прежде всего, — с ростом крупной земельной собственности [9, тетр. 27, л. 14, 19-24; тетр. 28, л. 13-14].

Довольно подробно для историка своего времени М. М. Лунин рассматривал общественные отношения, особенности зарождающейся феодальной иерархии. Он высказал принятую и в современной медиевистике мысль о том, что раздача первыми Каролингами земель в бенефиции лишь на время усилила королевскую власть [9, тетр. 28, л. 13-14].

Укажем, однако, на некоторые противоречия концепции М. М. Лунина. В отличие от пробной лекции, где временем возникновения феодализма он считал X в. [см.: 8, с. 448], в своём курсе он приписывал феодальной системе более древние черты: «Уже в эпоху Меровингов ленный институт сделался важным основанием для военного управления Франкской монархии» и «быстро начал развиваться в течение периода Каролингов» [9, тетр. 34, л. 8]. Разумеется, процесс этот, как признавал сам М. М. Лунин, продолжался постепенно, пока не привел к тому, что Франция при последних Каролингах «раздробилась на бесчисленное количество больших и малых ленов, наследственные владельцы которых пользовались каждым удобным случаем к распространению своих владений и прав» [9, тетр. 38, л. 6].

Большое значение историк придавал и религиозному фактору. Например, он ошибочно объяснял причину войны Хлодвиг против вестготского короля Алариха II [9, тетр. 26, л. 9-10]. Признавая стремление Карла Великого к завоеваниям, М. М. Лунин в то же время указывал на желание Карла путём этих завоеваний обратить другие народы Европы в христианство. «Религия, законы и цивилизация служили для Карла главнейшим оружием для образования Запада...», — считал учёный [9, тетр. 31, л. 8]. Тем самым, в духе западной историографии, М. М. Лунин стремился указать прежде всего на конфессиональный вектор политической деятельности Карла.

Учёный дал подробную характеристику военной, административной, законодательной деятельности Карла Великого, осветил особенности социальной структуры общества. Однако вопрос о причинах распада империи М. М. Лунин по сути оставил открытым, поскольку сводил этот распад главным образом к субъективному фактору — борьбе внуков Карла Великого с Людовиком Благочестивым и друг с другом [9, тетр. 36, л. 1 и др.]. Такой подход во многом объясним содержанием нарративных источников.

Несмотря на то, что М. М. Лунин в своём курсе не всегда делал обобщающие выводы, историческая аргументация и блестящий литературный стиль искупают этот пробел.

Его лекции популяризировали историю Средних веков и пользовались огромным успехом среди студентов. Ученики, современники, биографы М. М. Лунина подчёркивали его высокие нравственные качества, учёность, преданность профессорскому долгу [5, с. 22], личную скромность [4, с. 112], искренне считали его «светилом», который «поражал слушателей глубиной исследований исторической науки и внушал собою благоговейный трепет...» [13, л. 1, 6]. И хотя история Средних веков не была основным предметом научных исследований М. М. Лунина, он готовил, к сожалению, не изданный обобщающий труд по всеобщей истории. Основу раздела по истории Средневековья могли со временем составить его переработанные лекции, в которых наиболее подробно рассматривалась именно история Франкского государства.

Литература

1. Бузескул, В.П. Профессор М.М. Лунин, «Харьковский Грановский». — СПб., 1905.
2. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. — СПб., 1864.
3. Голубкин Ю. А., Голубкина А. С. Михаил Михайлович Лунин (первые штрихи к биографии учёного) // Віра і розум. — 2003. — № 4.
4. Де-Пуле М. Харьковский университет и Д. И. Каченовский // Вестник Европы. — 1874. — № 1.
5. Костомаров Н. И. Литературное наследие. — СПб., 1890.
6. Лиман С. І. Матеріали Відділу рукописів ЦНБ ХНУ як джерело для вивчення харківської медієвістики (1804 — перша половина 1840-х рр.) // ВХДАК. — 2008. — Вип. 23.
7. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг.). — Харьков, 2009.
8. Лунин М. М. Переход средней истории к новой и значение сей последней // ЖМНП. — 1835. — № 7.
9. Лунин М. М. История средних веков: [Лекции проф. М. М. Лунина, записанные студентом Д. Чириковым]. — ОР ЦНБ ХНУ. — Ед. хр. 545/с.
10. Обзорение публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете от 17 августа 1836 по 30 июня 1837 г. — Харьков, 1836.
11. Обзорение публичного преподавания наук в императорском Харьковском университете на 1837/1838 академический год. — Харьков, 1837.
12. Обзорение преподавания предметов в императорском Харьковском университете на 1843/1844 уч. г. — Харьков, 1843.
13. Пашков, В. Идеализм и идеалисты 40-х гг. Воспоминания (1882). — ОР ЦНБ ХНУ. — 1647/с.

Ю. М. Могаричев (Симферополь), **А. В. Сазанов** (Москва)

Еще раз о «хазарской Сугдее»

Yu. Mogarichev (Simferopol), **A. Sazanov** (Moscow)

Once Again on "Khazarian Sougdea"

Сугдея до сих пор остается археологически малоизученным памятником. Особенно это касается раннесредневековых слоев. Немногочисленные археологические комплексы Судака анализировались И. А. Барановым, А. И. Айбабиным, А. В. Джановым, В. В. Майко, С. Б. Сорочаном, А. В. Сазановым и Ю. М. Могаричевым. При этом исследователи пришли к прямо противоположным выводам: от констатации подчиненности Сугдеи хазарам и выделения «хазарских археологических комплексов» до интерпретации памятника как классического византийского города.

В ряде наших публикаций мы, проанализировав археологические и письменные источники, выдвинули гипотезу: весь раннесредневековый период Сугдея принадлежала Византии. Скорее всего, ранние комплексы могут быть отнесены к VI — первой половине VII в. и второй половине VII в., а строительство здесь укреплений следует датировать последней четвертью VI в. [1, с. 104–174; 2, с. 91–96, 175–177, и др.]. В ранневизантийское время Сугдея служила форпостом на северных рубежах империи и охраняла морские каботажные маршруты между Херсонесом и Боспором.

По мнению Ю. М. Могаричева и С. Б. Сорочана, источники позволяют предполагать изменение административно-территориального устройства Боспора в конце VI в. Возможно, избавившись от тюркской угрозы (вторая половина 70-х — начало 80-х гг. VI в.), византийская администрация Крыма несколько корректирует свою систему управления территорией бывшего Боспорского царства. В Крыму место разрушенного тюрками города Боспора занимает новая крепость Сугдея. Управление же землями на Азиатском Боспоре осуществлялось с Таманского полуострова. Вероятно, вернуться к Боспору как административному центру византийцы были вынуждены, когда хазары закрепились на Азиатском Боспоре, то есть не ранее начала VIII в., а скорее всего, в середине этого столетия [3, с. 206–207].

В положении Сугдеи в VIII — первой половине IX в. не произошло существенных изменений. Имевшие место в историографии попытки связать те или иные комплексы с тюркскими или хазарскими святилищами следует признать несостоятельными. Ни в одном из случаев реально не был зафиксирован

«кочевнический» комплекс. Сугдейцы хоронили в обычных для христиан плитовых могилах и в земляных склепах.

Анализ судакского архива моливдовулов, проведенный Е. В. Степановой, показал: византийцы не ушли из Сугдеи в период якобы господства на этой территории Хазарского каганата. Печати показывают, что спад византийской активности в данном регионе не только не наблюдается, но отмечается даже значительный подъем. Сохранились торговые связи города. В Сугдею продолжали вести товары, в том числе медь, о чем свидетельствует уникальная для византийской сфрагистики печать Феофана, халкопрата — торговца медью, второй половины VIII — начала IX в. [1, с. 175–192]

Показательна также находка в Судаке золотых монеты Константина V. Исследовавшая их В. В. Гурулева пришла к выводу, что они, несомненно, были в обращении, причем именно среди грекоязычного населения города. Свидетельством этого являются граффити в виде греческих букв на некоторых из монет и обрезанные края денег. Это говорит о санкционированной местными византийскими властями акции. Даже то, как были обрезаны эти монеты, указывает на то, что делали это не варвары, а подданные Византийской империи [4].

Таким образом, материальная культура города по-прежнему имела провинциально-византийский характер, а сам он оставался принадлежащим Византии. Концепцию «Крымской Хазарии» с центром в Сугдеи, по нашему мнению, следует признать историографическим мифом.

В 2017 г. были опубликованы две работы А. И. Айбабина с одними и теми же показательными названиями «Хазарская Сугдея» и практически идентичным текстом [5; 6], где данный исследователь повторил свою более раннюю позицию по данному вопросу. Мы не оспариваем право каждого автора отстаивать свое видение исследуемой им научной проблемы. Однако уважаемый оппонент «не заметил» ни наших работ, ни работ других исследователей (что, впрочем, отличает этого автора [7]), выводы которых противоречат его точке зрения. Это вынуждает нас еще раз обратиться к данному вопросу.

Основные положения А. И. Айбабина сводятся к следующему: 1) «В процессе раскопок на территории Сугдеи не выявлены культурные слои или постройки ранее последней четверти VII в» [5, с. 306]; 2) «В первой половине VIII в., благодаря динамичному росту экономики Восточного Крыма, Сугдея стала важным хазарским торговым портом региона. Вероятно, в начале столетия хазары создали в городе таможню» [5, с. 306]; 3) «Самое раннее сообщение о Св. Стефане Сугдейском содержится в Миналогии, составленном в конце X или в начале XI вв. В нем, после рассказа о мученичестве Стефана Нового, сказано о высылке в Сугдею Стефана» [5, с. 307]; 4) В полемике с С. А. Ивановым, относящим создание Жития Стефана Сурожского к иконоборческому времени, отмечается: «Однако использование в житии

(Армянском — *Авт.*) ревностного иконопочитателя эпитета благочестивый по отношению к одному из инициаторов иконоборчества (Константину Копрониму — *Авт.*) скорее свидетельствует о поздней дате армянской версии жития. Армянский агиограф, за давностью лет, видимо, и не знал обо всех реалиях борьбы с иконами в Византии» [5, с. 308]; 5) Упоминаемый в Житии Стефана Сурожского Юрий (Георгий) Тархан подчинялся наместнику хазарского кагана, ставка которого находилась в Боспоре [5, с. 308].

1. В своих работах мы попытались проанализировать все раннесредневековые комплексы Сугдеи, в том числе показать и ошибочность выводов А. И. Айбабина [1, с. 104–174; 2, с. 91–96, 175–177]. Учитывая, что уважаемый оппонент «игнорирует» наше мнение, или, по крайней мере, не приводит каких-либо дополнительных аргументов для системы своих доказательств, наша позиция остается неизменной: археологические материалы позволяют считать, что основание византийцами Сугдеи произошло за столетие до «последней четверти VII в.».

2. Как показала Е. В. Степанова (см. выше), анализ судакского архива печатей (да и археологический контекст) однозначно позиционируют Сугдею как византийский город. Версия о «хазарской таможне» представляется очевидным нонсенсом. Отметим, что никаких контраргументов против подобной гипотезы А. И. Айбабин не приводит.

3. Скорее всего, пассаж из Минология Василия II является не первичной информацией, основанной на недошедших до нас древних документах, а вторичной по отношению к Житию Стефана Сурожского. В тексте Жития Стефана Нового упоминаний о ссылке некоего Стефана в Сугдею нет. Появление в указанном Минологии (равно, как и других синаксарях) данного сюжета может быть вставкой авторов конца X — второй четверти XI, стремившихся подчеркнуть масштабность репрессий Константина Копронима и знакомых с существовавшей тогда редакцией Жития Стефана Сурожского. Следует так же заметить, что в греческих вариантах ничего не сообщается о последующем епископстве в Сугдее ссыльного Стефана. Отметим, что сам факт ссылки в Сугдею свидетельствует исключительно в пользу византийской, а не хазарской принадлежности города и прочных позиций там центральной власти.

4. Положительное отношение к Константину V прослеживается не только в Армянском житии Стефана Сурожского, но и Церковно-Славянском: «И сказала она (супруга Константина V — *Авт.*) своему мужу: «Господин царь, отец твой посадил в темницу нашего архиепископа Стефана Сурожского, молю тебя, если любишь меня, отпусти его!». Царь послал за ним и приказал так, чтобы его привели к нему. И в то время родился у царя сын, и крестил его святой Стефан. Царь же, одарив, отпустил святого Стефана на корабле с великой честью в Сурож на свою кафедру» [1, с. 50]. Таким образом, пietet автора Жития по отношению к Константину Копрониму, с большой долей

вероятности, присутствовал уже в протографе. Соответственно этот аргумент А. И. Айбабина не может рассматриваться с точки зрения отрицания датировки Жития иконоборческим временем.

5. Как мы попытались показать [1, с. 209–210], вероятно, царь Вирхор Армянского Жития — отражение должности и имени какого-то то ли византийского чиновника, то ли хазарского представителя (хотя первое более правдоподобно). Что касается, Георгия Тархана, то несомненно, речь идет о христианине. У него и имя христианское — Георгий, и к Стефану он обращается «Отец святой» и церковь во имя св. Троицы он должен построить. Что же касается его должности, то можно предполагать что, в первоначальном варианте стояло архонт. Поэтому сюжет с Георгием Тарханом никак не может свидетельствовать о хазарской зависимости Сугдеи.

Литература

1. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени. — Симферополь, 2009.
2. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Сорочан С. Б. Крым в «хазарское» время (VIII — середина X вв.): вопросы истории и археологии. — М, 2017.
3. Могаричев Ю. М., Сорочан С. Б. К вопросу об административно-территориальном устройстве Боспора во второй половине VI—VIII вв. // Добруджа. — Добрич; Силистра, 2015. — Вып. 30.
4. Гурулева В. В. Золотые монеты Константина V (741–775), найденные в Судак. // Сугдейский сборник. — Киев; Судак, 2004.
5. Айбабин А. И. Хазарская Сугдея // МАИЭТ. — Симферополь, 2017. — Вып. 22.
6. Айбабин А. И. Хазарская Сугдея // История Крыма. — М., 2017. — Т. I.
7. Сорочан С. Б. Размышления над критикой (К статье А. И. Айбабина о византийско-хазарском кондоминиуме в Крыму) // ХА. — Киев; Харьков, 2014. — Т. 12.

Т. В. Мосякіна (Київ)

Образ церкви у творчості Гільдегарди Бінгенської

Т. Mosiakina (Kyiv)

Church Image in the Works of Hildegard of Bingen

Гільдегарда Бінгенська, як провісник *homo universalis* XII ст., у своїх роботах охоплювала широке коло питань та явищ: від анатомії людини до питань теодицеї. Чимало з них ґрунтувалися на візіях, які більшість вчених відносить до мігренозної аури [1, с. 78]. Дані видіння Гільдегарди згруповані у трьох збірках: «Scivias» (від лат. *Sci vias Domini*), «Liber vitae meritorum» та «Liber divinorum operum», де наявні як роздуми абатиси, так і відповідні зображення, що їх супроводжують.

Якщо «Liber vitae meritorum» постає як збірка, що найяскравіше виражає моральні погляди авторки [2, с. 114], а «Liber divinorum operum» є роботою, присвяченою феноменам творіння та проекційній парі «мікрокосм-макрокосм», то у першій збірці «Scivias», а саме у її другій частині, знаходимо описи візій Гільдегарди, присвячених феномену церкви. Щодо періоду створення самих зображень, більшість науковців погоджуються, датуючи їх останніми роками життя абатиси. Отже, ілюстрації могли бути як безпосередньо її авторства [3], так і авторства художників, що могли працювати у скрипторії абатства [4, с. 458].

Тема церкви у «Scivias» розглянута у III, IV, V та VI візіях. Тут вона постає персоніфікованою — у вигляді жінки.

Спершу, у III візії, церква з'являється як жінка велетенських розмірів, утроба якої заповнена натовпом людей [5, с. 117–118]. Образ церкви сповнений сйав, яке згодом змінює свої властивості у інших візіях.

Тут церква описується Гільдегардою як очисниця людської натури від темних «шкіряних риз», що відкриває їм сйаво спокою. Таким чином, Гільдегарда порівнює чорні шати з одягом неправедності, а світлі — з набутою святістю, та наголошує на ролі церкви як вчителя та провідника у спілкуванні з Богом.

При цьому, абатиса використовує досить натуралістичні метафори, такі як «дві зубні доріжки», що ведуть на схід та на північ, чи метафору «внутрішніх очей», які допомагають пастві осягнути природу церкви [5, с. 118–119].

У IV візії жінка стоїть біля круглої башти з білого каменю, три вікна якої декоровані смарагдами. Тут жінка репрезентує церкву зі святими отцями, є оточеною тими ж дітьми, що і у третій візії. Біла вежа — символізує

Святий Дух. Присутня ієрархічність: як церква є керованою Святим Духом, так і віруючі мають бути керованими церквою [5, с. 120–122].

У V візії церква описується як містичне тіло, тут вона не лише персоніфікована у вигляді жінки, а й саме її тіло має певні проєкції, кожна ділянка тіла наповнена символічним змістом та відповідним кольором. Ділянка від голови до горла — випромінює біле світло, наче криштал. Від горла до пупка — червоне світло, при цьому, воно також має свою градацію. Від горла до пишних грудей — рудуватий колір, що нагадує світанок, а від грудей до пупка — сяє кольором, наче пурпурний гіацинт [5, с. 123–126].

На ділянці червоного кольору Гільдегарда розміщує найпрекраснішу серед жінок з непокритою головою, називаючи її «матір'ю і цвітом троянд та конвалій» та «нареченою наймогутнішого короля», що буде носити найдостойнішого з нащадків. Навколо неї Гільдегарда розташовує натовп людей, що прикрашені золотом та коштовним камінням. Над їх головами — сфера, що символізує невимовну слава Трійці.

Гільдегарда порівнює сонце із Словом Божим, що було явлене в світ, місяць при цьому символізує церкву. Абатиса вказує: по-перше, як місяць змінюється згідно зі своїми фазами, так і церква проходить періоди, коли її члени розвивають свої чесноти та періоди, коли вони зазнають нещастя, дякуючи недолікам людської натури; по-друге Гільдегарда наголошує на тому, що церква не може «запалюватись сама від себе», тобто не є сама по собі джерелом істини, а лише віддзеркалює світло сонця, тобто Слова Божого [5, с. 125].

Кожні ділянки містеріального тіла церкви мають своє значення в контексті історії церкви: ділянка з білим, наче кристал, світлом — символізує вчення апостолів, що охороняє недоторканність церкви; ділянка червонуватого світла від горла до пупка — символізує часи після апостолів, коли церква була достатньо сильною, а релігія — найбільш досконалою та благородною.

Крім того, описуючи церкву у візіях збірки «Scivias», Гільдегарда не лише переносить принцип організації макрокосму на мікрокосм, а й проєктує історію та організацію церковної інституції на внутрішнє життя індивіда, що прагне до досягнення істини.

Також можемо зустріти і метафору вірного шляху як «їжі життя», якою церква має забезпечити паству. Гільдегарда застосовує і поняття «солодких плодів» для позначення вчення апостолів та діяльності церкви. Зокрема, вказує на особливий смак церкви, її аромат та мелодію, порівнює розростання пастви із ростом дерева, а також слідування праведним шляхом без примусу з вдиханням солодкого аромату за своїм бажанням [5, с. 126–147].

Важливим для неї є також поняття обмеження, що має значення відречення земних пристрастей та означає внутрішню, потаємну цнотливість

серця шляхом чистого наслідування Слова. Невинність дає силу церкві не опускається до приземлених речей, а підійматись до речей небесних.

У VI візії церква виступає як наречена Слова Божого, що приймає весільні подарунки — його плоть та кров. Гільдегарда описує тут євхаристію як, з одного боку, засіб спілкування між світами божественним та людським, з другого — як необхідне усвідомлення здійсненої жертви для уникнення відхилення від праведного шляху [5, с. 148–180].

Таким чином, тісно пов'язаними з образом церкви для Гільдегарди стають: люди загалом, паства, єпископи Діва Марія та Ісус Христос. При цьому щодо останніх двох вживаються лише вирази «Діва» та «Слово Боже», тоді як безпосередньо ім'я Ісуса Христа чи Богородиці відсутнє [4, с. 453]. Бог Отець тут також не вказується, про його присутність свідчить лише голос. Характерним є акцентування на феномені світла, осяяння Словом як церкви, так і окремої людини.

Церква у «Scivias» постає у вигляді жінки, кожна частина тіла якої містить особливе значення, яке тлумачиться відповідно до періодів історії церкви та, водночас, має відношення як до духовного життя інституції, так і до внутрішнього життя окремої людини.

Така персоніфікація церкви мала місце і у поетичній творчості Гільдегарди, зокрема, у «Symphonia armonie celestium revelationum» [6]. Церкві присвячено чотири антифони: «O virgo Ecclesia», «Nunc gaudeant», «O orzchis Ecclesia» та «O chorcans lux stellarum».

У першому з них Гільдегарда порівнює церкву із дівою та нареченою Христа, акцентує увагу на спокутній жертві Спасителя та на пастві, що шукає шляху до нього. У «Nunc gaudeant» церква порівнюється з материнською утробою, паства ж описується «тою, що перебуває у обіймах божих» та «мерехтить у крові Спасителя». У «O chorcans lux stellarum» Гільдегарда знаходить для церкви численні метафори: це і сяйво зірок, і яскрава коштовність, і подарунок на весілля, і супутниця янголів.

Унікальним є антифон «O orzchis Ecclesia», оскільки він є єдиним твором Гільдегарди, написаним на власнотвореній нею *lingua ignota*. Саме тут вона застосовує такі лексеми як: *orzchis* (безмірна), *caldemia* (аромат), *loifolum* (родовий відмінок від *loifol* — люди), *crizanta* (помазаник), *chorzta* (блискучий). Слід зазначити, що у словнику *lingua ignota* існують і інші поняття, пов'язані із церквою, які Гільдегарда, проте, не застосовувала у тих творах, що збереглися, принаймні, до наших часів. Серед таких понять: *crizia* (церква), *spancriz* (освячення церкви), *iamischiz* (збірка церковних гімнів), *ophalin* (храм), *kaido* (святина), *criz-* (священний), *scailo* (священник), *clainzo/monzchia* (монастир), *Stalticholz* (вітва), *Phalischer* (анахорет) та інші.

Та цінність цього антифону не лише у лінгвістичній унікальності, а й у поєднанні чуттєвого розуміння церкви з декларуванням її цінності як провід-

ника до істини. Тут церква порівнюється з ароматом стигматів та одночасно і з містом знання.

Таким чином, Гільдегарда з Бінгену, як у збірці «Scivias», так і у антифонах для богослужіння, описує церкву як важливий соціальний інститут, що успадкував апостольське вчення, є шляхом до істини, та розкриває її містеріальне значення, застосовуючи досить чуттєві, земні порівняння церкви з коштовним камінням, нареченою Христа та тілом жінки.

Література

1. *Singer Ch.* The Visions of Hildegard of Bingen // *Yale Journal of biology and medicine*. № 78. — N. H., 2005.
2. *Терехова Л. В.* Філософський потенціал трактату «Liber vitae meritorum» Хільдегарди Бінгенської // *Вісник Національного авіаційного університету*. Сер.: Філософія, Культурологія. № 2. — Київ, 2010.
3. *Caviness M. H.* Hildegard as the Designer of the Illustrations to Her Works // *Hildegard of Bingen: The Context of Her Thought and Art*. — L., 1998.
4. *Морозова Д.* *Lingua Ignota* Хільдегарди Бінгенської. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4657/Morozova_Lingua_ignota_khil%27dehardy.pdf?sequence=1&isAllowed=y
5. *Hozeski B.* Hildegard von Bingen's Mystical Visions: Translated from Scivias. — R., 1985.
6. *Nathaniel M. Campbell, Beverly R. Lomer, Sandstrom-McGuir X.* The Symphonia and Ordo Virtutum of Hildegard von Bingen. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hildegard-society.org/p/music.html#Symphonia>
7. *Fr. Nyarlathotep Otis.* Словарь Lingua Ignota. — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://apokrif93.com/blog/2015/07/01/slovar-lingua-ignota/>

М. М. Синица (Белгород)

Иоанн Лид и личная жизнь ранневизантийского чиновника

M. Sinitca (Belgorod)

John Lydus and the Private Life of Early-byzantine Official

Тема данной работы посвящена семье и личной жизни Иоанна Лида. Иоанн Лид был ранневизантийским чиновником, находившемся на государственной службе в Восточной префектуре претория в течение 41 года и достигнувшем ее высших рангов, а также преподавателем в Константинопольском университете, писателем и ученым [1].

Иоанн Лид родился в 490 г. О дате своего рождения он указывает сам в автобиографическом отрывке своего трактата «О магистратах». Он пишет, что родился в Филадельфии Лидийской, которая находилась у подножия горы Тмол (de mag. III. 26). О происхождении Лида четкой информации нет. Его детство и юность являются предметом реконструкции. Семья Лида относилась к социальной верхушке своего города, вероятно к сословию куриальной местной знати [2]. Он рос в христианской семье [3]. Так как Иоанн хорошо знал латинский, что было редким умением в VI в., следовательно, он получил специальное платное образование в этом языке, которое мог позволить себе не каждый, а лишь богатая семья. А. Чекалова относит семью Иоанна Лида к провинциальной аристократии [4]. Его отец был знаком с Зотиком, являвшимся префектом претория Востока в имперской столице в 511–512 гг. [5]. Зотик всячески покровительствовал своему юному протеже, приходящемуся сыном его друга (de mag. III. 26–28). Помимо Зотика семья Иоанна Лида общалась и с другими представителями аристократии региона (de mag. III. 58–60).

Иоанн Лид в детстве получил хорошее образование, основанное на античной традиции. Именно с ним связано его восхищение римской древностью и яростная апология древнеримской культуры и ценностей, в том числе язычества, в его трактатах. Он упоминает, что был свидетелем языческих церемоний, в городе функционировали языческие храмы и сохранялись идола. Писатель очень гордился древностью своего города и региона. Лид сообщает, что Филадельфия так понравилась своим сохранением древнего антуража, что Прокл и его последователи называли ее «маленькие Афины» (de mens. IV. 2 Bandy) — об этом могли знать только близкие их кругу люди. Недаром, прибыв в Константинополь для повышения своего образования, юный Иоанн посещал философскую школу неоплатоника Агапия, одного из

лучших учеников Прокла (de mag. III. 26). Образование Лида и его восхищение древностью привели к сближению со многими сановниками, также являвшимися поклонниками традиционной культуры. Все это вызывает дискуссии о религии Иоанна Лида, который был весьма толерантен к другим верованиям [6]. Его взгляды близки к взглядам Прокопия Кесарийского, который с сочувствием описывает репрессии против язычников, еретиков, иудеев и самаритян (Proc. Hist. Arc. XI. 14–33, 37), и резко отличаются от взглядов Иоанна Малалы, который воспринимает восстание самаритян враждебно (Mal. Chron. XVIII. 35) и достаточно равнодушно пишет о преследованиях язычников (Mal. Chron. XVIII. 42), обозначая четкую промонофизитскую позицию [7].

В детстве Иоанн Лид являлся очевидцем многочисленных землетрясений, случавшихся в его родной области (de ost. 53), что произвело на него неизгладимое впечатление. С этим, вероятно, связано и его эмоциональное описание пожара и опустошения Константинополя во время восстания «Ника» (de mag. III. 70), и сам интерес к природными явлениям, как предзнаменованиям исторических событий, чему посвящен его трактат «О знамениях». Землетрясениям в этом контексте посвящен отдельный раздел книги (de ost. 53–58).

В 511 г., в возрасте 21 год, Лид прибыл в столицу. Получив пост в префектуре, молодой человек со рвением принялся за свои обязанности. Благодаря знаниям латинского языка и образованности он мог совмещать несколько должностей, в том числе и при дворе. В кратчайший срок ему удалось добиться небывалых успехов. Этому в немалой степени способствовало покровительство Зотика, которому в благодарность автор посвятил свой первый панегирик (de mag. III. 26–28).

В это время в префектуре была целая лидийская диаспора, в том числе и родственник Иоанна, его двоюродный брат Аммиан [8]. Они устроили и выгодный брак молодому человеку, как полагают исследователи, на лидийке [9], возможно, являвшейся дочерью начальника Лида [10]. Брак был заключен в 512 г. Она была из богатой семьи (de mag. III. 28). Несмотря на то, что брак был заключен по расчету, юному чиновнику нравилась его супруга. Свадьбу сыграли в июне. Однако счастье было недолгим — жена вскоре умерла, о чем с печалью сообщает автор в трактате «О месяцах», говоря, что она была самой дорогой для него (de mens. IV. 86 Bandy). После смерти жены застопорилась и карьера Лида.

В результате пережитых потрясений и карьерных неудач Иоанн Лид возненавидел службу и обратился к науке. Это произошло примерно в 520–530-е гг. Он пишет, что всего себя посвятил книгам (Lyd. de mag. III. 28). Его интересы простирались в области истории римского государства, древнеримской культуры и языка. В списке называемых источников в трактатах Лида выделяется более 600 авторов [2]. Он обращался в государственные архивы,

искал редкие книги. Вероятно, в 536 г., состоялась служебная поездка Лида на Кипр, где он приобрел редкий свиток с Сивиллиными оракулами, возможно, у иудея (de mens. IV. 52 Bandy). Аналогично досуг любил проводить и Агафий Миринейский, страдающий от того, что вместо чтения книг ему приходится заниматься адвокатской практикой (Agath. Hist. III. 1).

Еще одним любимым средством времяпрепровождения Лида был ипподром. Хотя прямо об этом не говорится нигде в его произведениях, подробное описание устройства ипподрома, забегов колесниц, количества участников, формы и ее символического значения (de mens. I. 6; II. 12–13 Bandy) может указывать на то, что Лид часто посещал его. Такой же досуг предпочитал и Менаандр Протиктор (Men. fr. 1). Лид был хорошо знаком с архитектурой и скульптурой Константинополя, вероятно он часто совершал прогулки по городу (напр. de mag. III. 46, 70).

После смерти жены Иоанн Лид оставался одиноким. Он больше ничего не сообщает о других женах и вероятных детях. Он тщательно следил за своей репутацией. Отношение к распутству у него крайне негативное. Он обрушивается с резкой критикой на беспорядочную жизнь и извращения своего начальника Иоанна Каппадокийского, делая акцент на их сексуальной стороне (de mag. II. 17, 20–21; III. 57–58, 61–62, 64–65). Хотя Лид резко осуждает такой образ жизни, и вряд ли вел подобный, в его трактате наблюдаются и гомосексуальные наклонности. В частности, в эротических терминах он описывает отношения со своими покровителями (de mag. II. 26; III. 73).

Лид был весьма консервативен. В современности он видел время упадка, что произошло из-за нововведений и забвения традиции (de mag. II. 7). В то же время в политическом отношении он скорее конформист [11].

Интеллектуальные усилия Лида обратили на себя внимание самого императора. Впечатленный эрудицией и познаниями в латыни ученого, Юстиниан поручил ему произнести панегирик на латыни перед послами из Рима. Панегирик так понравился императору, что он предложил Лиду написать работу об удачной римско-персидской войне 530 г., а также направил постановление в адрес префекта города о назначении Лида преподавателем в Константинопольской высшей школе. В постановлении хвалятся его ученость, грамматическая точность и поэтическое изящество (de mag. III. 28–29). После этого Лид совмещал государственную службу и преподавательскую деятельность. Именно в преподавателем Лид издал два своих трактата «О месяцах» и «О знамениях» (Suid. I. 465).

Иоанн Лид прожил большую часть жизни в Константинополе. В 551/552 г. он вышел в отставку в возрасте 62 лет, в высоком ранге и удостоился высоких почестей в знак признания его заслуг. Однако пенсия автора была необычайно маленькая, как и зарплата в последние годы службы. После отставки он продолжил свои научные занятия (de mag. III. 30, 66–67). О его

смерти ничего неизвестно. Дата смерти вызывает дискуссии у исследователей, она датируется 550–560-ми гг. [13].

Таким образом, Иоанн Лид предстает в качестве писателя-эрудита, хранителя древней традиции в Ранней Византии. Его жизненные перипетии оказали значимое влияние на формирование его взглядов и интересов. Автор происходил из провинциальной знатной и богатой семьи и надеялся сделать блестящую карьеру. Однако в личной жизни и карьере он потерпел неудачу, рано овдовев, и сосредоточился на научной деятельности, принесшей ему доход и славу. Он умело прятал свои истинные взгляды под маской внешней лояльности.

Литература

1. *IOANNES LYDUS* 75 // The Prosopography of The later Roman Empire. Vol. II. A.D. 395–527 / ed. J. R. Martindale. — Cambridge University Press, 1980.
2. *Maas M.* John Lydus and the Roman Past. — L.; N. Y., 1992.
3. *Treadgold W.* The Early Byzantine Historians. PM, 2010.
4. *Чекалова А.* Эволюция представлений о знатности в Византии второй половины V—VI в. // Византийский временник. — 1991. — Т. 52 (77).
5. *Zoticus* // The Prosopography of The later Roman Empire. Vol. 2. A. D. 395–527 / ed. J. R. Martindale. — Cambridge University Press, 1980.
6. *Kaldellis A.* The Religion of Ioannes Lydos // Phoenix. — Vol. 57. No. 3/4. — 2003.
7. *Кобзева А.* К вопросу о религиозных взглядах Иоанна Малалы // Научные ведомости БелГУ. Сер. История. Политология. — 2016. — № 1(222), вып. 37.
8. *Tóth A. J.* John Lydus — Pagan and Christian // Pagans and Christians in the Late Roman Empire. New Evidence, New Approaches (4th — 8th centuries). — Budapest, 2017.
9. *Bandy A.* Introduction // Ioannes Lydus. De Magistratibus (On powers, or, The magistracies of the Roman state) / ed. A. Bandy. — Edwin mellen Press, 2013.
10. *Downey G.* Constantinople in the Age of Justinian. — University of Oklahoma Press, 1981.
11. *Удальцова З.* Из византийской хронографии VII в. // Византийский временник. — 1984. — Т. 45 (70).
12. *Jean le Lydien.* Des Magistratures de l'État Romain. T. I. 1ère partie. Introduction générale / Texte ét., tr. et comm. par M. Dubuisson, J. Schamp. — P., 2006. — T. 1–2.

С. Б. Сорочан (Харьков)

**К датировке и интерпретации комплекса
Уваровской базилики в византийском Херсоне**

S. Sorochan (Kharkov)

**About the Dating and Interpretation of the Complex
of the Uvarov Basilica in the Byzantine Cherson**

Мне представляется необходимым изложить в тезисном порядке те возражения, которые вызвала пространная статья Л. Г. Хрушковой «Епископальная базилика Херсонеса Таврического: методы изучения, результаты, современный взгляд», изданная в 2016 г. во «Владимирском сборнике» [1, с. 327–435]. Это сакральное сооружение, отраженное не только в археологических, но и письменных агиографических источниках, являлось самым крупным и роскошным епископальным храмом Херсона, а точнее, целым комплексом построек, объединенных единым планом. Имеющиеся нарративные источники позволяют высказать достаточно уверенное предположение, что его центральное сооружение — епископальная базилика — была освящена во имя Апостолов Петра и Павла и известна как «большая базилика» (*basilika major, ad maiorem basilicam, «кафолика церковь»*). Ряд вопросов, порожденных ее исследованиями, действительно являются дискуссионными и фокусируют «...все проблемы, связанные с изучением ранневизантийской архитектуры Херсонеса и всего Крыма».

Тем не менее, хочу заметить, что я никогда не относил «строительный бум», несомненно, пережитый этим городом, лишь к концу VI — первой половине VII вв. По моим наблюдениям, он начался около середины VI ст. и завершился в VII в. Базилика Крузе (№ 14), которую Л. Г. Хрушкова приводит в качестве раннего хронологического репера массового строительства, по последним данным, полученным в результате археологических исследований С. В. Ушакова, датируется второй четвертью — серединой VI в., то есть может относиться к постройкам времени завершения правления Юстиниана I (527–565 гг.) и не ломает этот ряд.

Сама Уваровская базилика (№ 23), судя по известной херсонесской медной монете того типа, который выпускался в правление Юстина II (565–578) и вплоть до начала правления Маврикия (582–602 гг.), — той самой монете из колодца, над которым прошла западная капитальная стена нартекса базилики, — как архитектурный комплекс возникла не ранее конца VI в.

Конечно, можно считать эту монету каким-то образом попавшей в колодец позже, но с куда большим основанием можно этой находке К. К. Косцюшко-Валюжинича доверять, как и напольным мозаикам, находящим аналогии в VI в. Наличие атриума (аулы) не является надежным отнесением базилики именно к V в. (такие внешние дворы были не редкостью для ранневизантийских крупных храмов). К тому же исследования С. Г. Рыжова под участком западной стены аулы в 1983 г. позволили получить материал, в котором наиболее поздними были амфоры класса конца IV — конца VI вв. Равно как не могут быть таким доказательством и мраморные капители колонн V столетия, поскольку они, как и большинство таких артефактов, являлись спoliaми (в частности, здесь присутствуют колонны и другие ордерные детали по меньшей мере от трех различных и разновременных языческих храмов от III в. до н. э. до второй половины II — начала III вв. н. э., но это не дает оснований возводить постройку храма к этим временам). На месте базилики действительно мог существовать более ранний христианский сакральный объект (я разделял это предположение, впервые высказанное Д. В. Айналовым), но, надо подчеркнуть, к собственно большой Уваровской базилике он не имел отношения и все следы его уничтожены при последующем строительстве нового обширного архитектурного ансамбля на скальной поверхности кварталов IV—V, где, судя по дошедшим следам, прежде несомненно находились жилые усадьбы, хозяйственные сооружения, колодцы.

Солёя базилики № 23, невнятно описанная первым раскопщиком, А. С. Уваровым, а вслед за ним и другими исследователями, не сохранилась: отсюда разноречивых мнений о ее устройстве, внешнем виде, наличии или отсутствии ограждения. Во всяком случае, на планах-чертежах А. С. Уварова, М. И. Скубетова и Н. М. Янышева она, как и полагается солее, ведущей от алтарного возвышения, выглядеть вытянутым прямоугольником от вимы в сторону, вероятно, некогда находившегося по центру наоса возвышения амвона и, будучи по своему смыслу проходом к алтарю, вполне могла быть огорожена барьером. Я, как и А. С. Уваров, никогда не смешивал амвон с солеей как литургические конструкции, но реконструировать их вид ныне можно лишь гипотетически, что для амвона сделано А. Бернацким на основе отдельных сохранившихся мраморных деталей.

Помещение, примыкавшее с севера к нартексу базилики № 23, следует интерпретировать, скорее, как меморий или скевофилакий, а не диаконник, причем не из-за погребений под его полом (такие случаи встречаются), а из-за отсутствия прямой связи с алтарем минуя северный неф. Попросту говоря, облаченный для Большого Входа священник не мог бы оттуда попасть в храм к алтарю во время Литургии Таинства.

Мartiрий, устроенный в восточной оконечности южной «галереи» Уваровской базилики, предназначался для привелегированных захоронений,

включая епископские, в крипте-склепе этой церкви. Тут сомнений нет, в отличие от назначения отверстия около 45 см диаметром, сделанного в толще свода склепа и прикрывавшегося сверху квадратной плитой вровень с полом в помещении мартирия. Мое предположение о связи его с христианскими праздничными «вечерами любви», агапами, коллективными молитвенными трапезами единоверцев, иногда на гробницах святых, - агапами, какие византийский мир, подчеркиваю, знал до конца VII в. включительно, тем более подходит, если принять предположение самой Л. Г. Хрушковой о существовании на этом месте более раннего христианского храма V в., когда практика агап еще не была отменена канонами Вселенского Трулльского собора 691–692 гг. Над склепом в таких случаях помещали алтарный столик с дополнительной столешницей — менсой, какие известны в ранневизантийском Херсоне (на примере находок К. К. Косцюшко Валюжинича во время раскопок загородного храма Богородицы Влахернской). Предполагаемый Л. Г. Хрушковой визуальный контакт верующих с чтимыми гробницами, мощами, покоившимися в склепе, через отверстие — «глазок» глубиной около 0,8 м в его массивном скальном потолке, был предельно ограничен, а по сути, дела, ничего не давал бы, кроме крошечного пятка на полу темной крипты, хотя исключить и такое сакральное использование отверстия невозможно.

И, наконец, остается непонятным, почему близость береговой линии и некое «неудобное положение самого важного религиозного центра Херсонеса» (?) заставляет Л. Г. Хрушкову относить мартиральный храм «А» (1904 г.), входивший с востока в епископальный комплекс, к самым ранним сооружениям, предшествующим базилике № 23? Это абсолютно несовместимо с тем, что храм «А» был возведен над краем открытой в 1901 г. большой рыбозасолочной цистерны «а» (№ 52), засыпанной в середине — конце VI в. при нивелировке участка для строительства ансамбля архитектурного церковного комплекса на северо-восточном берегу города. К слову, это обстоятельство еще раз подтверждает мнение тех исследователей, которые относят строительство комплекса Уваровской базилики ко времени не раньше правления императора Юстина II (565–578 гг.), но никак не к V в.

По моему мнению, строительство сакрального епископального комплекса велось в конце VI — начале VII вв. на месте двух предварительно расчищенных бывших жилых кварталов площадью около 5000 кв. м, началось с купольного баптистерия (№ 24) и большой базилики, освященной во имя первоверховных Апостолов, и завершилось строительством малой мемориальной базилики-мартирия с триконхальной апсидой (храмом «А», открытым в 1904 г.). Анализ агиографических источников позволяет предполагать, что эта мартиральная или поминальная церковь была освящена во имя Св. Проккопия (она фигурирует в событиях 861 г. связанных с розысками мощей

Св. муч. Климента Римского, предпринятых архиепископом Херсона Георгием, Константином Философом и священником этой церкви Соломоном). В любом случае, храм «А» идеально архитектурно уравнивал «пустой» юго-восточный угол епископального комплекса. Примечательно, что в большой базилике-кириаке служили ежедневную Божественную литургию и здесь же, в молельне с мартирием поклонялись свв. мощам. Этому сакральному культу служил склеп с отверстием в его своде. Следовательно, уже в момент возведения данного важного архитектурного комплекса строители предусмотрели специальные помещения для отправления крещального и мемориального культов, а, возможно, и для осуществления харитарной деятельности (включая устройство страноприимного птохиона или ксенодохиона в южной «галерее») под кураторством самого епископа, который жил здесь, в юго-западной части комплекса, и резиденцию которого не переносили отсюда по меньшей мере до XIII в.

Литература

1. Хрушкова Л. Г. Епископская базилика Херсонеса Таврического: методы изучения, результаты, современный взгляд // Владимирский сборник. Материалы международных научных конференций «I и II Свято-Владимирские чтения» / отв. ред. В. В. Майко и Т. Ю. Яшаева. — Калининград, 2016.

В. Г. Циватый (Киев)

Европейская дипломатия в ментальном восприятии английского общества эпохи Средневековья

V. Tsivatyi (Kiev)

European Diplomacy in Mental Perception English Society of the Middle Ages

В истории политической мысли и институционального развития органов внешних сношений государств, дипломатия и её институты всегда рассматривались как часть ментальной и социополитической культуры общества, как в мирных условиях, так и в периоды войн Средневековья и раннего Нового времени [1, с. 271–285].

В яркой палитре политико-дипломатической и конфессиональной истории Европы видное место занимает дипломатия Англии, с деятельностью которой связывают блестящие внешнеполитические успехи и опасные концепции, которые позволяли этому государству последовательно отстаивать свои национальные интересы даже в самые трудные моменты ее истории.

Важную роль в международной жизни средневековой Европы играли папы. Так, папа Юлий II (1503–1513) и папа Александр VI (1492–1503), оба понтифика активно вмешивались в европейскую внешнюю политику и дипломатию, а Юлий II лично участвовал в военных походах в ходе Итальянских войн (1494–1559). Их активная международная политика откладывала свой отпечаток и предопределяла специфику гуманистической, во многом — пацифистской, мысли английского Возрождения предреформационной эпохи.

Наша цель — выявить реакцию представителей интеллектуальной элиты английского общества, (Д. Колета, Т. Мора и Эразма Роттердамского), на европейскую дипломатию и внешнюю политику, в частности — антифранцузские походы Генриха VIII в 1512–1513 гг. и соотношение концептов «мир» и «война» как дипломатического инструментария.

Английское королевство с воцарением династии Тюдоров, особенно Генриха VIII, представляло для многих образец гражданского мира и справедливости. В королевском совете большим влиянием пользовалась «партия мира», группировавшаяся вокруг королевы-матери Маргарет Бофор и включавшая высших государственных деятелей — епископов Р. Фокса и Дж. Фишера, архиепископа У. Уорема, королевского секретаря Т. Рутела. О ней упоминал посол Фердинанда в Лондоне Луис Каррос в письме от 6 декабря

1514 г.: «Они не любят быть во вражде с кем-либо или идти войной на какого угодно короля...» [2, р. 249].

Идеал этой антивоенной оппозиции — общий мир всех христианских королей, соединившихся для борьбы против турок, — не противоречил традиционной средневековой христианской концепции войны и мира. Он был сформулирован Дж. Фишером, епископом Рочестерским, в речи на похоронах леди Бофор (1509 г.): «Она, от которой я многократно это слышал, говорила, что, если бы христианские государи соединились и поднялись войной на врагов веры, она была бы рада за ними последовать и помогать стирать их белье ради любви ко Христу» [3, р. 47].

Политические приоритеты этой части королевского совета отражает и выступление того же Дж. Фишера на погребении короля Генриха VII. Главная заслуга покойного государя, по мнению епископа, заключалась в том, что «...союзные договоры он имел со всеми христианскими королями, ...при нём его королевство многие годы пребывало в мире и спокойствии» [3, р. 40–41].

Эразм в латинском стихотворении 1499 г. писал о Генрихе VII: «...Король — лишь чудо века этого. / Он одинаково сведущ в искусстве Паллады и Марса, / Он битв знаток, но мир ему возлюбленней» [4, с. 127].

С началом царствования Генриха VIII многие гуманисты связывали наступление в Англии «золотого века» мира, социальных реформ, расцвета культуры, прогресса. Т. Мор в своих латинских эпитафиях создает идеализированный поэтический портрет нового короля — просвещенного государя, установившего мир в королевстве [5, с. 14–17].

Известия о молодом английском короле — политике и дипломате, образованном и либеральном, покровителе ученых — заставили Эразма, чаявшего мира и «сладкой свободы», покинуть Италию и на долгие годы поселиться на британской земле. Письма Эразма из Англии 1509–1511 гг. пестрят похвалами в адрес «самого образованного монарха своего времени» и королевского двора, «более похожего на академию» [6, р. 355–558, 585–586, 601–602].

Англия, не имея очевидного интереса в борьбе за Италию, до 1511 г. избегала участия в континентальных войнах. Выступление против Франции было крайне невыгодным предприятием, означавшим, помимо денежных трат, войну в проливе, разрыв «вечного мира» с Шотландией, вероятные внутренние распри. Однако Генрих VIII 13 ноября 1511 г. подписал договор с Арагоном с обязательством начать войну против Франции в апреле следующего года.

Чем же было обусловлено решение британского монарха? В новейших исследованиях эпохи Тюдоров встречаются попытки объяснить особенности политики Генриха VIII неудачами в семейной жизни, описанными в терминах Эдипова комплекса [7, р. 124–149]. Фигуры отца и старшего брата определенно сыграли негативную роль в формировании характера короля, привив ему постоянное стремление к лидерству как реакцию на подспудное чувство

собственного несоответствия [8, с. 184–208]. Снискав лавры короля-философа, Генрих VIII теперь попытался превзойти достижения предыдущего правления на военной стезе, взыскав рыцарской славы.

Военные события 1511–1513 гг. оставили заметный след в творчестве «оксфордских реформаторов». Так, Т. Мор в первой книге «Утопии» устами Гитлодея критиковал политико-дипломатические интриги европейских дворов, то объединявшихся с Францией против Венеции в Камбрейскую лигу, то создававших вместе с разоренной Венецией Священную лигу «против варваров» [9, с. 149–155]. Эпизоды войны Генриха VIII против Франции — послужили поводом к литературной полемике с французским гуманистом Жерменом де Бри [10, с. 92].

Подход Мора к проблеме войны и мира отличается наибольшей по сравнению с Эразмом и Колетом прагматичностью и дипломатичностью. В качестве причин, побуждающих к ведению войны и усобиц, Мор выделяет две. С одной стороны, это существование феодальных рыцарских дружин, которые «отважно голодают, если только они отважно не разбойничают», а с другой — сохранение постоянного наемного войска, вынуждающего политиков «искать повод для войны, чтоб не было у них неопытных солдат и людей, не готовых резать безвозмездно» [10, с. 130–131].

«Дела в Италии», «итальянские события» занимают ведущее место в переписке Эразма периода 1511–1513 гг., предназначенной по большей части для печати. Переживаемое гуманистом разочарование рельефно выступает в письме (ноябрь 1513 г.) из Кембриджа, где Эразм сокрушается, что рассчитывал на «золотой век» культуры в Англии под покровительством Генриха VIII, «пока трубный глас Юлия не призвал весь мир к оружию» [11, р. 84]. В письме итальянскому гуманисту Андреа Аммоню, служившему секретарем английского короля, Эразм открыто заявляет о своей ненависти к войне (*odio belli*) [11, р. 483].

Осенью 1511 г., когда угроза войны с Францией в результате заключения договора с Арагоном стала очевидной, Эразм опубликовал ставшую бестселлером сатиру «Похвала глупости». Три главы этого сочинения — LIX, LX, LXIV — посвящены теме войны и дипломатии [11, р. 130–131, 132, 142–144].

Таким образом, ренессансная концепция ненасилия в теории дипломатии акцентирует именно общественно-преобразующую, очищающую роль ненасилия. Концепты «мир» и «война» становятся ментально оснополагающими для английской гуманистической мысли XVI в. Ренессансное понимание ненасилия предполагало обращение к разуму противников, могущему восстановить мир, а также попытки через воспитание нравственно совершенствовать человека и общество.

Для Джона Колета, Эразма Роттердамского, Томаса Мора христианская любовь к ближнему была эффективным орудием преобразования межличностных отношений, общественных институтов, взаимоотношений классов и государств. Это дает основание опровергнуть тезис об отрицательной связи

христианской философии ненасилия с реальной общественной практикой того времени. С учетом вовлеченности мыслителей круга Эразма — Колета в европейскую политику и дипломатию исследуемого периода трудно счесть позицию ненасилия результатом политической некомпетентности, недостаточного понимания реальности. Ненасильственная борьба для них являлась реальным, более действенным, чем другие, средством борьбы за мир, т. к. победа с помощью насилия может дать лишь кратковременные плоды. Ненасилие же стимулирует доброе начало в человеке, апеллируя к его свободной воле, путем воспитания и образования приумножая заложенное Творцом добро.

В устранении не только любого конфликта, но и самой основы его (зла, зависти, гнева, похоти, жадности), возможном только на путях ненасильственной борьбы через «второе творение» человека, и находится залог политической эффективности ненасилия и дипломатического инструментария.

Литература

1. Циватый В. Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI—XVIII вв.) // Перечитывая Макиавелли. идеи и политическая практика через века и страны: сборник научных статей / под ред. М. А. Юсима. — М., 2013.
2. *Letters, Despatches and State Papers relating to the Negotiations between England and Spain*/ ed. Bergenroth G. A. V. II. — L., 1866.
3. Цит. по.: *Adams R. P. The better part of Valor. More, Erasmus, Colet and Vives on humanism, war and peace.* — Washington, 1962.
4. Эразм Роттердамский. Стихотворения. Иоанн Секунд. Поцелуи / перев. с лат. Ю. Ф. Шульца, С. В. Шервинского. — М., 1983.
5. Мор Т. Эпиграммы. История Ричарда III. — М., 1973.
6. *Erasmus Desideruis. Opus epistolarum Erasmi Roterodami. Rec. per P. S. et H. M. Allen.* — T. I—IV. — Oxonii, 1906–1922.
7. *Flugel J. C. On the Character and Married Life of Henry VIII. Psychoanalysis and History* / ed. B. Majlish, E. Cliffs. — N. Y., 1963.
1. Грин В. Безумные короли. Личная травма и судьба народов. — Ростов-на-Дону, 1997.
8. Мор Т. Утопия / перевод с лат. Ю. М. Каган. — М., 1978.
9. Осинковский И. Н. Томас Мор: утопический коммунизм, гуманизм, Реформация. — М., 1978.
10. Эразм Роттердамский. Похвала глупости / перев. с лат. П. К. Губера; составление, вступительная статья, примечания А. Л. Субботина. — М., 1991.

О. С. Яшна (Київ)

**Торговельні контакти населення Мангуп-Кале в V ст.
(за матеріалами тарної кераміки)**

О. Yashna (Kyiv)

**Trade Contacts of the Mangup-Kale Population in the Fifth Century
(on Materials of Tare Ceramics)**

Мангуп-Кале — найбільш великий пам'ятник з групи так званих «печерних міст», розташованих у Південно-Західному Криму (рис. 1). Він є багатопалатним поселенням, яке функціонувало з другої половини III до середини XVIII ст. З початку заселення, мешканці почали налагоджувати торговельні контакти, які переросли в міцні економічні зв'язки. Про характер цих економічних взаємовідносин періоду III—IV ст. ми вже писали [1].

Метою цієї роботи є реконструкція економічних зв'язків населення плато в V ст., що зроблена на аналізі знахідок амфор з археологічних контекстів Мангуп-Кале пізньоримсько-ранньовізантійського періоду (друга половина III — кінець VIII ст.).

Наприкінці IV—V ст. на території Мангупа з'явилися нові типи амфор. Вузькогорлі світлоглиняні амфори типу Е за Шеловим кінця IV — середини V ст. [2, с. 19] складають 1,05 % (187 екземплярів) всієї тарної кераміки (17 859 екз). Це єдиний тип амфор, виробництво якого не виходить за межі V ст. На Мангупському поселенні посудини типу Е виявлені як домішки більш раннього матеріалу в шарах, що формувалися протягом IV — середини VI ст., IV — другої половини VI ст., кінця IV—VII ст., VI — початку IX ст., а також одночасних засипах VI ст. В археологічних комплексах початку — першої половини V ст. амфори були матеріалом, що датує. З V ст. в археологічних комплексах Мангупа з'явилися фрагменти амфор типу Böttger III.1 V — кінця VI / початку VII ст. [3, S. 50–51]. Складність полягає в тому, що ці посудини в усьому, крім форми дна, схожі з амфорами типу V за Антоною [4, с. 85]. Тому, починаючи з другої чверті VI ст., коли розпочалося виробництво останніх, посудини типу Böttger III. 1, знайдені у фрагментах, важко виокремити. Амфори типу Böttger III. 1 (197 екземплярів — 1,1 %) знаходилися в засипах господарчих ям V ст., V—VI ст., VI ст., горизонтах, які формувалися протягом III—V/початку VI ст., IV — другої половини VI ст., кінця IV—VII ст.

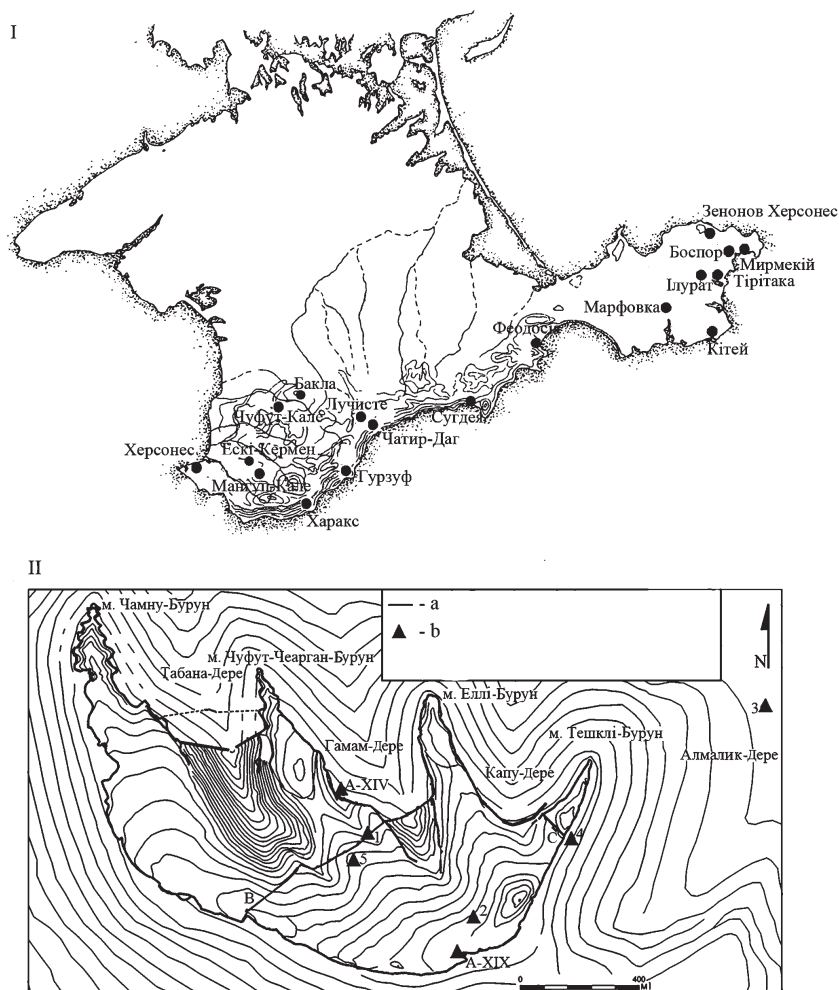

Рис. 1. I – Розташування Мангуп-Кале на карті Криму;

II – План плато Мангуп-Кале з позначенням ділянок археологічних досліджень
Умовні позначення: А – Головна лінія оборони; В – Друга лінія оборони; С – цитадель;
а – оборонні стіни; b – об'єкти археологічних досліджень: 1 – Лагерна балка; 2 – Церква
Св. Костянтина; 3 – Могильник в балці Алмалик-Дере; 4 – Стратиграфічний розкоп на
схилі мису Тешкли-Бурун; 5 – Базилика

Fig. 1. I – Location of Mangup-Kale on the map of Crimea;

II – Plan of the Mangup-Kale plateau with the designation of the archeological
investigation areas

Symbols: A – The main fortification line; B – The second fortification line; C – Citadel;
a – defensive walls; b – objects of archaeological research: 1 – Camp gully; 2 – Church of
St. Constantine; 3 – Necropolis in the Almalik-Dere gully; 4 – Stratigraphic excavation on
the slopes of the Teshkli-Burun Cape; 5 – Basilica

У V ст. на територію Мангупа поставляли товари в синопських амфорах типів Делакеу (середина IV/V — початок VI ст.) [5, с. 134] — 9,54 % і «Carottes» (кінець IV — друга половина VII ст.) [6, с. 255] — 8,42 %. Імовірно, посудини типу Делакеу з'явилися тут ще в другій половині IV ст. Це побічно доводять знахідки амфор на поселеннях на горі Тас-Тепе [7, рис. 3: 1] і в Барабанівській балці [8, с. 15]¹. На Мангупі вони зустрічалися лише в одному археологічному комплексі другої половини III—IV ст., за яким можна робити висновок, що посудини типу Делакеу з'явилися на плато в IV ст. В основному ж амфори типу Делакеу виявлені в комплексах Мангуп-Кале, які датовані широко, або пізнішим часом: III—V/початком VI ст., IV — серединою VI ст., IV — другою половиною VI ст., другою половиною IV—VI ст., V ст., початком/першою половиною V ст., VI ст. Разом із посудинами типу «Carottes» вони зустрічалися в археологічних комплексах IV — початку/першої половини V ст., кінця IV—VII ст., IV—X ст., V ст., V—VI ст., першої половини VI ст., другої половини VI ст., VI ст., VI—VII ст., другої половини VI—VII ст., VI — початку IX ст., VI — другої половини IX ст.

Починаючи з V ст. в комплексах поселення з'явилися амфори з рифленням тулуба типу «набігаюча хвиля» (LRA 1 Benghazi) кінця IV/початку V — середини VII ст. [9, р. 212–216]. Вони складають 9,73 % (1737 екз.) всієї тарної кераміки. Відзначимо, що амфори типу LRA 1 Benghazi є одними з найпоширеніших тарних посудин на Мангупі. Вони виявлені в археологічних комплексах IV — початку/першої половини V ст., IV — другої половини VI ст., кінця IV—VII ст., IV—X ст., початку/першої половини V ст., V ст., першої половини VI ст., другої половини VI ст., VI ст., VI—VII ст., другої половини VI—VII ст., VI — початку IX ст., VI — другої половини IX ст.

Очевидно, в V ст. на Мангуп почали проникати амфори з воронкоподібним горлом і густим гребінчастим рифленням по тулубу типу LRA 2 Benghazi [9, р. 217–219]. Хоча виробництво посудин почалося в IV ст., на території Криму вони частіше зустрічалися в V—VI ст. На Мангуп-Кале вони виявлені в археологічних комплексах IV — другої половини VI ст., кінця IV—VII ст., VI ст., другої половини VI ст., VI—VII ст., VI — початку IX ст., VI — другої половини IX ст., другої половини VI—IX ст.

Імовірно, ще в IV ст. на Мангупі з'явилися амфори з «перехопленням» IV — першої половини VII ст. (12,67 % — 2263 екз.) [4, с. 82–83]. Продукти в них поставлялися на поселення протягом наступних трьох століть. Посудини виявлені в археологічних комплексах IV — другої половини VI ст., другої

¹ Враховуючи, що всі типи амфор III—IV ст., виявлені на зазначених поселеннях, наявні в контекстах Мангупського городища, ми робимо висновок, що ці типи посудин поширювалися по всій території передгірської та гірської Таврики. Тому нічого не заважало амфорам типу Делакеу, які виявлені в поселеннях на г. Тас-Тепе і в Барабанівській балці, також проникати на Мангуп уже в IV ст.

половини IV — першої половини VI ст., другої половини IV—VI ст., кінця IV—VII ст., початку/першої половини V ст., V ст., другої половини V ст., V—VI ст., першої половини VI ст., VI ст., другої половини VI ст., другої половини VI—VII ст., VI — початку IX ст., VI — другої половини IX ст.

Таким чином, у V ст. Мангупське поселення розрослося та розширило господарську й торговельну діяльність. Це вказує на те, що гунське вторгнення в Таврику в останній чверті IV ст. не призвело до негативних наслідків. Наприкінці IV ст. гунни встановили свій протекторат на Боспорі та пішли далі на Захід, повернувшись до Східного Криму лише в середині V ст. [10, с. 73, 77, 79]. В економіці Боспору спостерігалися зміни. Зокрема, до початку V ст. припинилося виробництво масивних амфор типів 72, 73 за Зеест, які, ймовірно, випускали на Боспорі [11, с. 111–112]. Можливо, це пов'язано з тим, що сюди постачали продукти в тарних посудинах інших центрів, тому він більше не потребував виробництва власних амфор, а використовував імпортні вироби. Крім того, нам невідомо, в якому з регіонів Північного Причорномор'я виробляли амфори типу Böttger III.1. За структурою черепка ці амфори схожі з посудинами типів 72, 73 за Зеест, тому можна припустити, що їх виробляли десь на Боспорі. Можливо, що керамічні майстерні регіону просто перекваліфікувалися і стали випускати невеликі посудини, зручніші для транспортування.

Знахідки в мангупських археологічних комплексах амфор типу Böttger III. 1 (V—VI/початку VII ст.), які вироблялися на території Східного Криму, свідчать про те, що торговельні зв'язки Мангупа з Боспором, які були налагоджені в IV ст., не припинилися.

Тоді ж зросла кількість імпортної продукції з території Малої Азії, Кавказу, островів Егейського басейну. З території Малої Азії надходили товари в гераклейських амфорах типу Е за Шеловим, синопських посудинах типів Делакеу і «Carottes». Знахідки на поселенні амфор типів LRA 1 і LRA 2 Benghazi свідчать про постачання товарів із Сирії, з островів Егейського та Середземного морів. Про імпорту з території Кавказу вказують знахідки на Мангупі амфор із «перехопленням» колхідського виробництва.

Основними товарами, які привозили з Малої Азії, басейнів Егейського та Середземного морів, були вино й оливкова олія [9, р. 215]. Зерно навряд чи входило до розряду імпорту із зазначених місцевостей, скоріше мешканці Мангупа отримували його з навколишніх долин, придатних для землеробства. У колхідських амфорах транспортували нафту або дьоготь [12, р. 32], можливо, вино [13, с. 131–132].

Посередником у торгових контактах населення Мангупа з віддаленими регіонами продовжував виступати Херсонес, зв'язки якого з Візантією зміцнилися. Місто знаходилося в залежності від імперії і платило їй торгові мита та податки, а та в свою чергу здійснювала будівництво та укріплення фортифікаційних споруд [14, с. 59–62]. У зв'язку з тим, що Херсонес входив

у сферу інтересів Візантії, імперія вже в V ст., ймовірно, придивлялася до сусідньої з нею території Південно-Західного Криму, населеної варварами. Цілком можливо, що держава налагоджувала, перш за все, торговельні контакти, керуючись перспективою політичних взаємин.

Література

1. *Иванова О. С.* Амфоры поздне римского времени из раскопок Мангупа // Крым в сарматскую эпоху (II в. до н. э. — IV в. н. э.): сборник науч. ст. под ред. И. Н. Храпунова. — Симферополь; Бахчисарай, 2013.
2. *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — № 156.
3. *Böttger B.* Die Gefäßkeramik aus dem Kastel Jatrus // Jatrus-Krivina. — 1982. — Bd. 2.
4. *Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута Л. П., Кадеев В. И., Романчук А. И.* Средневековые амфоры Херсонеса // АДСВ. — 1971. — Вып. 7.
5. *Яшина О. С.* Амфоры типа Делакеу из раскопок Мангупа // ПИФК. — 2015. — Вып. 3(49).
6. *Яшина О. С.* Амфоры типа «Carottes» из раскопок Мангуп-Кале (Юго-Западный Крым) // STRATUM PLUS. — 2016. — № 4.
7. *Кутайсов В. А.* Городище первых веков н. э. на горе Тас-Тепе в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.: сборник научных трудов. — Киев, 1983.
8. *Храпунов И. Н., Власов В. П., Смокотина А. В., Шапцев М. С.* Поселение в Барабановской балке (по результатам раскопок 2007 и 2008 гг.). — Симферополь, 2009.
9. *Riley J. A.* The Coarse Pottery from Berenice // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). — 1979. — Vol. 2.
10. *Айбабин А. И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999.
11. *Зеест И. Б.* Керамическая тара Боспора // МИА. — 1960. — Вып. 83.
12. *Oraiț A.* Local and imported ceramics in Roman province of Scythia (4-th — 6-th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia // BAR. — 2004. — International Series 1274.
13. *Сокольский Н. И.* Ильичевское городище // СА. — 1966. — № 4.
14. *Храпунов М. І.* Адміністрація Херсона наприкінці IV—VI вв. // Археологія. — 2000. — № 1.

K. Szymański (Wrocław)

St. Theodore's Cult Centers in Constantinople's Hinterland. Old Conceptions and New Discoveries

К. К. Шиманський (Вроцлав)

**Культові центри св. Теодора в Константинопольській глибинці.
Старі уявлення та нові відкриття**

According to R. Janin, among all St. Theodore's cult centres in Constantinople we can place outside the City walls only three of them. First would be the St. Theodore cult centre in Cosmidion. The second was the St. Theodore's hill located in today's *Tepebaşı*. The third place, in which we put our interest, was his sanctuary in RëSION/Bathys Ryax. Like many authors before and after him Janin said, that it is hard not to equate St. Theodore cult centre in RëSION and Bathys Ryax [Janin 1969: 148–155]. In 2008 A. Külzer finally divided these two places [Külzer 2008: 282–283, 618–619]. In this paper I would like to consider that the written sources, seemingly describing St. Theodore cult centres in RëSION and Bathys Ryax, could describe not two, but three or maybe even four different places in Constantinople's Hinterland. Also connecting these considerations with excavations in *Firuzköy* Peninsula I would like to discuss if all hypothesis connecting St. Theodore cult centre in Bathys Ryax with area around *Küçükçekmece* lake, have enough argumentation to function in our research.

According to my study, corpus of sources about St. Theodore cult centre in RëSION and Bathys Ryax contains 12 written testimonies. It seems that the most important task is putting all of these sources in line according to the place they are referring to. Although in most cases this job was performed successively, the connection of three testimonies with St. Theodore cult centre in RëSION established by scholars like Janin and Külzer, could be put in doubt.

First two sources come from the second part of 7th century and they are concentrating on one episode from the life of Maximus Confessor and his conflict with Constans II. After Maximus' arrest and trial, he was eventually transferred to St. Theodore monastery in RëSION. On the next day bishop Theodosius send by the emperor from Constantinople, arrived at this monastery. After yet another unsatisfactory dispute, the emperor's envoys returned to the capital (*Disputatio inter Maximum et Theodosium*, 8–9, 15); (*Vita s. Maximi Confessoris*, rec. 2, 32; rec. 3, 40).

For incomprehensible reasons both Janin and Külzer are equating St. Theodore monastery, mentioned here, with St. Theodore cult centre in RëSION [Janin 1969: 150; Külzer 2008: 615, 619]. According to Janin it was a simple mistake of the text published in *Patro-*

logia graeca, and the name of this place should be read Rësion not Rêgion. Moreover, this author stated that it is impossible for this monastery to be in Rêgion, because this place was located more than 20 km from Constantinople. Therefore, it could not be reached in a day by emperor's envoys [Janin 1969: 151]. Although the incorrect manuscript reading of the word Rêgion instead of word Rësion is possible, we have to say that in two testimonies describing this story the term Rêgion appears four times. In every case P. Allen and B. Neil, modern editors of these works, are maintaining the word Rêgion as it is. Referring to concerns about too long distance between Constantinople and Rêgion, it is really not hard to imagine to cross 40 km in 48 hours, riding on horse or in horse cart. Considering these remarks, I truly don't see any reason to equate St. Theodore monastery mentioned here, with St. Theodore cult centre in Rësion, mentioned in other passages.

The third testimony is *Life of Euthymius*, from 10th century. Passages from this work, in which we put our interest, are describing contacts between Leo VI and future patriarch Euthymius. The emperor often felt the need of Euthymius' presence, whom he considered as his spiritual father. However, it was quite difficult, due to the fact that Euthymius lived outside the City walls in monastery of St. Theodore. In this situation, Leo proposed that he will build a new monastery for Euthymius in the City. Before inauguration of the new monastery, Euthymius and monks from the nearby congregations in Pêgê and Triton held prayers at St. Theodore's monastery. After that, Euthymius with other monks went in procession from St. Theodore's to his new convent (*Vita Euthymii*, 3–5).

St. Theodore's cult centre mentioned in this testimony is generally identified with that located in Rësion [Janin 1969: 150]. Yet, in five direct, and few other less direct mentions of this place there is no reference connecting this area with the name Rësion, what could be considered as strange knowing that cult centre in Rësion was mentioned in the same century maybe on even two different occasions.

In written sources, we have two indications where the place called Rësion was located. Procopius and *Suda* tells us that it was *before the City* (Procop., *Aed.*, I.4.28); (*Suda*, rho 165) John of Antioch stated that it was *in Byzantium* (Ioan. Antioch., f. 24.6). Therefore, it seems that this cult centre was located very close to the Theodosian walls. Clear indication of that fact could be the original name of today's gate *Yeni Mevlevihane Kapısı* called in Byzantine times *the Gate of Rësion* or *the Gate of Rêsos*. It is worth considering then, that this St. Theodore cult centre could be located simply near that City gate.

In the case of St. Theodore's monastery in Rêgion we don't have much data on its localisation. In three passages place of the meeting between Maximus and the emperor's envoys is described simply as *in Rêgion*. Yet, in only direct mention of this monastery its localisation is described not as *in Rêgion*, but *near Rêgion*. Thus, maybe we can say that although the general localisation of this place was connected with Rêgion, the monastery itself wasn't exactly in Rêgion but in a place near it. Therefore, indicating the localisation of this cult centre we should broad the possible area to terrains around Rêgion, maybe even to *Firuzköy* Peninsula.

In the case of St. Theodore's monastery connected with patriarch Euthymius, we have indication that this cult centre was located in the neighbourhood of convents in Pêgê and

Triton. Therefore, this monastery similarly to cult centre in Rëtion was located close to the City walls. Janin and Külzer after him located this place in the neighbourhood of hagi-asma of St. Paraskevi. However, this hypothesis is based not on the analysis of written sources? but on the indications of M. Gedeon from 19th century [Γεδεών 1899: 75]. Therefore, I can't see any reason not to locate this monastery in any other place in the neighbourhood of convents in Pëgë and Triton. From this perspective, it is quite tempting to equate this monastery with cult centre in Rëtion, but although it is possible it cannot be validated in any way.

Finally let's see what can we say about the localisation of St. Theodore's sanctuary in Bathys Ryax. Knowing that people from the capital were going there in processions we have to say that it was at maximum a day away from Constantinople. Anna Komnene also said, that *the pious [...] spent all night and day there* (Ann. Komn., Alex., VIII. 3. 1–2). This indication, might suggest that this journey was so long it was necessary for them to spend the night in Bathys Ryax. Also, we have to remember that Bathys Ryax means *Deep stream*, therefore this place should be located near some river or deep valley.

In 17th century Ch. Du Cange suggested that Bathys Ryax could be the same place as Bathykolpos [Du Cange 1729: 75]. Recently Külzer brought back this idea [Külzer 2008: 282–283]. Bathykolpos means *Deep bay* and indeed it would not be strange if the river flowing there was named Bathys Ryax – *Deep stream*. Yet, we have to remember that last information about Bathykolpos comes from 2nd century (Dion. Byz., *Anapl.*, 71), and first testimony about Bathys Ryax from 12th century (Ann. Komn., Alex., VIII. 3. 1–2). On the other hand, in some publications we can see that Bathys Ryax is also equated with the river Bathynias (Yılmaz 2017: 301). Although, it would not be impossible for the name Bathynias to change in Bathys Ryax, Bathynias was last attested in 2nd century (App., *Mith.*, I. 1), so again in that case we would talk about realities of 12th century on the basis of data from over a thousand years.

Seeking arguments for locating Bathys Ryax near *Firuzköy* Peninsula, we could say that indication about pilgrims who spend there night and day, could be connected with the ritual of incubation. It would remind us of function of *nosokomeion* which was unearthed at our excavations. On this site we also found two rings, possibly connected with St. Theodore. These two clues joined with generally plausible location of *Firuzköy* Peninsula are not yet enough to construct a solid hypothesis of locating Bathys Ryax near *Küçükçekmece* lake, but it is a good starting point for analysing all gathered material in this context.

In conclusion, it is worth noting that through analysis of all sources seemingly describing only St. Theodore's cult centres in Rëtion and Bathys Ryax we can distinguish at least three different places. As for St. Theodore's monastery near Rëtion I think that we should look for more information in Byzantine sources about sites placed near Rëtion and Athyra, which could lead us to know more about area around *Firuzköy* Peninsula. For now, localisation of Bathys Ryax cannot be determined. Placing it near ancient Bathykolpos or *Firuzköy* Peninsula is possible, but in both cases, it would need much more supporting data.

Bibliography

1. *Janin R.* Les églises et les monastères. — P., 1969.
2. *Külzer A.* Tabula Imperii Byzantini, 12. Ostthrakien (Eurōpē). — Wien 2008.
3. *Γεδεών Μ.* Βυζαντινόν Εορτολόγιον: Μνήμαι των από του Δ' μέχρι του ΙΕ' αιώνος εορταζομένων αγίων εν Κωνσταντινουπόλει. — Εν Κωνσταντινουπόλει 1899.
4. *Du Cange Ch.* In Historiam Comnenicam, Notæ Historicæ Et Philologicæ // *Annæ Comnenæ Porphyrogenitæ Caesarissæ Alexias*, ed. P. Poussines. — Venetis 1729.
5. *Yılmaz L.* Anna Komnena'nın Alexiad'ında İstanbul Surdışı Yerleşmeleri // *Sanat Tarihi Dergisi*. — 26 (2017).

Наши авторы

Аксёнов Виктор Степанович (*Харьков*) — канд. ист. наук, заведующий отделом археологии Харьковского исторического музея имени Н. Ф. Сумцова, aksyonovvictor@gmail.com

Боднарюк Богдан Михайлович (*Черновцы*) — д-р ист. наук, профессор кафедры истории древнего мира, средних веков и музееведения факультета истории, политологии и международных отношений Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, slavikk06@rambler.ru

Болгов Николай Николаевич (*Белгород*) — д-р ист. наук, профессор, заведующий кафедрой всеобщей истории Белгородского государственного национального исследовательского университета, Bolgov65@mail.ru

Болгова Анна Михайловна (*Белгород*) — канд. пед. наук, доцент кафедры всеобщей истории Белгородского государственного национального исследовательского университета, Bolgova@bsu.edu.ru

Варьян Оксана Александровна (*Запорожье*) — заместитель директора Запорожского областного центра охраны культурного наследия, melita16@ukr.net

Гуменний Виктор Леонидович (*Львов*) — ассистент кафедры археологии и специальных отраслей исторической науки Львовского национального университета имени Ивана Франко, hvlturant@gmail.com

Домановский Андрей Николаевич (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина, andriy.domanovsky@karazin.ua

Дьячков Сергей Владимирович (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина, директор Харьковского университетского лицея, dyachkovst@gmail.com

Кариков Сергей Анатольевич (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина, karikov.nuczu@gmail.com

Качинская Эвелина Эдуардовна (*Вроцлав*) — магистр, студентка докторантуры (PhD Candidate) Института исследований классических, средиземноморских и ориентальных культур Вроцлавского университета, eva.kachinski@gmail.com

Колода Владимир Васильевич (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории Украины, заведующий учебно-исследовательской лабораторией Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, koloda_v1803@ukr.net

Котенко Виктория Владимировна (*Опошня*) — канд. ист. наук, ведущий научный сотрудник Национального музея-заповедника украинского гончарства, kotenkovikt@gmail.com

Лиман Сергей Иванович (*Харьков*) — д-р ист. наук, профессор, заведующий кафедрой туристического бизнеса факультета управления и бизнеса Харьковской государственной академии культуры, limans@ukr.net

Литовченко Сергей Дмитриевич (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков, декан исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина, litovchenkosd@gmail.com

Маркович Мария Николаевна (*Дрогобыч*) — канд. ист. наук, младший научный сотрудник отдела истории Дрогобычского краеведческого музея «Дрогобиччина», markovychmasha@gmail.com

Мосякин Тина Владимировна (*Киев*) — студентка 3 курса, кафедра культурологии Национального университета «Киево-Могилянская академия», lauhis.daughter@gmail.com

Могаричев Юрий Миронович (*Симферополь*) — д-р ист. наук, профессор, заведующий кафедрой социального и гуманитарного образования Крымского республиканского института постдипломного педагогического образования; ведущий научный сотрудник Института археологии Крыма РАН, mogara@rambler.ru

Минчев Александър Василев (*Варна*) — д-р ист. наук, независимый исследователь, al_minchev@abv.bg

Нефедов Константин Юрьевич (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры документоведения и украинского языка Национального аэрокосмического университета имени Н. Е. Жуковского «ХАИ», nefedov@khai.edu

Плешивенко Алла Григорьевна (*Запорожье*) — научный сотрудник Запорожского областного центра охраны культурного наследия, allary2013@gmail.com

Пономарев Леонид Юрьевич (*Керчь*) — научный сотрудник, Археологический центр благотворительного фонда «Дементра», l_ponomarev@mail.ru

Сазанов Андрей Владимирович (*Москва*) — д-р ист. наук, профессор, ученый секретарь Государственной Исторической библиотеки, andrei.v.sazanov@mail.ru

Сандуляк Иван Георгиевич (*Черновцы*) — канд. ист. наук, заведующий этнографическим музеем кафедры истории древнего мира, средних веков и музееведения Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича, i_sandulyak@i.ua

Сергеев Иван Павлович (*Харьков*) — д-р ист. наук, профессор кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина, sergeevhalin@gmail.com

Синица Марина Михайловна (*Белгород*) — независимый исследователь, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, sinitcam@yandex.ru

Снытко Иван Алексеевич (*Николаев*) — канд. ист. наук, старший научный сотрудник Государственной инспекции по охране памятников культуры в Николаевской области, maharadze_v@mail.ru

Сорочан Сергей Борисович (*Харьков*) — д-р ист. наук, профессор, заведующий кафедрой истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразин, ssoro4an@gmail.com

- Тарасюк Ярослав Иванович** (*Дрогобыч*) — аспирант кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко, yarik199237@gmail.com
- Токарев Андрей Николаевич** (*Харьков*) — канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина, a.m.tokarev@karazin.ua
- Шевченко Татьяна Николаевна** (*Киев*) — канд. ист. наук, старший научный сотрудник отдела Научные фонды Института археологии НАН Украины, taniashvchenko@yahoo.com
- Шиманский Конрад Кшиштоф** (*Вроцлав*) — магистр, студент докторантуры (PhD Candidate) Института исследований классических, средиземноморских и ориентальных культур Вроцлавского университета, konrad.szymanski@uwr.edu.pl
- Щецхладзе Гоча Ревазович** (*Оксфорд*) — канд. ист. наук, доктор философии, профессор, Линакр-колледж (Великобритания), Ноттингемский университет (Великобритания), Международный греческий университет (Салоники, Греция), Бухарестский университет (Румыния), g.tsetskhladze63@gmail.com
- Циватый Вячеслав Григорьевич** (*Киев*) — канд. ист. наук, доцент кафедры новой и новейшей истории зарубежных стран Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, tsivatyi@gmail.com
- Цюпак Василиса Николаевна** (*Дрогобыч*) — аспирантка кафедры всемирной истории и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франко, vasilink@i.ua
- Янко Андрей Леонидович** (*Полтава*) — канд. ист. наук, доцент кафедры философии и социально-политических дисциплин Полтавского национального технического университета имени Юрия Кондратюка, andrewyanko223@gmail.com
- Яшна Ольга Сергеевна** (*Киев*) — канд. ист. наук, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского отдела истории и археологии Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника, yashnaya.olga@gmail.com

Список сокращений

АМА	— Античный мир и археология, Саратов
АДІУ	— Археологія і давня історія України, Київ
АДСВ	— Античная древность и средние века, Свердловск/Екатеринбург
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЛЛУ	— Археологічний літопис лівобережної України, Полтава
БИ	— Боспорские исследования, Симферополь; Керчь
ВДИ	— Вестник древней истории, Москва
ВХДАК	— Вісник Харківської державної академії культури
ДБ	— Древности Боспора, Москва
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	— Известия Археологической комиссии, Санкт-Петербург
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии, Москва
ЛОИА	— Ленинградское отделение Института археологии СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва
НА ІА НАНУ	— Научный архив Института археологии НАН Украины, Киев
ОР ЦНБ ХНУ	— Отдел рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина
ПИФК	— Проблемы истории, филологии, культуры, Москва; Магнитогорск
РА	— Российская археология, Москва
СА	— Советская археология, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва
ХА	— Хазарский альманах, Киев; Харьков; Москва

AJA	— The American Journal of Archaeology, Boston
BAR	— British Archeological Reports, Oxford
BSS	— Black Sea Studies, Aarhus
CIE	— Corpus inscriptionum Etruscarum, Lipsiae
IOSPE	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropoli, 1916
RE	— Pauly's Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart, 1894–1980
TCo	— Agostiniani L., Nicosia F. Tabula Cortonensis, Roma
TLE	— Pallottino M. Testimonia Linguae Etruscae, Firenze

Содержание

ПРОБЛЕМЫ ДРЕВНЕЙ И СРЕДНЕВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ

Аксёнов В. С. (<i>Харьков</i>). Новые данные о византийско-крымском влиянии на салтовское население бассейна Северского Донца V. Aksonov (<i>Kharkov</i>). New Data on the Byzantine-Crimean Influence on the Saltov Population of the Seversky Donets Basin.....	6
Дьячков С. В. (<i>Харьков</i>). О портовом водохранилище крепости Чембало в XIV—XV вв. S. Dyachkov (<i>Kharkov</i>). About Port Reservoir of the Cembalo Fortress XIV—XV Cent.	12
Колода В. В. (<i>Харьков</i>). Зерновая яма со следами культовой деятельности на городище Мохнач V. Koloda (<i>Kharkov</i>). Grain Pit with Traces of Cult Practices on Mokhnach Hillfort	18
Котенко В. В. (<i>Опішня</i>). До питання про художнє оформлення столового посуду в Херсонесі Таврійському в елліністичний час..... V. Kotenko (<i>Opishnya</i>). To the Decoration of the Tauric Chersonesos' Tableware at the Hellenistic Time	23
Пономарев Л. Ю. (<i>Керчь</i>). Могильник салтово-маяцкой культуры в с. Новониколаевка на Керченском полуострове L. Ponomarev (<i>Kerch</i>). Burial Ground of Saltovo-Mayaki Culture in the Village of Novonikolaevka on the Kerch Peninsula.....	28
Шевченко Т. М. (<i>Київ</i>). Гібридні теракоти: нетипові погруддя-фіміатерії в Ольвії T. Shevchenko (<i>Kyiv</i>). Hybrid Terracottas: Untypical Bust Thymiateria in Olbia.....	34

ИСТОРИЯ АНТИЧНОГО ГОСУДАРСТВА И ОБЩЕСТВА

-
- Боднарюк Б. М., Сандуляк І. Г. (*Чернівці*). Траянова Дакія та Нижня Мезія на зламі епох: від едикту Авреліана до початку Великого переселення народів (271–375 pp.)
- B. Bodnariuk, I. Sandulyak (*Chernivtsi*). Trajan's Dacia and Lower Moesia at the Turn of the Epoch: from the Edict of Aurelian to the Beginning of the Migration Period (271–375) 40
-
- Вар'ян О. О. (*Запоріжжя*). Релігійний фактор в основі набуття громадянства у Стародавніх Афінах класичного періоду
- O. Varian (*Zaporizhzhia*). Religion as a Factor to Recipient of Citizenship in Ancient Athens of Classical Period 44
-
- Гуменний В. Л. (*Львів*). Парфянські кампанії доби Северів та офіційна пропаганда Римської імперії наприкінці II — на початку III ст. н. е.
- V. Humennyi (*Lviv*). The Parthian Campaigns of Severan Dynasty Period and Roman Imperial Propaganda of the Late 2nd — Early 3rd Centuries CE 48
-
- Литовченко С. Д. (*Харьков*). Создание римской провинции Сирия: внешнеполитический аспект
- S. Litovchenko (*Kharkov*). The Creation of the Roman Province of Syria: Foreign Policy Aspect..... 52
-
- Маркович М. М. (*Дрогобич*). Політика імператора Юліана щодо відбудови єрусалимського храму іудеїв: контрверсійність проблеми
- M. Markovych (*Drohobych*). The Policy of Emperor Julian for the Reconstruction of Jerusalem Temple of the Jews: a Controversy of the Problem 56
-
- Минчев А. (*Варна*). Новый фрагмент римской бронзовой трубы (*cornu*) I—II вв. н. э. из Болгарии
- A. Minchev (*Varna*). A New Fragment of a Roman Bronze Trumpet (*cornu*) of 1st—2nd c. AD from Bulgaria 60
-
- Нефедов К. Ю. (*Харьков*). О возникновении культа Александра Македонского в греческих городах
- K. Nefedov (*Kharkov*). On the Rise of the Cult of Alexander the Great in Greek Cities..... 66

Плешивенко А. Г. (<i>Запорожье</i>). Владимир Иванович Кадеев — легионер Херсонеса	
A. Pleshyvenko (<i>Zaporizhia</i>). Vladimir Kadeev — the Chersonesos legionary	70
Сергеев И. П. (<i>Харьков</i>). Об обязанностях римского quaestor urbanus в эпоху Республики	
I. Sergeev (<i>Kharkov</i>). On the Duties of the Roman Quaestor Urbanus in the Era of the Republic	74
Снытко И. А. (<i>Николаев</i>). Божественная триада Сотеров в Пантеоне Ольвии классической и раннеэллинистической эпох	
I. Snytko (<i>Nikolaev</i>). The Divine Triad of Soters in the Pantheon of Olbia Classical and Early Hellenistic Eras	78
Тарасюк Я. І. (<i>Дрогобич</i>). Германська війна Александра Севера	
Ya. Tarasiuk (<i>Drohobych</i>). Germanik War of Alexander Severus	83
Токарев А. Н. (<i>Харьков</i>). К вопросу о награждении М. Кальпурния Фламмы осадным венком	
A. Tokarev (<i>Kharkov</i>). To the Question of M. Calpurnius Flamma Awarding with a Siege Wreath	87
Цюпак В. М. (<i>Дрогобич</i>). Становище християн у добу правління Марка Аврелія	
V. Ciupak (<i>Drohobych</i>). The Policy of Marcus Aurelius Towards Christians	90
Янко А. Л. (<i>Полтава</i>). Tabula Cortonensis — уявний ключ до етрусської мови	
A. Yanko (<i>Poltava</i>). Tabula Cortonensis — the Imaginary Key to the Etruscan Language	94
G. Tsetskhladze (<i>Oxford</i>). Ethnic Names for Slaves?	
Цецхладзе Г. Р. (<i>Оксфорд</i>). Этнические имена рабов?	98

ИСТОРИЯ СРЕДНИХ ВЕКОВ И ВИЗАНТИИ

Болгов Н. Н., Болгова А. М. (<i>Белгород</i>). Север Антиохийский: материалы к биографии	104
N. Bolgov, A. Bolgova (<i>Belgorod</i>). Severus of Antioch: Materials to Biography	104

Домановський А. М. (<i>Харків</i>). «Справедлива ціна» у ранньосередньовічній Візантії: засади «чесної торгівлі» за уявленнями ромей	
A. Domanovskiy (<i>Kharkiv</i>). «Fair Price» in Early Medieval Byzantium: Byzantines's Conceptions About the Principles of «Fair Trade»	108
Кариков С. А. (<i>Харьков</i>). Саксонские евангелические уставы 20–40-х гг. XVI в. как основа конфессиональных преобразований	
S. Karikov (<i>Kharkov</i>). Saxon Evangelical Articles of the 20s — 40s. XVI Century as the Basis of Confessional Transformations	112
Качинська Е. Е. (<i>Вроцлав</i>). Мартиріон(?) з візантійського архітектурного комплексу на березі озера Кючукчекмедже. Спроба інтерпретації в світлі сучасного стану досліджень	
E. Kachynska (<i>Wroclaw</i>). Martyrion(?) from the Byzantine Architectural Complex on the Shore of Lake Küçükçekmece. An Attempt to Interpret in the Light of the Current State of Research.....	116
Лиман С. И. (<i>Харьков</i>). История Франкского государства в курсе лекций профессора Харьковского университета М. М. Лунина	
S. Liman (<i>Kharkov</i>). History of the Frankish State in the Course of Lectures of the Professor of Kharkiv University M. M. Lunin	120
Могаричев Ю. М. (<i>Симферополь</i>), Сазанов А. В. (<i>Москва</i>). Еще раз о «хазарской Сугдее»	
Yu. Mogarichev (<i>Simferopol</i>), A. Sazanov (<i>Moscow</i>). Once Again on “Khazarian Sougdea”	124
Мосякіна Т. В. (<i>Київ</i>). Образ церкви у творчості Гільдегарди Бінгенської	
T. Mosiakina (<i>Kyiv</i>). Church Image in the Works of Hildegard of Bingen	128
Синица М. М. (<i>Белгород</i>). Иоанн Лид и личная жизнь ранневизантийского чиновника	
M. Sinitca (<i>Belgorod</i>). John Lydus and the Private Life of Early-byzantine Official	132
Сорочан С. Б. (<i>Харьков</i>). К датировке и интерпретации комплекса Уваровской базилики в византийском Херсоне	
S. Sorochan (<i>Kharkov</i>). About the Dating and Interpretation of the Complex of the Uvarov Basilica in the Byzantine Cherson.....	136

Циватый В. Г. (<i>Киев</i>). Европейская дипломатия в ментальном восприятии английского общества эпохи Средневековья	
V. Tsivatyi (<i>Kiev</i>). European Diplomacy in Mental Perception English Society of the Middle Ages.....	140
Яшна О. С. (<i>Київ</i>). Торговельні контакти населення Мангуп-Кале в V ст. (за матеріалами тарної кераміки)	
O. Yashna (<i>Kyiv</i>). Trade Contacts of the Mangup-Kale Population in the Fifth Century (on Materials of Tare Ceramics)	144
К. Szymański (<i>Wrocław</i>). St. Theodore's Cult Centers in Constantinople's Hinterland. Old Conceptions and New Discoveries	
Шиманський К. К. (<i>Вроцлав</i>). Культові центри св. Теодора в Константинопольській глибинці. Старі уявлення та нові відкриття	149
Наши авторы	153
Список сокращений	156

Наукове видання

LAUREA III:

Античний світ та Середні віки

Читання пам'яті

професора Володимира Івановича Кадеева

Українською, російською, англійською мовами

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*,
художній редактор *С. Е. Кулинич*,
комп'ютерне верстання *Ю. І. Цитковська*,
коректор *І. Л. Д'яченко*

Підписано до друку 5.06.2019. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура SchoolBook.
Умов. друк. арк. 10,25. Наклад 300 прим.

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Свідоцтво ДК № 1748 від 15.04.2004.
ТОВ «НТМТ»,
пр. Науки, 58, к. 108, м. Харків, 61072, Україна

